

પુરાણ વિવેચન

ક

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

કચ્છ જિલ્લા સમારકકુંડ ગ્રંથમાળા નં. ૧૧.

પુરાણ વિવેચન

કર્તા,
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
મુંબઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા.

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૧

સંવત્ ૧૯૮૭

મુદ્રક :

ગભનન વિશ્વનાથ પાઠક

મુદ્રણસ્થાન :

આદિત્ય મુદ્રણાલય,

રાયખડ : અમદાવાદ

કચ્છ ગીબ્સ સ્મારકે ગ્રંથમાળાના

ઉપોદ્ધાત.

મહારાવ સર શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર એમના સગીરપણામાં નીમાએલી રીજન્સીએ સરકારની પરવાનગી લેઇને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં આનરેબલ જેમ્સ ગિબ્સ સી. એસ. આઇ. જેઓ તે વખતે વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના મેમ્બર હતા અને જેઓ એક વખત મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર હતા, તેમના કચ્છ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત સાથેના સંબંધના સ્મરણાર્થ તથા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા માટે સોસાયટીને રૂ. ૨૫૦૦) ની નોટો સ્વાધીન કરી છે. તેના વ્યાજમાંથી વખતે વખતે ઇનામ આપી પુસ્તકો રચાવવામાં આવે છે; અને તે પુસ્તકો સોસાયટી છપાવે છે. આજ સુધી આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે :—

૧. ઉદ્યોગથી થતા લાલ અને આળસથી થતી હાનિ.
૨. માંદાની માવજત.
૩. જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અભયખીઓ.
૪. રણજીતસિંહ.
૫. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન.
૬. લૉર્ડ લૉરેન્સ.
૭. બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર.
૮. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ.
૯. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (આર્થિક દૃષ્ટિએ)
૧૦. અભિનયકલા.
૧૧. પુરાણ વિવેચન.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

}

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ઉપોદ્ધાત

હિંદુધર્મ અને હિંદુ વિદ્યાઓનાં ચૌદ સ્થાનોમાં પુરાણો પણ ગણાય છે* અને છેલ્લાં હજાર વર્ષના હિંદુ સમાજ ઉપર તો શ્રીમદ્ભાગવતાદિ પુરાણોએ કેઈ પણ ખીન્ને સાહિત્ય કરતાં વધારે અસર કરી છે. છતાં પુરાણો સંબંધી સામાન્ય માહિતી-ખાસ કરીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી માહિતી આપનાર એક પણ સારું પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી, ખીજી ભાષામાં પણ આ પ્રકારનાં પુસ્તકો વિરલ છે.

પૌરાણિક રચનાનો ઇતિહાસ પણ ધણો લાંબો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં નારાણસી એટલે માણસની પ્રશંસા કરનારી રચનાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ આ રચનાઓ મહાભારત પુરાણનું ખીજ હોય એમ લાગે છે. આથી આગળ ચાલતાં ઉપનિષદોમાં ઇતિહાસ પુરાણ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. (ઇતિહાસપુરાણઃ પશ્ચમો વેદાનાં વેદઃ છાં. ૩. ૭-૧-૪ તથા અસ્ય વા મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતતદ્દગ્ધવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાદ્ગિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ-ઘૃ. ૩. ૨-૪-૧૦) અને એ ઉપરથી ઉપનિષદકાળમાં મહાભારત અને પુરાણની રચનાનો પ્રથમ

*પુરાણન્યાયમોમાંસાં ધર્મશાસ્ત્રાંગવિસ્તરાઃ ।

વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥

॥ યજુર્વેદઃ સામવેદઃ ઈન્દ્રવજ્રે વેદઃ ત્રિવિદ્યો યા. સ્મૃતિ

૧ જુઓ ઋ. ૧૦-૮૫-૬, અ. વે. ૧૫-૬-૪ તૈ. સં.

૭-૫-૧૧ વગેરે Vedic Index Vol. I p. 445-

આરંભ થયો હશે, એમ માનવામાં વાંધો નથી. પૌરાણિક સાહિત્યની મૂળ રચના આટલી પ્રાચીન છે ત્યારે હાલમાં મળતાં પુરાણોમાં કેટલોક ભાગ છેક આધુનિક છે. મતલબ કે પુરાણોનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે એ વિશાળ સાહિત્યનું ઐતિહાસિક વિવેચન આવશ્યક છે.

બીજું વેદ લખવાનો શરૂને પ્રતિબંધ થતાં એ વર્ણુ માટે ધાર્મિક ઉપદેશના સાધનોની જરૂર પડી અને ઇતિહાસ પુરાણ નામનો પાંચમો વેદ સાધનરૂપ થયો. પાછળથી તે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોમાંથી પણ વૈદિકસંસ્કારનો લોપ થઈ ગયો એટલે અમુક બ્રાહ્મણોને ખાદ કરતાં આકીના વિશાળ સમાજને હિન્દુધર્મના સંસ્કારો મુખ્યત્વે મહાભારત પુરાણ મારફત મળવા લાગ્યા.^૧

ત્રીજું મહાભારત અને પુરાણો સર્વસંગ્રહ જેવાં છે. હિન્દુધર્મ અને વિદ્યાઓનો જેમ જેમ કાળક્રમમાં વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એ સર્વ વિચારોનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર પડી અને પુરાણો આવા સંગ્રહ માટે અનુકૂળ આવવાથી એ સંગ્રહરૂપ બની ગયાં. અને અન્તે પૌરાણિક સાહિત્યે હિન્દુસમાજના જીવનમાં એવું અમત્યનું સ્થાન લીધું કે સ્મૃતિકારોને “વેદના અર્થનું ઇતિહાસ પુરાણથી ઉપબૃહણ કરવું”^૨ એમ કહેવું પડ્યું.

૧ જીઓ. બ્ર-સૂ. ૧-૩-૩૪ વગેરે ઉપર સંકરભાષ્ય.

૨ ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વૈદ્યર્થમુપબૃહયેત્ ।

વિભેત્યલ્પશ્રુતાદ્વેદો મામયં પ્રદરિષ્યતિ ॥

મનુ,

મહાભારત

બીજી તરફથી પુરાણોની નિન્દા પણ ઓછી નથી થઈ. હિન્દુ સંમાજની વર્તમાન સ્થિતિના કેટલાક અનર્થોનું મૂળ, ઘણા, પુરાણોને માને છે. આ માન્યતામાં સત્યાંશ નથી જ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થિતિમાં ઐતિહાસિક વિવેચનદ્વારા પૌરાણિક સાહિત્યનું ચર્ચિત્રિત દિગ્દર્શન કરાવવું એ આ મન્ય લખવાનો ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશને અનુસરી અદ્યારે પુરાણોમાં કયા કયા વિષયો છે તે પણ ટુંકામાં-અતિ ટુંકામાં કહું છે. આ પુસ્તકથી પુરાણ જેવા ગાઢ અંધકારમાં પડેલા સાહિત્ય પ્રકાર ઉપર થોડો પણ પ્રકાશ પડશે તે માટે પ્રયત્ન સકળ થયો માનીશ.

અંકુકાર્મસી, સયાની રોડ,
મુંબઈ તા. ૧૦-૭-૩૧

} દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

પ્રકરણસૂચી

વિભાગ પહેલો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો }	પૃ. ૧ થી ૮૬
હાલનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય	૧
જૂનાં પુરાણો	૭
શંકરાચાર્ય અને પુરાણો	૮
કુમારિલ અને પુરાણો	૧૪
બાણકવિ અને પુરાણો	૧૫
વરાહમિહિર અને પુરાણો	૨૮
મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો	૩૦
અશ્વઘોષ અને પુરાણો	૫૫
મનુસ્મૃતિ અને પુરાણો	૬૩
રામાયણ અને પુરાણો	૬૫
વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો	૬૭
આપસ્તમ્બ અને પુરાણો	૭૪
વિભાગ બીજો જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ, જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો ક્રમ અને હાલનાં પુરાણોના વિષયો	૮૭ થી ૧૪૮
પ્રાચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ	૮૭
જૂનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય	૯૭
જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ હાલનાં પુરાણોમાં	૧૦૬
જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણો કયારે અને કેવી રીતે રચાયાં ?	૧૦૭

હાલનાં પુરાણોના વિષયોનું પૌર્વાપર્ય	૧૧૦.
વંશે	૧૧૦.
વંશયાનુચરિતો	૧૧૪
કલિયુગનાં રાજવંશે	૧૧૬.
સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરો	૧૨૨.
ભૂગોળ ખગોળ	૧૧૩.
વિષ્ણુના અવતારો	૧૨૫.
કૃષ્ણચરિત્ર	૧૩૩
શૈવઅંશ	૧૩૫.
લિંગપૂજા	૧૩૫.
શૈવ કથાઓ	૧૩૬
દેવીભક્તિ	૧૩૮
વર્ણાશ્રમધર્મ	૧૩૮
વ્રતો અને દાનો	૧૩૯
પરચુરણ વિષયો	૧૪૫
તીર્થ ભાવના	૧૪૬
વિભાગ ત્રીજો હાલનાં પુરાણોનો સમય	૧૫૦ થી ૨૩૬.
પુરાણાનુક્રમણિકા	૧૫૦
પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય	૧૫૮
હાલનાં પુરાણોનો સમય	૧૬૨
વાયુ પુરાણ	૧૬૪
હરિવંશ	૧૭૦
અક્ષાંડ પુરાણ	૧૭૪
મત્સ્ય પુરાણ	૧૭૮
અક્ષ પુરાણ	૧૮૪
વિષ્ણુ પુરાણ	૧૮૭.
માર્કંડેય પુરાણ	૧૯૩.

વામન પુરાણ	૧૯૬
વરાહ પુરાણ	૧૯૭
કૂર્મ પુરાણ	૨૦૧
ભાગવત	૨૦૪
લિંગ પુરાણ	૨૦૭
ગરુડ પુરાણ	૨૦૯
અગ્નિ પુરાણ	૨૧૧
બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ	૨૧૭
પદ્મ પુરાણ	૨૨૦
સ્કંદ પુરાણ	૨૨૩
ભવિષ્ય પુરાણ	૨૨૯
નારદ પુરાણ	૨૩૧
દેવી ભાગવત	૨૩૩
શિવ પુરાણ	૨૩૪
જૈન પુરાણો	૨૩૫
અનુક્રમણિકા	૨૩૭

પુરાણ વિવેચન

— વિભાગ પહેલો. —

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો

હાલનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય

પુરાણોના સમયનો નિર્ણય કરવામાં પહેલેથી પ્રક્ષિપ્તો નહે છે. વળી પુરાણોનો સામાન્ય નિર્દેશ છેક અથર્વવેદમાં મળે છે, ત્યારે હાલનાં પુરાણોમાંથી ભવિષ્ય શિવાય કોઈનો નામ નિર્દેશ વિ. સં. ના આરંભ પહેલાના કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી. મહાભારતના વન-પર્વમાં એક રથજે વાયુ પુરાણનો અને કેટલીક પ્રતોમાં વાયુ અને મત્સ્ય બન્નેનો નામનિર્દેશ છે પણ વનપર્વનો એ ભાગજ મહાભારતના છેલ્લા થરનો કે કદાચ પ્રક્ષિપ્ત હોવાની પંડિતોની માન્યતા છે. હાલનાં અઢાર પુરાણોમાંનાં ઘણાં ખરાંમાં તે પહેલાંનાં જૂનાં પુરાણના કેટલાક અંશો મળે છે. પણ તેમાં બીજાં ઘણું મળે છે. વળી હાલનાં લગભગ બધાં પુરાણોમાં તે તે પુરાણ રચાયા પછી એક વાર કે અનેકવાર થોડાઘણા ઉમેરા થયા છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કેટલાક વિદ્વાનો પુરાણના ઉપર કહેલા સામાન્ય નિર્દેશ ઉપર અથવા તે તે પુરાણના પ્રાચીન અંશ ઉપર આધાર રાખીને પુરાણોને ઘણા જૂના કાળમાં મૂકે છે, ત્યારે બીજાઓ પાછળથી ઉમેરાયેલા અંશ ઉપર આધાર રાખી પુરાણોને અતિ અર્વાચીન ઠરાવે છે.

જેમ મહાભારતમાં મહાભારત સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી હરિ-વંશમાંથી અને પુરાણોમાંથી લીધેલા તથા નવા રચાઈને હજારો શ્લોકો ઉમેરાયા છે તેમ પુરાણોમાં પણ પાછળથી ઉમેરાયે જ ગયા છે. અને કોઈ કોઈ પુરાણોમાં આજમુધી કોઈ કોઈ ઉમેરા થયા.

હોય એવું લાગે છે. આ સ્થિતિમાં, પુરાણોનો ઉંડો અભ્યાસ થયેલો ન હોવાથી ઘણા પાશ્ચાત્ય પંડિતો છેવટના ઉમેરાઓ ઉપરથી તે તે પુરાણોનો સમય નક્કી કરે છે. પણ આ ચોખ્ખી અશાસ્ત્રીય રીત છે. ‘કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી’માં પ્રો. રેન્સન કહે છે કે “કોઈ પણ મકાનનો અથવા કોઈ પણ સાહિત્ય રચનાનો સમય તેમાં થયેલા છેવટના ઉમેરા ઉપરથી નક્કી ન કરાય.”

ખરી રીતે આપણા સાહિત્યના, ધર્મના કે સાંસારિક રિવાજોના ઇતિહાસનું યથાર્થ ચિત્ર ખડું કરવા માટે પુરાણોના જુદા જુદા થરોનો વિવેચનાત્મક અભ્યાસ અત્યંત આવશ્યક છે.

પુરાણો અદ્વાર મનાય છે અને એટલાં જ ઉપ પુરાણો ગણાય છે. ઉપપુરાણો વિશે તો હજી ઘણું જ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ છપાયો નથી. અને તેની હાથપ્રતો પણ ભાગ્યે જ વંચાય છે. વળી ઉપપુરાણોમાં સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય વધારે જોવામાં આવે છે. અદ્વાર પુરાણોની નામાવલિ પુરાણોમાં જ મળે છે.

આ અદ્વાર પુરાણોમાં કુલ ચાર લાખ શ્લોકો છે એમ પુરાણોમાં જ કહ્યું છે. પણ આ અનુક્રમણિકા પાછળથી તૈયાર થઈ છે. અને એનો વસ્તુસ્થિતિ સાથે પૂરેપૂરો મેળ બેસતો નથી. અનુક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણના ૨૩ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે જ્યારે અત્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં સાત હજાર શ્લોકો જ મળે છે. સ્કંદપુરાણ સૌથી મોટું ગણાય છે. અનુક્રમણિકામાં એના ૮૧ હજાર શ્લોકો ગણ્યા છે. પણ હાલમાં જેટલાં માહાત્મ્યાદિ પુસ્તકો સ્કંદપુરાણ તર્જત મળે છે તેટલાંનો સરવાળો કરવામાં આવે તો શ્લોકની સંખ્યાનો આંકડો ઘણો વધી જાય. મતલબ કે સ્કંદપુરાણ અને પદ્મપુરાણ (અનુક્રમણિકા પ્રમાણે ૫૫ હજાર શ્લોકો) હજી પૂરાં જ નથી થયાં. અને એથી ઉલટું વિષ્ણુપુરાણ ઘણા વખત પહેલાં પૂરું થઈ ગયું છે. વળી પુરાણોની આ અનુક્રમણિકા એક વખત તૈયાર થઈ ગયા પછી બધાંએ (જેટલાં પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા મળે છે તેટલાં

એ) એમને એમ, તે તે પુરાણ સાથે મેળવ્યા વગર ઉતારી છે. ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તના યોજકો પાસે હાલનું વિષ્ણુ પુરાણ જરૂર હોવું નોંધવું; છતાં એના શ્લોકોની સંખ્યા તો એમાં ૨૩ હજારની જ આપી છે. સંભવ એવો લાગે છે કે પુરાણોમાં આ અનુક્રમણિકા મૂળ પુરાણ તૈયાર થઈ ગયા પછી પાછળથી કોઈ પૌરાણિકે મત્સ્ય પુરાણાદિમાંથી લઈને એમને એમ ઉમેરી દીધી છે. ભાગવતના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે અને એ આખો અધ્યાય પાછળથી કોઈ સામાન્ય પૌરાણિકને હાથે લખાયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ પુરાણાનુક્રમણિ પહેલી ક્યારે તૈયાર થઈ એ મોટો પ્રશ્ન છે. આ અનુક્રમણિકાનું સૌથી જૂનું ૩૫ વિષ્ણુપુરાણમાં હોય એમ જણાય છે. અલગત એમાંયે અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ત્રીજા અંશના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે. અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ આગળ પાછળના સંબંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘ત્યાર પછી પુરાણના વ્યાસશ્રુએ આખ્યાન, ઉપાખ્યાન, ગાથા અને કંડપશુદ્ધિ સહિત એક પુરાણ સંહિતા રચી, વ્યાસશ્રુએ આ પુરાણ પોતાના શિષ્ય રામહર્ષણ સૂતને લણાવ્યું, સૂતને છ શિષ્યો હતા, સુમતિ, અગ્નિવર્ચસ, મૈત્રેય, શાંશપાયન, અકૃતવર્ચન ઉર્કે કારયપ અને સાવર્ણિ. છેલ્લા ત્રણે ત્રણ મૂળ સંહિતાઓ રચી અને રામહર્ષણની પોતાની ચોથી. આ ચારેયનો સાર આ વિષ્ણુપુરાણમાં સંગ્રહેલો છે.” (શ્લો. ૧૫ થી ૧૮)

આ પછી એકદમ “સઘળાં પુરાણોમાં આદિ પુરાણ બ્રહ્મ પુરાણ છે અને પુરાણ જાણનારાઓ અદ્વાર પુરાણો ગણાવે છે” એમ કહી પુરાણોનાં નામો લખ્યાં છે. અને પછી સર્ગશ્ચ પ્રતિ સર્ગશ્ચ એ શ્લોક તથા વૈષ્ણવ પુરાણ છે અને પદ્મ પછી રમ્યાયું છે એ ઉમેર્યું છે. અને પછી શ્લો. ૨૫ થી, ઉપર શ્લો. ૧૮ સાથે

સંબંધમાં અધુરું રહેલું વેદો, અંગો વગેરેનું વર્ણન શરૂ કરે છે. અહીં અઢાર પુરાણોની અનુક્રમણિકાવાળા ૧૯ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકો પાછળથી ઉમેરેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ક્યારે આ ઉમેરો થયો હશે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ સહેલો નથી. જૂનાં પુરાણોમાં પણ પાછળથી પુરાણોની અનુક્રમણિકા ઉમેરવામાં આવી છે એટલે પુરાણો ઉપરથી પત્તો લાગવો મુશ્કેલ છે. એ માટે પુરાણોત્તર સાહિત્યની મદદ લેવી પડશે.

ઇતિહાસ પુરાણોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ અથર્વવેદ જેટલો જૂનો છે એ ઉપર કંઈ જ છે. પણ અઢાર પુરાણોનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. મહાભારતમાં પુરાણ નામ વારંવાર આવે છે. પુરાણમાંથી આદિ પર્વમાં, વનપર્વમાં અને ભીષ્મપર્વમાં અનેક વાતો લીધી છે પણ અઢાર પુરાણોના નામો ક્યાંયે જોવામાં આવતાં નથી. માત્ર એક બે ઠેકાણે મોઘમ અઢાર પુરાણો હોવાનો ઉલ્લેખ છે:—

અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાદ્યફલં ભવેત્ ।

મ. ૧૮. ૬. ૧૭.

અષ્ટાદશપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વશઃ

મ. ૧૮. ૫. ૪૬

પણ આ વચનો મહાભારતમાં એવે ઠેકાણે છે કે તે પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો ધણો સંભવ છે. એટલે એ ઉપરથી પુરાણોની અઢાર સંખ્યા ક્યારે થઈ હશે એનો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો.

પણ યાગવલ્કય સ્મૃતિના એક ટીકાકાર અપરાદિત્યે મત્સ્ય પુરાણમાં આવેલી ઉપપુરાણો શિવાયની આખી પુરાણાનુક્રમણિકા ઉતારી છે, અને અપરાદિત્યનો સમય ઇ-સ-પ્રારમ્બ શતકનો મધ્ય ભાગ છે. અપરાદિત્ય પહેલાં થઈ ગયેલા એલ્પીરનીએ પુરાણોની બે નામાવલિ આપી છે. તેમાંની એક સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુ પુરાણની યાદીને

અનુસરે છે. એલ્બીરનીનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં લખાયેલ છે. પણ એક પરદેશી મુસલમાને અહીંના પંડિતો પાસેથી પુરાણોનાં નામે મેળવ્યાં ત્યારે તેા એ નામે એ વખતમાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ હોવાં ન્નેઈએ. મતલબ કે ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં તેા જરૂર અદાર પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં ન્નેઈએ. આથી જૂના કાળમાં અદારે પુરાણોનાં નામે મળતાં નથી પણ કવિ રાજશેખર બાલભારતમાં વાલ્મીકિને મોઢે વ્યાસને અષ્ટાદશપુરાણસારસંપ્રદ્યકારિન એ રીતે સંબોધે છે,

જુઓ કાવ્યમાળા અં. ૧.

કવિ રાજશેખર કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલના ગુરૂ હતા અને તેના તથા તેના પુત્ર મહીપાલ (ઇ. સ. ૯૧૦ થી ૯૪૦) ના વખતમાં થઈ ગયા છે* અને મહારાજાધિરાજ મહીપાલના રાજ્ય કાળમાં કનોજમાં બાલ ભારત લખવાયાનું રાજશેખર કહે છે. મતલબ કે પુરાણો ૧૮ હોવાની વાત ઇ. સ. ૯૦૦ ની આસપાસમાં પ્રચારમાં હતી. ખીજી તરફથી પુરાણોના સમય બાબત વિલ્સનના મતનું ખંડન કરતાં બ્રુલ્હર સાહેબે વર્ષો પહેલાં બતાવ્યું છે તેમ “ જૂનામાં જૂના ધર્મ નિબંધોમાં હાલનાં પુરાણોમાથી ઉતારા ટકેલા મળે છે. અને વિજ્ઞાનેશ્વરની મિતાક્ષરા (ઇ. સ. ૧૧૦૦) માં, અપરાક (ઇ. સ. ૧૧૪૦) ની યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરની ટીકામાં અને હલાયુધ (ઇ. સ. ૧૧૧૮ ની આસપાસ) ના બ્રાહ્મણ સર્વસ્વમાં, પુરાણોને, ધર્મનાં મૂળ રૂપ, મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોની સમકક્ષાના અને આર્ય પરંપરાના પ્રાચીન ગ્રન્થો ગણ્યા છે ” (જુઓ Indian Antiquary 1896 p. 313 to 328) આ ધર્મ નિબંધો પેઠે જ ભક્તિ માર્ગનાં સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં પણ બારમા શતકથી પુરાણો વેદ અને મહાભારત પેઠે પ્રમાણરૂપ ગણાવા માંડ્યાં છે. આવી પ્રતિષ્ઠા મળવા માટે ઓછામાં ઓછાં બરસો ત્રણસો

* રાજશેખરના સમય માટે જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા

મા. ૬ અં. ૪ પા. ૩૭૧

વર્ષો જ્યાં નોંધએ એમ માનીએ અને રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો વિજ્ઞાનેશ્વર, અપરાધ વગેરે જેમાંથી ઉતારા કરે છે તે: અઢાવીશ ઓગણત્રીશ પુરાણો નવમા દશમા શતકમાં વિદ્યમાન હતાં, એમ માન્યા વગર છુટકો નથી. મતલબ કે અઢાર પુરાણોની યાદી પણ નવમા શતકમાં તૈયાર થઈ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રો. વિલ્સને એ વખતની ઐતિહાસિક શોધખોળની સ્થિતિમાં પુરાણોના સમય માટે ગુપ્ત રાજ્યો સાતમા શતકમાં થઈ ગયા, એમ માનીને તથા પુરાણોમાં મુસલમાન હુમલાઓ વિશે ઉલ્લેખો છે; અને મુસલમાનો આઠમા શતકમાં ખેલવેલા આવ્યા છે. એમ ગણીને ૯ મા થી ૧૭ મા શતક સુધીમાં પુરાણો રચાયાં છે એમ ગણ્યું છે (જુઓ Preface to Vishnu Purana).

પણ હવે ગુપ્ત રાજ્યોનો સમય ચોથા પાંચમા શતકમાં નિશ્ચિત થઈ ગયો છે અને પુરાણોમાં યવન, શક, હણુ, તુરષ્ક વગેરે જે રાજ્દો આવે છે તે કેવળ મુસલમાન વાચક નહિ પણ મુસલમાનો ખેલ્યાં આવેલા પરદેશીઓના પણ વાચક છે, એ સર્વમાન્ય થઈ ગયું છે એટલે હાલના પ્રાચ્યવિદ્યાભિજ્ઞો જુદાં જુદાં પુરાણો વિશે વિલ્સને ઠરાવેલા સમયને સામાન્ય રીતે ત્રણસો ચારસો વરસ પાછળ હટાડેલાં નોંધએ, એમ કહે છે. (જુઓ માર્કંડેય પુરાણના ઇંગ્રેજ ભાષાંતરનો પાર્જિટરનો ઉપોદ્ધાત) પણ ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ પાંચ-ગથી થયેલા મોટા ઉમેરાઓને ન ગણીએ તો પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ ઈ. સ. ચોથા શતક આગળ અટકે છે. માટે ઈ. સ. ચોથાથી નવમા દશમા શતક સુધીમાં હાલનાં મુખ્ય પુરાણો રચાયાં હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે, મિ. જેકસને પુરાણોના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. વૈદિક તથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક સુધીના સાહિત્યમાં જે પુરાણ માટે ઉલ્લેખો મળે છે અને જેમાંથી હાલનાં પુરાણોએ કેટલુંક વસ્તુ લીધું છે. તે મૂળપુરાણ મેગેસ્થનીસે નોંધ્યું હોવું નોંધએ માટે તે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પછી રચાયું નથી.

અને હાલનાં પુરાણોનો મોટો ભાગ ઈ. સ. ૪૪૫ શતકમાં રચાયેલ હોવાનો સંભવ છે; જો કે કેટલાકમાં પાછળથી ઉમેરા થયા હશે.

(જુઓ B. B. R. A. S. Centenary Memorial Volume)

જૂનાં પુરાણો

પુરાણોમાં આપેલી કળિયુગના રાજાઓની વંશાવળી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયેલા રાજાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, માટે એ ચોથા શતક પહેલાં ન રચાયેલાં હોવાં જોઈએ, એ સાદું અનુમાન છે. પણ આ કળિયુગની વંશાવળીઓનું સ્થાન પુરાણોમાં ઘણું નહાનું છે, સાત જ પુરાણોમાં આ વંશાવળી આપેલ છે. અને પુરાણોનું સ્વરૂપ જોતાં આ વંશાવળી પાછળથી ઉમેરાયેલ હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. મતલબ કે બીજા ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ પુરાણો ઈ. સ. ચોથા શતક પહેલાંનાં હરે તો વંશાવળીઓવાળા પુરાવા ખાસ નડે એવો નથી. અને આવા પુરાવાઓ છે પણ ખરા. બધાં પુરાણો અને મહાભારત, પુરાણ વિશે ઉલ્લેખ કરે છે અને એ ઉલ્લેખો ઉપરથી હાલનાં પુરાણો રચાયા પહેલાં પણ કોઈક જાતનાં પુરાણો હોવાનું સૂચન મળે છે. વળી કવિવર અશ્વઘોષ, ભાસ અને કાલિદાસથી આરંભી શંકરાચાર્ય સુધીના અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યકારો મહાભારત સાથે પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પૌરાણિક કથાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરે છે. પુરાણોમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવેલા ઉતારાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે એ દેખીતું છે. આ બાબત ઉપર પહેલવહેલું ધ્યાન બુલ્હર સાહેબે ખેંચ્યું હતું અને એ સમર્થ સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૮૯૬માં ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં એક લેખ લખીને પુરાણોની પ્રાચીનતા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. એ લેખમાં અપાયેલા પુરાવાઓ પાછળથી આ દેશના ઇતિહાસ સંશોધકોમાં સામાન્ય રીતે માન્ય રહેલા છે.

ખાસ કરીને આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્રમાંથી શોધી કાઢેલા પૌરાણિક ઉતારા બહુ ઉપયોગી છે, પણ પુરાણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેના પુરાણોનો સંબંધ કાળના વિપરીત ક્રમમાં પાછે પગલે જોવો એ વધારે પ્રકાશક હોવાથી શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦) થી શરૂ કરી આપસ્તમ્ય સુધીનાં પુરાણોનાં ચિહ્નો નીચે ઉતાર્યા છે.

શંકરાચાર્ય અને પુરાણો

બુલ્હર સાહેબે જ ઉપર કહેલા લેખમાં નોંધ કરી છે કે “બ્રહ્મ-સૂત્રભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે. જે માર્કંડેય પુરાણમાં હોવાનું છુસેને શોધી કાઢ્યું છે, વળી શંકરાચાર્ય પુરાણનામથી પણ ઉતારા કરે છે અને પુરાણો સાથે શંકરાચાર્યના ગ્રન્થોને વધારે મેળવવામાં આવે તો ખીજા ઉતારાઓનું મૂળ મળી આવે ખરું.” (Indian Antiquary 1896)

બુલ્હર સાહેબની સૂચનાને અનુસરી મેં શંકરાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાંનાં ઉપનિષદ્દ ખઠારનાં ઉદાહરણો શોધી જોયાં તો મોટા ભાગ ભગવદ્ગીતામાંથી અને કેટલાંક મહાભારતમાંથી છે. જોકે કોઈ સંશોધકે મહાભારત કે પુરાણોના ઉતારાઓ મેળવવાનો શ્રમ લીધો નથી. પણ સ્મૃતાશ્વપિ, તથા ચ સ્મૃતિઃ, સ્મરન્તિ ચ, સ્મરન્તિ ચ વ્યાસાદયઃ, અથવા તથા ચ દ્વૈપાયનઃ એમ કહીને શંકરાચાર્ય જે શ્લોકો ઉતારે છે તેમાંના ઘણાખરા મહાભારતમાં મળે છે. પણ આવાજ ઉલ્લેખો સાથે ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો પુરાણોમાંથી લીધેલા દેખાય છે, દા. તઃ—

* દાખલા તરીકે:—

સ્મૃતૌ:—

જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથિવ્યમ્બુ પ્રલીયતે ।

જ્યોતિષ્વાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયૌ પ્રલોયતે ॥

બ્ર. સૂ. અ. ૨ પા. ૩ સૂ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૩૪૭ શ્લો. ૨૯

સ્મૃતિશ્ચ ભવતિ:—

તેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે ।
 તાન્યેવ તે પ્રપદ્યન્તે સજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥
 હિંસાહિંસે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।
 તદ્ભાવિતાઃ પ્રપદ્યન્તે તસ્માત્તત્તસ્ય રોચતે ॥

બ્ર. સ્વ. અ. ૧ પા. ૩ સ્વ. ૩૦

આ બે શ્લોકો નીચેના ગ્રન્થોમાં મળ્યા છે:—

મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ શ્લો. ૮૫, ૮૬

વાયુપુરાણ અ. ૯ શ્લો. ૫૭, ૫૮

વિષ્ણુપુરાણ અં. ૧ અ. ૫ શ્લો. ૫૯, ૬૦

માર્કण્ડેય પુરાણ અ. ૪૮ શ્લો. ૩૯, ૪૦

આ ઉપરાંત પણ બીજાં પુરાણોમાં સૃષ્ટિ પ્રસંગમાં મળવાનો સંભવ છે. આગળ ચાલતાં ઉપલાજ સૂત્રના લાખ્યના અન્તમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતાવપિ:—

વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાહુઃ બ્રાહ્મણાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

વક્તવ્યમધિભૂતં તુ વહિસ્તત્રાધિદૈવતમ્ ॥

બ્ર. સ્વ. અ. ૨ પા. ૪ સ્વ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૧૧૮ શ્લો. ૫

इति स्मर्यते:—

માયા દ્વેષા મયા સૃષ્ટા યન્માં પશ્યસિ નરદ ।

સર્વભૂતગુણૈર્યુક્તં નેવં માં જ્ઞાતુમર્હસિ ॥

બ્ર. સ્વ. અ. ૩ પા. ૨ સ્વ. ૧૮

મ. શાં. મો. અ. ૩૪૭ શ્લો. ૫૫

સ્મૃતિરપિ:—

ઋષીણાં નામધેયાનિ યાશ્ચ વેદેષુ દૃષ્ટયઃ ।
 શર્વર્યન્તે પ્રસૂતાનાં તાન્યેવૈભ્યો દદાત્યજઃ ॥
 યથતૃષ્ણુતુલિજ્ઞાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયે ।
 દૃશ્યન્તે તાનિ તાન્યેવ તથા ભાવા યુગાદિષુ ॥
 યથાભિમાનિનો તીતાસ્તુલ્યાસ્તે સાંપ્રતૈરિહ ।
 દેવા દેવૈરતીતૈર્હિ રૂપૈર્નામભિરેવ ચ ॥

આ ત્રણમાંથી ઉપલા એ શ્લોકો નીચેના ગ્રન્થોમાં મને:
 મળ્યા છે:—

ત્રાયુપુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૬૪, ૬૨
 વિષ્ણુપુરાણ અં. ૧ અ. ૫ શ્લો. ૬૩, ૬૪.
 માર્કંડેયપુરાણ અ. ૪૮ શ્લો. ૪૩, ૪૪

મહાભારતના ઉપલાજ અધ્યાયમાં ઉપરને મળતા શ્લોકો છે.
 (જુઓ શ્લોક ૯૪ તથા ૧૦૯) પણ એમાં પાઠ ફેર છે. અને
 શંકરાચાર્યનો પાઠ મહાભારતના પાઠ કરતાં વાયુ વગેરે પુરાણોના
 પાઠને અનુસરતો છે.

શંકરાચાર્યે એજ અધ્યાયના એજ પાઠના ૨૮ માં સૂત્રના
 ભાષ્યમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતિરપિ—

અનાદિનિધના નિત્યા વાગુત્સૃષ્ટા સ્વયંભુવા ।
 આદૌ વેદમયી દિવ્યા યતઃ સર્વા પ્રવૃત્તયઃ ॥
 નામરૂપં ચ ભૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।
 વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

બ્ર. સ્વ. અ. ૧ પા. ૩ સ્વ. ૨૮

આ ત્રણમાંથી બીજીને શ્લોક વાયુપુરાણમાં અ. ૧ પ્રલો. ૬૩ મો છે, વિષ્ણુ પુરાણમાં અં. ૧ અ. ૫ પ્રલો. ૬૨ મો છે અને માર્કંડેયમાં અ. ૪૮ શ્લો. ૪૨ મો છે. અને મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ માં ૧૪-૧૫ મો છે. આ રીતે વાયુ, વિષ્ણુ, અને માર્કંડેયના એકજ પ્રકરણમાં મળી આવતા પાંચ શ્લોકો શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી ઉતાર્યા છે. આ વચ્ચે શ્લોક (વાયુ. અ. ૯ શ્લો. ૬૩) મનુ-સ્મૃતિમાં (અ. ૧ પ્રલો. ૨૧) પણ મળે છે. અને પહેલો અર્ધો શ્લોક મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ પ્રલો. ૧૩ માં છે.

આ પ્રકરણમાં શંકરાચાર્યે મહાભારતમાંથી ઉતારે નથી ક્યેં એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. X

X ઉલટું આ પ્રકરણના શ્લોકોના વાયુ, વિષ્ણુ, મહાભારત વિગેરેના પાઠો પરસ્પર મેળવતાં એવું લાગે છે કે આ બધાનું મૂળ અત્યારે વાયુમાં મળે છે. વાયુ અ. ૯ ને મહાભારત શાં. પ. અ. ૨૩૮ સાથે સરખાવતાં મહાભારતના ૮૪ માં શ્લોકથી આગળના ૯૫ માં સુધીના શ્લોકો વાયુ પુ. ના ૫૬ માં થી ૬૪ સુધીને અનુસરે છે. આમાં મહાભા. ના ૯૧, ૯૨ અને ૯૩ શ્લોકો વાયુમાં કે વિષ્ણુ માર્કંડેયમાં નથી અને વાયુના ૬૫ મો શ્લોક મહા ભા. માં છેક ૧૦૯ મો શ્લોક છે. માર્કંડેય અ. ૪૮ ના ૩૬ થી ૪૫ સુધીના ૧૦ શ્લોકો બરાબર, શબ્દોના થોડા પાઠાંતર સાથે વાયુના ૫૩ થી ૬૬ સુધીના શ્લોકોને અનુસરે છે. માત્ર વાયુના વચ્ચે ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છોડી દીધા છે. અને વિષ્ણુ પુરાણનો તો ૬૫ શ્લોકનો એ આખો અધ્યાય (અ. ૧ અ. ૫) વાયુના અ. ૯ ના ૬૬ સુધીના શ્લોકોને શબ્દોના કેટલાક ફેરફાર સાથે અનુસરે છે. અને આ પ્રસંગના-શ્લોકો ૫૬ થી ૬૪ સુધીના તો વાયુના ૫૬ થી ૬૫ સુધીના શ્લોકોને બરાબર અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુએ વાયુના ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છોડી દીધા છે; જ્યારે ૬૧ મો શ્લોક લગભગ નવો ઉમેર્યો છે.

પણ શંકરાચાર્યે પુરાણ નામથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે:—

તથાહુ: પૌરાણિકા:—

અચિન્ત્યા: સ્વલ્લુ યે ભાવા ન તાન્સ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

પ્રકૃતિમ્ય: પરં યચ્ચ તદર્ચિત્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥

બ્ર. સુ. અ. ૨ પા. ૧ સ્વ. ૨૮

આ શ્લોક વાયુ પુરાણમાં અ. ૪૪ માં આઠમો શ્લોક છે. માત્ર વાયુમાં ચોથું પદ તદર્ચિત્યં ચ પ્રચક્ષ્યતે એ રીતે છે. પણ બ્રહ્માંડ પુરાણમાં શંકરાચાર્યે ઉતારેલો પાઠ જ મળે છે. આનંદાશ્રમ પાસેની વાયુની અમુક પ્રતોમાં તદર્ચિત્યં પ્રમાણ્યતે એમ પાઠાંતર હતું એ તો ખોટું જ છે. તદર્ચિત્યં પ્રમાણ્યતે એમ હોય તો ચાલે, નહિ તો શંકરાચાર્યનો પાઠ ઉત્તમ છે.

ખીન્ને સ્થળે નીચેનો શ્લોક ભાષ્યકારે ઉતાર્યો છે:—

અતશ્ચ સંક્ષેપમિમં શ્રુણુધ્વં નારાયણઃ સર્વમિદં પુરાણઃ ।

સ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્ગં સંહારકાલે ચ તદત્તિમૂયઃ ॥

પુરાણે.

બ્ર. સુ. અ. ૨. પા. ૧ સ્વ. ૧

આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર સાથે વાયુ પુરાણમાં (અ. ૧ શ્લો. ૨૮૫) મળે છે, ખીન્ન પદમાં નારાયણઃ ને બદલે મહેશ્વરઃ છે અને ચોથામાં ચ તદત્તિમૂયઃ એ શબ્દોને બદલે પુનરાદ્દીત શબ્દો છે. વાયુપુરાણ આગળ કહ્યું છે તેમ શૈવ ગણાતું હોવાથી પહેલો ફેરફાર સ્વાભાવિક છે. ખીન્ન ફેરફારમાં અર્થ એક જ છે, એટલે એ પાઠાંતર મહત્વનું નથી. પણ આ ઉદાહરણ પુરાણોના સમય ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. કારણ કે ૨-૧-૧ના ભાષ્યમાં કપિલમતનું ખંડન કરતાં શંકરાચાર્ય અદ્વૈત પ્રતિપાદક સ્મૃતિ વચનોનાં ઉદાહરણો આપે છે. એમાં ભગવદ્ગીતા, ધર્મસૂત્રો, મનુસ્મૃતિ વગેરે સાથે મહાભારત શાંતિપર્વમાંથી એક ઉતારો આપેલો છે અને

इतिपुराणे એમ કહીને ઉપરનો શ્લોક ઉતારેલો છે. હવે જો ભાગ-
વતનાં અથવા વિષ્ણુપુરાણનાં સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મકય પ્રતિપાદક વચનો.
શંકરાચાર્ય પાસે હોત તો ઉપર ઉતાર્યો છે તેવો શાંકર અદ્વૈત મતને
બહુ ઓછો ટેકો આપનારો શ્લોક શા માટે ઉતારત ? એટલી વાત
ખરી છે કે શંકરાચાર્ય બનતાં સુધી પ્રાચીન—અતિ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથો-
માંથી જ ઉતારા કરે છે. એટલે શંકરાચાર્યના વખતમાં જો વિષ્ણુ-
પુરાણની જૂના ગ્રંથ તરીકે પ્રતિષ્ઠા મનુસ્મૃતિ વગેરે જેટલી ન.
બંધાઈ હોય તો ભાષ્યકાર એમાંથી ઉતારો ન કરે એ સંભવિત છે.
ખરી રીતે શંકરાચાર્યે વાયુ શિવાય ખીજું કોઈ પુરાણ જોયું હોય
એમ સાબીત થતું નથી, અને શંકરાચાર્ય પાસે પણ વાયુની આપણી
પાસે છે તેથી જુદાં પાઠાંતરોવાળી પ્રત હોવાનો સંભવ છે. અથવા:
કોઈ જૂનાં પુરાણોમાંથી શંકરાચાર્યે ઉતારાઓ કર્યા હોય.:

વળી શંકરાચાર્યે સ્મૃતિશ્ચ કહીને નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

ब्र. सू. अ. ४. ૩. ૧૧.

* આ રીતે જોતાં વિષ્ણુ સહસ્રનામ ભાષ્ય અને સનત્સુન્નતીય ભાષ્યમાં
શ્રી શંકરાચાર્યે પદ્મપુરાણમાંથી ઉતારા કર્યા છે તથા પદ્મપુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ
સહસ્ર નામ ઉપર શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે માટે પદ્મપુરાણ શંકરાચાર્ય
પહેલાનું છે વગેરે ગ્રંથક ગુરુનાથ કાળેનાં કથનો ગળે ઉતરતાં નથી. એ જ રીતે
ગૌડપાદે ઉત્તરગીતા ભાષ્યમાં પુરાણાનિ બ્રાહ્માદીનિ એ રીતે બ્રહ્મ પુરાણનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ કાળે કહે છે. પણ શંકરાચાર્યનાં ઉપનિષદો ગીતા
અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં ભાષ્યોમાં એક પણ પુરાણનો નામથી નિર્દેશ નથી.
અને જે ઉતારા છે તે ઉપર દર્શાવ્યા છે એટલે આ ગૌડપાદના તથા
શંકરાચાર્યના કહેવાતા ગ્રંથો વિષે શંકાનું કારણ રહે છે. ખીજી રીતે પણ
ઉત્તરગીતા માંદૂક્યકારિકાકાર ગૌડપાદની કૃતિ હોવા વિષે અને વિષ્ણુસહસ્ર
નામ ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યની કૃતિઓ હોવા બાબત
વિદ્વાનોને શંકા છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ વાયુપુરાણનાં નીચેનાં વચનોમાં મળે છે:-
 બ્રહ્મણા સહ દેવૈશ્ચ સંપ્રાપ્તે પ્રતિમંચરે ।

તપસોન્તે ક્રિયાત્માનો બુદ્ધાવસ્થામનીષિણઃ ॥

અવ્યક્તે સંપ્રલીયન્તે સર્વે તે ક્ષણદર્શિનઃ ।

વાયુ પુ. અ. ૧૦૧ પ્રલો. ૮૫

કુમારિલ અને પુરાણો.

શંકરાચાર્ય (ઇ. સ. ૮૦૦) ખેલાં પચાસેક વર્ષે કુમારિલ
 ભટ્ટ થઈ ગયા ગણાય છે. એમણે પુરાણને વેદાંગ સમાન પ્રમાણ
 રૂપ માનેલ છે, જુઓ:-

પુરાણં માનત્રો ધર્મઃ સાક્ષો વેદશ્ચિકિત્સિતમ્ ।

इतिहि तुल्यवत् प्रामाण्यकरणम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૩૩૭

વળી ખીજે ઠેકાણે, શ્રીયુત પી. વી. કાણેએ ખતાવ્યું છે તેમ-
 કહે છે કે:-

एषैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः । उपाख्यानानि
 त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभागकथनं किंचिद्वेदमूलम् ।
 वंशानुक्रमणमपि दर्शनस्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमप्यनुमान-
 पूर्वकम् । भाविकथनमपि वेदमूलम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૭૯

ઉપરનાં વચનમાં કુમારિલ ભટ્ટે પુરાણના જે વિષયો ગણાવ્યા
 છે તે ઉપરથી રા. કાણે કહે છે તેમ તેણે હાલનાં પુરાણોમાંથી જ
 કોઈકે જોયાં હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી શુલ્હર સાહેબ,
 ઉપર વારંવાર ઉદાહરેલા લેખમાં ‘ પુરાણમાંથી કોઈ ઉતારો તંત્ર
 વાર્તિકમાં મળતો નથી ’ એમ કહે છે. પણ રા. કાણેએ નીચેનો
 શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં ટાંકેલો શોધી કાઢ્યો છે.

યથર્તાવૃત્તુલિહગાનિ. વગેરે ઉપર શંકરાચાર્યે કરેલા ઉતારા રૂપે નેત્રેલો શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં મળે છે (પા. ૧૨૬). આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણ (૧. પ. ૬૪) અને માર્કંડેય પુરાણ (૪૮, ૪૪) માં છે એમ રા. કાણે કહે છે. (J B. B. R. A. Society 1925 april p. 102 n. 37) પણ આપણે ઉપર જોયું છે તેમ આ શ્લોક વાયુ પુરાણમાંયે મળે છે. આ ઉપરાંત “ કુમારિકા પુરાણો મેરૂને સ્વર્ગ કહે છે તથા કલિયુગમાં બૌદ્ધો અને બીજા પાખંડીઓ ધર્મ-વ્યુત્ક્રમ કરી દેશે એમ કહે છે, એ રીતે કહ્યું છે. (જુઓ કાણેનો ઉપર કહેલો લેખ પા. ૧૦૨) આ રીતે કુમારિકાને પુરાણોની ખબર હતી એમ સિદ્ધ થાય છે; પણ ક્યાં પુરાણોની એ નક્કી કહી શકાતું નથી.

બાણ કવિ અને પુરાણો

બુદ્ધર સાહેબ કહે છે કે “ સાતમા શતકના સંસ્કૃત લેખકોમાં ખાસ કરીને બાણ ભટ્ટે વારંવાર પુરાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ મહાકવિએ માર્કંડેય પુરાણનાં દેવીમાહાત્મ્યની કથા પોતાના ચંડી-શતકમાં ગુંથી છે અને બીજી પણ અનેક પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને હર્ષચરિતમાં પોતાનો પુસ્તકવાચક પવનપ્રોક્ત પુરાણ વાંચતો હતો એમ લખ્યું છે. આ પવનપ્રોક્ત પુરાણ તે વાયુપુરાણ જ હોવું જોઈએ.

બાણે અને તેના પુત્રે કાદંબરીમાં જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે તે બધા તો એક ખાસ નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે. ”

બુદ્ધર સાહેબની આ સૂચના યથાર્થ લાગવાથી મેં કાદંબરી અને હર્ષચરિત જોયાં. કાદંબરીમાં, મહાભારત, રામાયણ, બૃહત્કથા, હરિવંશ અને પુરાણનાં નામ મળે છે.

મહાભારતપુરાણરામાયણાનુરાગિણા બૃહત્કથાકુશલેન ।

કા. પા. ૧૦૬

હરિવંશકથેવાનેકવાલક્રીડારમણીયા ॥

કા. પા. ૧૦૭

મહાભારત, રામાયણનું ઇ. સ. ૬૦૦ થી પ્રાચીનપણું તે બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી સિદ્ધ છે. પણ બૃહત્કથા અને હરિવંશનાં નામ બાણે લખ્યાં છે એ ઉપરથી એ બે ગ્રન્થો ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાંના ઠરે છે. હરિવંશમાંથી બાણના વૃદ્ધ સમકાલીન મુખ્યધ્યે પુષ્કરપ્રાદુર્ભાવવૃત્તાંત લીધો છે એમ વર્ષો પહેલાં અંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે એમના કૃષ્ણચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.

પુરાણનો ઉપરના વચનમાં સામાન્ય ઉલ્લેખ બાણે કર્યો છે પણ એ ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણો બાણના વખતમાં વિદ્યમાન હતાં એ નક્કી થતું નથી. વાયુપુરાણનું હર્ષચરિત્રમાં નામ લીધું છે એટલે એ વિષે શંકા નથી રહેતી. વળી સદ્ગત કાળે સિવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી પણ કાદંબરીમાં પુરાણે વાયુપ્રલપિતમ્। કા. પા. ૮૪ એ રીતે સ્પષ્ટ વાયુ પુરાણનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે બાણે કવિને પુરાણોમાં વાયુપુરાણ બહુ પરિચિત હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બાણે કરેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણોનો તેણે આધાર લીધો છે એ વિશે તર્કો થયા છે.

૩. ફુદ્રે (Führer) કહ્યું છે કે “બાણે જ્યારે હર્ષચરિત્ર લખ્યું ત્યારે એની પાસે નીચેના સંસ્કૃત ગ્રન્થો હોવા જોઈએ. રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશ, વાયુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ભાગવત-પુરાણ અને માર્કંડેય પુરાણ.”

૨. The Sanskrit literature which Bāṇa has had before him when writing his life of Harshavardhana, consists in the Rāmāyaṇa, Mahābhārāt, Harivansha, Vāyupurāṇa, Agnipurāṇa, Bhāgavatapurāṇa, and Mārkaṇḍeyapurāṇa which fact I shall prove fully in my edition of the text.”—Proceedings of the International Congress of Orientalists.

આ માન્યતા માટે ડૉ. ડ્રુહર હર્ષચરિતની આવૃત્તિમાં પુરાવાઓ આપવાના હતા પણ આપી શક્યા નથી એટલે ડૉ. વિન્સેટ સ્મિથ, ડૉ. ડ્રુહરની માન્યતાએ આ વચનનો પુરાવો રજુ કરે છે.^૩ મતલબ કે બુદ્ધરની સૂચના પ્રમાણે કોઈએ હજી સુધી બાણના પૌરાણિક ઉલ્લેખોનો અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી બાણના કેટલાક ઉલ્લેખો નીચે સવિસ્તર ઉતાર્યા છે:—

અસુરગૃહીતામૃતાપહરણકૃતકપટપટુવિલાસિનીવેષસ્ય
શ્યામતયા ભગવતો હરેરિવાનુકુર્વતીમ્

કા. પા. ૨૨

આ કટકામાં બાણે સમુદ્રમંથન વખતે ભગવાન હરિએ અસુરોને છેતરવા માટે મોહિની રૂપ લીધાનો ઉલ્લેખ છે. હવે સમુદ્રમંથનની કથા મહાભારતમાં, રામાયણમાં, હરિવંશમાં અને ઘણાં પુરાણોમાં મળે છે અને બધે એકરૂપમાં નથી મળતી. હરિવંશમાં બીજા કરતાં જરા જુદે રૂપે આ કથા છે, માટે પહેલાં એ જોઈએ:—

“ એક વખત વસંત ઋતુમાં ગંધમાદનના શિખરોમાં દૈત્યોને પુષ્પની સુગંધથી એટલો મદ ચઢ્યો કે એ આનંદમાં દૈત્યોએ વિચાર કર્યો કે જો કુલમાં આટલું વીર્ય છે તો પાણીમાંની ઔષધિઓનું મંદર પર્વતવડે મંથન કરીએ તો કેટલું વીર્ય મળે ? આ રીતે વિચાર કરીને પર્વતને ઉપાડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પર્વત ઉપાડી ન શક્યા ત્યારે બ્રહ્માએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે “ બધા દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો સાથે મળીને તમે (દૈત્યો) પ્રયત્ન કરો તો અમૃત માટે

૩. ડૉ. વિન્સેટ સ્મિથ કહે છે કે:—“ Dr Fuhrer believed that he could prove the use by Bāṇa of the Agni, Bhāgavata and Mārkaṇḍeya Purāṇa as well as the Vayu.” The Early History of India (Third edition) p. 22.

પર્વત ઉપડે,” પછી પર્વત ઉપાસીને સુરોએ અને અસુરોએ ક્ષાર સમુદ્રનું મંદર પર્વતવડે વાસુકિનું નેતરું કરીને હજારો વર્ષો સુધી ઔષધિઓ સાથે મંથન કર્યું; ત્યારે એમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળ્યું તે સોભથી અને ક્રોધથી અસુરો લઈ ગયા. પછી દેવો તે લેવા તૈયાર થયા અને રાહુને કહ્યું. પછી હરિએ લડાઈમાં રાહુનું માથું કાપી નાખ્યું અને ઈંદ્રના હાથમાંથી તે અમૃતને પૃથ્વીએ જાતે લઈ લીધું ” (હરિવંશ ૩ અ. ૩૦). આ ત્રુટિ જોવી લાગતી કથામાં ભગવાને મોહિની રૂપ લીધાની વાત જ નથી. વાયુપુરાણમાં શંકરે મંથન કરતાં નીકળેલું ઝેર પીધાની વાત છે પણ વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેષ લીધાની વાત નથી. બાણે ઉપરના વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાને સ્ત્રીવેષ લઈને અસુરોને છેતરીને દેવોને અમૃત પાયાની કથા ભાગવતમાં છે પણ બાણે ભાગવતમાંથી એ કથા લીધી છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિષ્ણુપુરાણમાં ટુંકામાં પણ આ હકીકત તો છે (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦૬, ૧૦૭).

પણ મત્સ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

તતો નારાયણો માયામાસ્થિતો મોહિનો પ્રમુઃ ।

સ્ત્રીરૂપમતુલં કૃત્વા દાનવાનમિસંસૃતઃ ॥

મત્સ્ય અ. ૨૬૧ શ્લો. ૮.

મત્સ્યે આ કથા બીજેથી લઈને ટુંકામાં કહી છે એમ આ વચન ઉપરથી દેખાય છે.

રામાયણમાં પણ સમુદ્રમંથનની કથા છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે:—

एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैः सह ।

युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥

यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।

अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥

રામાયણ બા. કાં. સર્ગ ૪૬ શ્લો. ૪૮, ૪૯

રામાયણના આ વચનમાં વિષ્ણુએ માયાથી અમૃત હર્યાની વાત છે પણ સ્ત્રીવેષ ધારણ કર્યાની વાત નથી; મત્સ્યે રામાયણમાંથી માયામાસ્થાય મોહિની શબ્દો લીધા જણાય છે. અને સ્ત્રીવેષની વાત વધારે કહી છે એટલે મત્સ્યનું વચન રામાયણ પછીનું છે. પણ બાણે માત્ર રામાયણ ઉપરથી ઉપરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ દેખીતું છે. રામાયણની પેઠે મહાભારતમાં પણ આ કથા છે.

एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

अमृतार्थे महानादો ममेदमिति जल्पताम् ॥

ततो नारायणो मायां मोहिनीं समुपाश्रितः ।

स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥

ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।

મ. આ. અ. ૧૮ શ્લો. ૫૩, ૫૫

મહાભારતના આ શ્લોકો પણ રામાયણ પછીના છે અને મત્સ્યના તથા મહાભારતના વચનમાં એક જ અર્થ છે. એટલે બાણે મહાભારતમાં આ કથા વાંચી હોય એ દેખીતું છે પણ મહાભારત અને મત્સ્ય બેયમાં કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારો હોવાનો સંભવ છે. મહાભારતના આ ભાગમાં પુરાણોમાંથી ઘણા ઉતારા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. હવે વિષ્ણુપુરાણ કરતાં મહાભારતમાં આ કથા વધારે વિગતથી અને વિસ્તારથી છે અને સમુદ્રમંથનની કથામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો છે. બાણ અસુરોએ લઈ લીધેલા અમૃતને પાછું લેવા માટે વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેશ લીધાની વાત કરે છે. મહાભારતોક્ત કથામાં અસુરોએ અમૃત લઈ લીધાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ વિષ્ણુપુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ અં. ૧ અ. ૧ શ્લો. ૧૦૬.)

ને કે મહાભારતમાં યે અસુરોએ અમૃત સ્ત્રીરૂપ વિષ્ણુને આપી દીધું એમ તો છે જ.

આ બધા ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે હરિવંશ, રામાયણ, મહાભારત-આદિપર્વ, મત્સ્ય, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ રીતે

ક્રમે ક્રમે સમુદ્રમંથનની કથામાં વધારે થતો ગયો છે અને બાણે વિષ્ણુના કે એના કોઈ મૂળના આધારે ઉપર આપેલું વચન લખ્યું છે. રાહુનું માયું કાપી નાખ્યાની કથા વિષ્ણુપુરાણમાં નથી અને મત્સ્ય-પુરાણમાં, મહાભારતમાં તથા હરિવંશમાં છે, એટલે વિષ્ણુપુરાણે હુંકું કરતાં ઘણી વાતો છોડી દીધી છે (જુઓ મ. આ-અ-૧૯).

હિરણ્યાક્ષદાનવમિવ મહાવગહદંષ્ટાવિભિન્નવક્ષઃસ્થલમ્ ।

કા. ૬૪-૬૫.

વરાહ-અવતારે હિરણ્યાક્ષને માર્યાની વાત ભાગવતમાં છે, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કે મહાભારત સભાપર્વમાં નથી. પણ ભાગવતકારે હરિવંશ (૩-અ-૧૩૯) માંથી લીધેલી લાગે છે. વાયુપુરાણ (અ-૯૭) માં પણ હુંકામાં વરાહે હિરણ્યાક્ષને માર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઉન્મદહલ્હિહલાકર્ષણમયપલાયિતામિવ કાલિન્દીમ્ ।

કા. પા. ૨૨

બલભદ્રે યમુનાને ખેંચ્યાની આ કથા ભાગવત, વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં છે. બાણે હરિવંશનું નામ લખ્યું જ છે એટલે આનું મૂળ હરિવંશ હોવાનો સંભવ છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૬૬).

કૈશ્વત્કૃષ્ણચરિતમિવ દર્શયાદ્વિઃ સમુત્સ્વાતવિધૃતગજદન્તૈઃ ।

કા. પા. ૬૪

કૃષ્ણે કુવલયાપીડ હાથીને મારીને એના દાંતો ઉખેડી જાતે હાથમાં ધારણ કર્યાની વાત ભાગવતમાં, વિષ્ણુમાં અને હરિવંશમાં છે એટલે અહિં પણ મૂળ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ. ૨૯, ૩૦)

મધુરોપવનમિવ વલાવલીઢર્પિતધેનુકમ્ ।

કા. પા. ૮૩

જુઓ હરિ. ૨ અ-૧૩.

ઉપાનિરુદ્ધસમાગમમિવ ચિત્રલેખાદર્શિતવિચિત્રસકલત્રિભુવનાકારમ્ ।

કા. પા. ૧૦૫

આ ઓખાહરણની કથાના પ્રસંગનું મૂળ પણ હરિવંશજ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧૮).

પુરાણમિવ ત્રિમાગાવસ્થિતસકલભુવનકોશમ્ ।

કા. પા. ૧૮૪

ભુવનકોશનું વર્ણન ઘણાંખરાં પુરાણોમાં હોય છે એટલે આ વચન ઉપરથી કોઈ એક પુરાણ વિષે ચોક્કસ કહેવાય નહિ. પણ વાયુમાં ભુવનવિન્યાસ શબ્દ છે, અને માર્કન્ડેયમાં અને મત્સ્યમાં ભુવનકોષવર્ણન એમ શબ્દ છે.

કૃષ્ણવાલચરિતમિવ તટકદમ્બશાખાધિરૂઢહરિકૃતજલપ્રપાતક્રીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૭

જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧

કંસવલમિવ મધુકરકુલોપગીયમાનકુવલયાપીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૮

જુઓ હરિ-૨ અ-૧૧

ઉજ્જયિન્યાં ચ સંદીપનિદ્વિજતનયમન્તકપુરાદપહ્ત્ય

ત્રિભુવનવન્દિતચરણઃ સ એવાનીતવાન્ ।

કા. ૪ પા. ૩૪૧

દુકામાં કૃષ્ણકથા સંબંધી આણે ઉપર પ્રમાણે ઘણા ઉલ્લેખો કર્યા છે પણ બધાનું મૂળ હરિવંશમાં મળે છે. હરિવંશમાં ન હોય

૪ કાદંબરીની નિર્ણયસાગરમાં ૧૮૯૦ માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ્રાણી આવૃત્તિનાં પાનાં નોંધ્યાં છે.

અને હર્ષચરિતની ૧૮૯૭ માં નિ. પ્રે. માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબે સંશોધેલ આવૃત્તિને! ઉપયોગ કર્યો છે.

અને વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં જ હોય એવી કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ આણે કરેલો મને મળ્યો નથી. આ ઉપરાંત ચક્ર-રાક્ષસમિવ ગૃહીતૈકચક્રમ્ (કા-પા-૬૪) જેવી ઘણી કથાઓ વિષે આણે મહાભારતમાંથી ઉલ્લેખો કર્યા છે. પણ મહાભારત વિષે શંકાનું કારણ ન હોવાથી વિસ્તારભયને લીધે મહાભારતની કથાઓનાં સૂચનો જુદાં તારવ્યાં નથી. ઉપર સમુદ્રમંથનના પ્રસંગમાં વિષ્ણુપુરાણ આણેને જાણીતું હોવાનો સંભવ કલ્પ્યો છે. પણ પ્રહ્લાદચરિત્ર, દ્રુવચરિત્ર વગેરે વિષ્ણુમાં જ જે પહેલી વાર મળે છે એવી કોઈ કથાનું આણે સૂચન કર્યું નથી એ ઉપરથી તો મહાભારત અને વિષ્ણુ અન્તેનાં મૂળ ૩૫ કોઈ ત્રીજું પુરાણ આણેના વખતમાં હોય અને એમાંથી વિષ્ણુએ સંક્ષેપમાં ઉતારો કર્યો હોય અને મહાભારતે વિસ્તારથી ઉતારો કર્યો હોય એવો સંભવ વધારે લાગે છે.

હર્ષચરિતમાં કાદંબરીથી જુદી જાતના પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે:—

નાસ્ય હરેરિવ વૃષવિરોધીનિ ચાલચરિતાનિ ।

હર્ષ ચ. પા. ૭૭.

જુઓ હરિ-૨ અ-૨૧.

દ્વિજાનાં રાજા ગુરુદારગ્રહણમકાર્ષીત્ । હર્ષ ચ.

પા. ૮૭

આ કથા ઘણાં પુરાણોમાં છે. પણ આણે વાયુનું નામ લખ્યું છે એટલે વાયુ જે એનું મૂળ હોય તો ખીજું પુરાણ મૂળ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. અને વાયુપુરાણમાં મળે છે (જુઓ. વાયુ-અ ૧૦-શ્લો. ૨૮, ૨૯).

પુરૂરવા બ્રાહ્મણધનતૃણયા દયિતેનાયુષા વ્યયુજ્યત । હર્ષ ચ.

પા. ૮૭

આ કથાનું મૂળ મહાભારતમાં (જુઓ આ-અ-૬૧ શ્લો. ૨૪, ૨૬) અને વાયુપુરાણમાં છે (વાયુ-અ-૨ શ્લો. ૨૦ થી ૨૩) નહુષ: પરકલત્રામિલાષી મહાભુજંગ આસીત્ ।

આ કથા મહાભારતમાં છે (જુઓ ડ. અ. ૧૧, વ-અ-૧૮૧) યયાતિરાહિતત્રાહ્મણીપાણિગ્રહણ: પપાત ।

આ સૂચન મહાભારતની કથાનું છે (મ-આ-અ-૮૨). માંધાતા માર્ગણવ્યસનેન સપુત્રપૌત્રો રસાતલમગાત્ ।

પા. ૮૮

સુશ્રુમ્ન: સ્ત્રીમય એવાસીત્ ।

એજન.

આ સૂચનની મૂળ કથા વાયુ વગેરે ધણાંખરાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ-અ-૮૫ શ્લો. ૧૫).

સોમકસ્ય પ્રહ્યાતા જન્તુવધનિર્ઘ્વળતા ।

એજન.

આ કથા મહાભારતમાં છે (મ-વ-અ-૧૨૮, ૧૨૧). પુરુકુત્સ: કુત્સિતં કર્મ તપસ્યન્નપિ મેકલકન્યકાયામકરોત્ ।

એજન.

આ સૂચન પુરુકુત્સની સ્ત્રી નર્મદા હતી એટલા પૂરતું જ હોય તો એટલી વાત પુરાણોમાં છે જ (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૮૮ શ્લો. ૭૪) કુવલયાશ્ચો ભુજંગલોકપરિગ્રહાદશ્વતરકન્યામપિ ન પરિજહાર ।

એજન.

આ સૂચનનું મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં જ મને મળ્યું છે (જુઓ અ-૨૪).

પૃથુ: પ્રથમપુરુષક: પરિભૂતવાન્પૃથિવીમ્ ।

એજન.

આ કથા ધણાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ અ-૬૨). પણ પૃથુચરિત્રનો અન્યત્ર-કાદંબરીમાં એક સ્થળે-ખાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં પણ વાયુપુરાણના જ શબ્દોનો અનુવાદ કર્યો જણાય છે. જુઓ:-
વૈન્ય ઇવ ચાપકોટિસમુત્સારિતારાતિકુલાચલો

કા. પા. ૯

આ પ્રસંગના વર્ણનમાં વાયુમાં નીચેના શબ્દો છે:-
તત ઉત્સારયામાસ શિલાજાલાનિ સર્વશઃ ।

ધનુષ્કોટચા તતો વૈન્યસ્તેન શૈલા વિવર્ધિતાઃ ॥

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૧૬૧

મત્સ્યપુરાણમાં નીચેના શબ્દો છે:-

ધનુષ્યકોટચા ચ શૈલેન્દ્રાનુત્સાર્ય ચ મહાબલઃ ।

મત્સ્ય. અ. ૧૦ શ્લો. ૩૧

કાદંબરીકારે વાયુમાંથી શબ્દો લીધા છે અને મત્સ્યે વાયુના શબ્દોનો જ સંક્ષેપ કર્યો છે એ ઉપરના ઉતારા સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

નૃગસ્ય કૃકલાસમાવે વર્ણસંકરઃ સમદશ્યત ।^૫

મ. અનુ. પર્વ-અ. ૧૦૫ વા. રામાયણ-ઉ-કા-અ ૫૩

માગવત ૧૦ અ. ૬૪

સૌદાસેન ન રક્ષિતા પર્યાકુલીકૃતા ક્ષિતિઃ ।

હર્ષચ. પા. ૭૮

પ. નૃગ કૃકલાસ યદ ગયાની કથા ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં છે એ ઉપરથી જ કુહરે ખાણે ભાગવત ભેયું હતું એમ માન્યું હોય તો એ વાત ટકતી નથી; કારણ કે મ-અનુ પર્વમાં તથા વાલ્મીકિના રામાયણ (ઉ. કાંડ) માં એ કથા છે. અને ખાણે એ બે ગ્રંથો ભેથા હતા એ ચોક્કસ છે એટલે ખાણે મહાભારતોક્ત કે રામાયણોક્ત કથાનું સૂચન કર્યું હોય એ જ સંભવિત છે.

આ સૂચનનું મૂળ મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૧૯૨, ૧૯૩).
નલમવશાદ્દહદયં કલિરભિભૂતવાન્ ।

હર્ષચ. પા. ૮૮

નલાખ્યાન મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે (વ. અ. ૫૬).
સંવરણો મિત્રદુહિતરિ વિકલવતામગાત્

એજન.

સંવરણનું આખ્યાન મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૬૩)
દશરથ દ્વિષ્ટરામોન્માદેન મૃત્યુમવાપ

એજન.

રામાયણ

કાર્તવીર્યો ગોબ્રાહ્મણાતિપીડનેન નિધનમયાસીત્

એજન.

કાર્તવીર્યની કથા મહાભારતમાં છે (બ. અ-૧૧૭).

એજન.

મરુત્ત દ્વિષ્ટવહુસુવર્ણકોઽપિ દેવદ્વિજબહુમતો ન બભૂવ ।

એજન (મ, આશ્વ. અ-૯)

શંતનુરતિવ્યસનાદેકાકો વિયુક્તો વાહિન્યા વિપિને વિલ્લાપ ।

એજન. (મ-આ-અ. ૧૦૬)

પાણ્ડુર્વનમધ્યગતો મત્સ્ય ઇવ મદનરસાવિષ્ટઃપ્રાણાન્સુમોચ ।

એજન. (મ-આ-અ. ૧૩૪)

યુધિષ્ઠિરો ગુરુભયવિષ્ણ્ણહૃદયઃ સમરશિરસિ સત્યમુત્સૃષ્ટવાન્ ।

એજન. મ-દ્રોણ અ. ૧૮૬

પૃથુના ગૌરિયં કૃતેતિ યઃ સ્પર્ધમાન ઇવ મહીં મહિર્ષીં ચક્રાર ।

એજન પા. ૧૦૦

આ કથા પુરાણોમાં છે (જીઓ વાયુ-અ-૫૨ શ્લો. ૧૫૧).

શ્વેતગંગાવર્તપાણ્ડુરં પદમિવ ત્રિભુવનવન્દનીયં ત્રિવિક્રમસ્ય ।

એજન પા. ૨૧૬

આ રીતે વામનના ચરણક્રમણમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાનું કાલિ-
દાસ પણ કહે છે:—

यथैव श्लाघ्यते गंगा पादेन परमेश्विनः

કુ સં ૬, ૭૦

વાયુપુરાણમાં ગંગાવતરણની કથા ટુંકામાં છે (જુઓ અ.
૪૭). ત્યાં ગંગાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સોમપાદમાંથી નીકળેલી કહી છે:—
સોમપાદપ્રસૂતા સા સત્ત્વા પ્રતિપદ્યતે ।

વાયુ અ. ૪૭ શ્લો-૨૬

રામાયણમાં જે ગંગાવતરણની કથા છે તે વાયુ પુરાણને મળતી
છે. હરિવંશ (૩. અ.-૧૭ શ્લો. ૨૨ થી ૨૫) માં વાયુના ઉપલા વચ-
નનો જુદો રીતે અનુવાદ છે. આ વામનાવતારના પદક્રમણમાંથી ગંગા
નીકળ્યાની વાત પહેલી વૈષ્ણવોએ ચલાવી હશે. હવે વૈષ્ણવોનું
અત્યારે જે જીનું સાહિત્ય આપણી પાસે છે તેમાંથી હરિવંશમાં આ
વાત નથી (જુઓ હરિ. ૩. અ ૭૧-૭૨), પણ મહાભારત
સલા પર્વમાં (મ. સમા. -અ-૪૭-શ્લો-૨૨) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં
મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના ચરણક્રમણના અંચુક્રમાંથી ગંગાને
નીકળેલી કહી છે (જુઓ અં. ૪-અ. ૪-શ્લો, ૧૬.). બાણ અને
કાલિદાસે હરિવંશથી જુદા, વિષ્ણુપુરાણના અને મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત
વૈષ્ણવ ભાગોના મૂળરૂપ વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી આ ઉલ્લેખ લીધો
જણાય છે.

પુરા વરાહસંપર્કસંભૂતગર્ભયા મગવત્યા મુવા નરકો નામ સૂનુરસા-
વિ રસાતલે ।

હર્ષચ પા. ૨૧૯

હરિવંશ (૨ અ-૫૩) માં તથા વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૪ અ-
૨૧) માં આ કથાનું મૂળ છે.

બાણનાં વર્ણનોમાં કથાઓનાં એટલાં બધાં સૂચનો આવે છે.

કે બધાં ઉતારતાં તો એક પુસ્તક થાય. પણ મોટે ભાગે મહાભારત, રામાયણ અને બૃહત્કથાનાં પાત્રો અને આખ્યાનોનાં સૂચનો ઘણાં છે. એ બધાં ઉતારવાથી કાંઈ ફળ નથી. પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા ઉલ્લેખો શોધતાં મહાભારત, રામાયણમાંથી ન હોય એવા ઉલ્લેખો હરિવંશમાંથી કે વાયુપુરાણમાંથી છે. આ પાંચેમાં જેનું મૂળ ન મળે એવા ઉલ્લેખો શોધી નેયા પણ ભાગ્યે જ મળે છે. ઉપર એક ઉલ્લેખનું મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં મળે છે એ નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત બાણ કવિ જાતે શિવલક્ષ્મી છે અને અનેક શૈવ કથાઓના ઉલ્લેખો કરે છે. આ બધી કથાઓ વાયુપુરાણમાં મળતી નથી, માટે શૈવ કથાઓનું જુદું સાહિત્ય એ કાળે હોવું જોઈએ, જેનો સંગ્રહ સ્કંદપુરાણ વગેરેમાં થયો છે. વળી બાણ શૈવ હોવા છતાં વૈષ્ણવ કથાઓના અનેક ઉલ્લેખો કરે છે. બાણને કૃષ્ણચરિત્ર સારી પેઠે જાણીતું છે. પણ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી બાણના ઉલ્લેખોમાં એકેય એવો નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય પણ વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં હોય. બાણ અવતારોનાં સૂચનો પણ કરે છે. કૃષ્ણાવતાર ઉપરાંત વરાહ, વામન અને નૃસિંહ અવતારનાં વધારે સૂચનો મળે છે. આ ત્રણેય અવતારો ગુપ્ત કાળમાં અતિ લોકપ્રિય હતા એ એ સમયના ઉત્કીર્ણ લેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. હરિવંશમાં ભવિષ્યપર્વમાં આ ત્રણેય અવતારોની કથા વિસ્તારથી છે. આ અવતારોની કથાઓ મહાભારતમાં યે પાછળથી દાખલ થયેલ છે. અને મહાભારત તથા હરિવંશ આ કથાઓ પુરાણમાંથી લીધેલી હોવાનું કહે છે.

મહાભારત અને હરિવંશમાં પુરાણૈઃ, પુરાણેષુ, એ રીતે બહુવચન વાપર્યું છે માટે વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં જુદાં જુદાં પુરાણો હતાં એમ માનવું કે એક જ વૈષ્ણવ પુરાણ હશે એમ માનવું? હાલનું વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ પછીનું છે, એમાં હરિવંશ કરતાં કથાઓ ટુંકામાં છે, અને ભક્તિનું તત્ત્વ ઘણું વધારે

છે. વિષ્ણુપુરાણના, હરિવંશના અને મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા અધ્યાયોના મૂળ ૩૫ વૈષ્ણવ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી સમુદ્રમંથન વખતે વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેષ લીધાની તથા એવી બીજી કથાઓ આણે લીધી છે એમ મને લાગે છે. હર્ષચરિતમાં આણ પોતે જ ભાગવતો, પૌરાણિકો અને પાંચરાત્રિકોનો ઉલ્લેખ કરે છે (પા. ૨૩૬-૨૩૭), અને કાદંબરીમાં પાશુપતોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે આણના વખતમાં વાયુપુરાણ જેવાં પુરાણો ઉપરાંત વૈષ્ણવોનાં તથા શૈવોનાં પૌરાણિક સાહિત્ય હતું એમાં શંકા નથી.

વરાહમિહિર અને પુરાણો.

બુદ્ધર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં કહેલું કે “ હમણાં તો મને લાગે છે કે, પુરાણોનો ઇતિહાસ ઈ. સ. ૬૦૦ થી આગળ લઘુ જઘ શકાય એમ નથી એટલે કે ઈ. સ. ૬૦૦ થી જૂના કાળમાં પુરાણોના સમયને લઈ જાય એવો કોઈ પુરાવો જડતો નથી. ”

(Indian Antiquary 1896 p. 328)

મને લાગે છે કે ઈ. સ. ૬૦૦ પહેલાં પણ થોડે મુધી જઈ શકાય એમ છે. બૃહત્સંહિતાકાર મહાન જ્યોતિષી વરાહમિહિરનો સમય આણ પહેલાં ૫૦ વર્ષ ઉપર મુકવો જોઈએ. (ઈ. સ. ૫૮૭ માં મરણ પામ્યા.) આ વરાહમિહિરે પૌરાણિક ઉલ્લેખો ભાગ્યે જ કર્યા છે. પણ નીચેના એ ઉલ્લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે:—

આત્રક્ષકીટાન્તમિદં નિવદ્ધં ।

પુંજીપ્રયોગેણ જગત્સમસ્તમ્ ॥

ત્રોડા ચ કા યત્ર ચતુર્મુખત્વ ।

મીશોપિ લોભાદ્રમિતો યુવત્યાઃ ॥

બૃ. સં. અ. ૭૪ શ્લો. ૨૦

અમૃતાસ્વાદવિશેષા—

ચ્છિન્નમપિશિરઃ કિલાસુરસ્યેદમ્ ।

પ્રાણૈરપરિત્યક્તં

પ્રહતાં યાતં વદન્ત્યેકે ॥ ૧ ॥

इन्द्रर्कमण्डलाकृति—

રસિતત્વાત્ કિલ ન દૃશ્યતે ગગને ।

अन्यच्च पर्वकालाद्

वरप्रदानात् कमलयोनेः ॥ २ ॥

वृ. सं. अ. ५

પહેલા શ્લોકનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય પુરાણ (અ. ૩)માં કહ્યું છે કે “ પ્રજાપતિના શરીરના એ ભાગ થયા. અર્ધુ શરીર સ્ત્રીરૂપ થયું અને અર્ધુ પુરૂષરૂપ; આ અર્ધુ સ્ત્રીરૂપ તેજ સાવિત્રી, શતરૂપા, સરસ્વતી, ગાયત્રી કે બ્રહ્માણી કહેવાય છે. પછી પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રીરૂપ જોઈને પ્રજાપતિ કામાર્દિત થયા અને ‘ અહો રૂપ અહો રૂપ ’ કહેવા માંડ્યું. પછી તે સ્ત્રીએ પિતા-પ્રજાપતિની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. પણ પ્રજાપતિની એને જોવાની ઉત્કંઠા એટલી બધી હતી કે તેણે જે દિશામાં સાવિત્રી ગઈ તે દિશામાં પોતાનું મુખ ઉત્પન્ન કર્યું. આ રીતે બ્રહ્માને ચાર મોઢાં થયાં ”:—

अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्ववर्णिनी ।

पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया ॥

आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ।

विस्मयस्फुरदोष्ठं च पाश्चात्यमुदगात्ततः

चतुर्थमभवत्पश्चात्વાमं कामशरातुरम् ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૩ શ્લોક. ૩૬ થી ૩૮ :

પાછળના રાહુ સંબંધી એ શ્લોકોના મૂળરૂપે-રાહુનું માથું વિષ્ણુએ કાપી નાખ્યાની વાત તો મત્સ્યમાં છે. (અ. ૨૫. ૧) અને બ્રહ્માના વરદાનનો ઉલ્લેખ ભાગવતમાં મળે છે. (મા. ૮. ૯)

મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો

પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર બાણ કવિના ઉલ્લેખો પેઠે મહાકવિ કાલિદાસના ઉલ્લેખો સારો પ્રકાશ નાખે છે. બાણ પહેલાંના ગણુતા સંસ્કૃત લેખકોમાં ઘણાનો સમય સંદિગ્ધ છે અને ઘણાખરામાં ચોક્કસ પૌરાણિક ગણાય એવા ઉલ્લેખો ભાગ્યે જ મળે છે. આ કારણથી બુદ્ધર સાહેબ પેઠે બીજા સંસ્કૃતજ્ઞો પણ બાણ આગળ અટક્યા છે. પણ મહાકવિ કાલિદાસના ઉલ્લેખોનો અભ્યાસ કરવાથી પૌરાણિક ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડે એવું છે એમ મને લાગ્યું છે. કાલિદાસનો સમય પણ હવે કીક ચોક્કસ થઈ ગયો છે. બાણ અને રવિઝાર્તિ જેનો ઉલ્લેખ કરે છે તે મહાકવિ કાલિદાસ પશ્ચિમના આર્યતત્ત્વજ્ઞોને બહુ મતે ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં-અને ઘણું કરી એ શતકના આરંભમાં ઈ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયા છે. (જુઓ Sanskrit Drama P. 147) જે કે અત્ય વિદ્વાનો કાલિદાસને અશ્વઘોષ પહેલાં વિ. સં. ના આરંભમાં મુકે છે. (જુઓ પરાકમની પ્રસાદી તથા Allahabad University studies Vol 11 1926 માં ક્ષેત્રેશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો લેખ.)

કાલિદાસને મહાભારત રામાયણ સુપરિચિત છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ મહાકવિએ પોતાના ગ્રન્થોનું વસ્તુ મહાભારત રામાયણમાંથી જ લીધું છે, એવું નથી. વળી દાખલાઓ અથવા કથાઓનાં સૂચનો પણ કાલિદાસના ગ્રન્થોમાં મહાભારત રામાયણ બહારનાં મળે છે. આવાં બધાં સૂચનો એકઠાં કરવામાં આવે તો સંસ્કૃત સાહિત્યના પુરાતત્ત્વમાં સારો ઉમેરો થાય. નીચે થોડા દાખલા આપ્યા છે:-

મેઘદૂત, કુમારસંભવ, રઘુવંશ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને શાંકુતલ એ છ ગ્રંથો નિઃસંદિગ્ધ મહાકવિ કાલિદાસના, ગણાય

છે; તેમાંથી શાકુંતલનું મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાંથી અને રઘુવંશનું રામાયણમાંથી છે એટલી વાત ખરી—જે કે રઘુવંશમાં દશરથ પ્હેલાંના દિલીપ, રઘુ અને અજ રાજાની હકીકત કાલિદાસે રામાયણમાંથી નથી લીધી એ દેખીતું છે. મેઘદૂતનું મૂળ એ વખતની પ્રચલિત કોઈ લોક કથા હશે. પાછળથી અમુક એકાદશીની કથામાં એ રસિક યક્ષની કથાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કુમારસંભવનું મૂળ મહાભારત રામાયણથી સ્વતંત્ર છે. એ શૈવકથા એ વખતના શિવભક્તોમાં ખૂબ લોકપ્રિય હશે. એલીફન્ટાનાં તથા બીજાં શૈવગુહા મંદિરોમાં એ કથા કોતરેલી મળે છે. શિવ પાર્વતીનાં લગ્નની કથા કાવ્યમાં ઉતારતાં કાલિદાસે પોતાની પ્રતિભાથી કેટલું નવું ઉમેર્યું છે એ જાણવા માટે પુરાણો સાથે કુમારસંભવને સરખાવી જોવું એજ ઉપાય છે. મહાભારતના શલ્યપર્વમાં (અ. ૪૬, ૪૭) તથા વનપર્વમાં (અ. ૨૨૭) રકન્દોત્પત્તિની કથા મળે છે પણ કાલિદાસના કુમારસંભવના પ્હેલા સાત સર્ગોને એ કથા સાથે કશો સંબંધ નથી. કાલિદાસના વખતમાં કોઈ શૈવસંહિતામાં કે શૈવપુરાણમાં કાલિદાસે વર્ણવી છે તેવી રીતે આખી કથા સળંગ હોવાનો સંભવ છે. એ જૂનાં શૈવપુરાણમાંથી મત્સ્યપુરાણમાં ઉતારો કર્યો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ કુમારસંભવના લગભગ ક્રમમાં એ આખી કથા કુમારની ઉત્પત્તિ સુધી મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. મત્સ્યપુરાણના ૫૮૮ શ્લોકના ૧૫૪ મા અધ્યાયનું તથા તે પછીના ન્હાના ન્હાના ચાર અધ્યાયોનું નામ જ કુમારસંભવ છે. કાલિદાસે આ નામ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી જ ઉપાડ્યું હશે, હવે કાલિદાસના કુમારસંભવની અને મત્સ્યપુરાણની કથા સરખાવીએ. મત્સ્યપુરાણના ૧૫૩ મા અધ્યાયમાં તારકાસુરના વિજયનું વર્ણન છે. અને ૧૫૪ મા અધ્યાયમાં શર્યાતમાં હારેલા દેવો બ્રહ્માની સ્તુતિ કરે છે. આ વાત કાલિદાસના કુમારસંભવના બીજા સર્ગમાં છે. દેવોની સ્તુતિના જવાબમાં બ્રહ્મા “ તમે બધા દેવો કેમ મ્હાન થઈ ગયા છો ” એમ પૂછે છે, તે

વાત એય ગ્રન્થોમાં છે. પછી દેવોના તરફથી વાયુ જવાબ આપે છે એમ મત્સ્યપુરાણમાં છે. કાલિદાસ બૃહસ્પતિ પાસે જવાબ અપાવે છે. પછી બ્રહ્મા “ શંકરનો પુત્ર તારકાસુરને મારશે માટે થોડો વખત વાટ જુઓ અને શંકરને પુત્ર થાય એવો પ્રયાસ કરો ” એમ જવાબ આપે છે. (જુઓ કુમારસંભવનો બીજો સર્ગ) મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાસ કરવાનું દેવોને ન કહેતાં દેવો ગયા પછી બ્રહ્મા પોતે જ વિલાવરિને બોલાવે છે, તેની સ્તુતિ કરે છે, અને પછી ઉમાની માતા મેનાના ગર્ભસ્થાનમાં અમુક ફેરફાર કરવાનું કહે છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૫૬ થી ૯૫) આ વાત કુમારસંભવમાં નથી. પછી ઉમાનો જન્મ થાય છે, ઉમા મોટી થાય છે અને હિમાલયને ઘેર ધીરના મોકલ્યા નારદ આવે છે. આ વાત કુમારસંભવમાં પહેલા સર્ગમાં છે. માત્ર નારદને ધીરે મોકલ્યા છે એમ કહ્યું નથી. ઉમા શંકરનાં પત્ની થશે એમ નારદ હિમાલયને કહી જાય છે એટલી વાત કુમારસંભવમાં અને મત્સ્યમાં સરખી છે. પણ મત્સ્યમાં હિમાલય અને નારદની વાતચિતમાં લંબાણ કર્યું છે. હવે કામદેવનું કામ પડે છે. એટલે ધીર કામદેવને યાદ કરી, શંકરનું મન ઉમા તરફ ખેંચવાનું કહે છે અને કામદેવ પહેલાં આનાકાની કર્યા પછી એ કામ માથે લીએ છે. પછી વસંતમિત્ર સાથે કામ શંકરના સ્થાન તરફ જાય છે અને શંકરના મનમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે શંકરને દક્ષપુત્રી સતીનું સ્મરણ થાય છે, પણ શંકર તરત જ પોતાના મનની વિકૃતિ કામાત્મક છે એમ જાણીને એ વિકૃતિને દૂર કરે છે. પછી હૃદયમાંથી નીકળી ગયેલો મદન વસંતની મદદથી આંખોની મંજરી રૂપ પોતાનાં મોહન આણને મારે છે. આ આણથી શંકરને કાંઈ અસર થતી નથી; ઉલટું શંકરનું ત્રીજું નેત્ર અગ્નિમય થઇ જાય છે અને એના અગ્નિથી દેવોના હાહાકાર વચ્ચે મદન બળી જાય છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૨૦૮ થી ૨૫૦) કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં આજ ક્રમમાં કથા છે. માત્ર પાર્વતી પૂજા કરવા આવે છે વગેરે પ્રસંગ કાલિદાસે

નવો ઉપજાવ્યો છે. છેવટનો પ્રસંગ કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો લખીને વર્ણવ્યો છે.---

જુઓ:—

ક્રોધં પ્રભો સંહર સંહરતિ યાવદ્વિરઃ સ્વે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્સ વહ્નિર્મવનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

કુ. સં. ૩ શ્લો. ૭૨

આનું મૂળ મત્સ્યપુરાણનો નીચેનો શ્લોક છે:—

તન્નેત્રવિસ્ફુલિન્નેન ક્રોશતાં નાકવાસિનામ્ ।

ગમિતો ભસ્મસાત્તૂર્ણ કંદર્પઃ કામિદર્પકઃ ॥

મત્સ્ય-પુ. અ. ૧૫૪ શ્લો ૨૫૦

કુમારસંભવના ચોથા સર્ગમાં રતિવિલાપ આવે છે. કાલિદાસની આ રમણીય રચનાનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના એક શ્લોકમાં છે:—

વિલલાપ રતિઃ ક્રૂરં બન્ધુના મધુના સહ ।

એજન શ્લો. ૨૫૬

કાલિદાસે વિલલાપ શબ્દ જ વાપર્યો છે.

વિલલાપ વિકીર્ણમૂર્ધજા

કુ. સં. ૪. ૪

મત્સ્યપુરાણ વિલાપની વાતને અર્ધા શ્લોકમાં પતાવી દઈ ૧૦ શ્લોકમાં રતિ પાસે શકરની સ્તુતિ કરાવે છે, જે ભાગ કાલિદાસે છોડી દીધો છે. વિલાપને અન્તે રતિ ભરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે આકાશવાણી થાય છે; તેમાં કાલિદાસે કામદેવના આ રીતના નાશનું

*વાલ્મીકીય રામાયણમાં શકરે કંદર્પને બાળ્યાની વાત આવે છે; પણ જરા જુદી રીતે છે. (જુઓ વાલ્મીકીય સર્ગ-૨૩) અહીં શકર માટે કૃતોદ્વાહ અને તપસ્યન્તં એવા બે વિશેષણો છે. એ જોતા આ બાળતમાં કાલિદાસ રામાયણને નહિ પણ પુરાણોને અનુસરે છે.

કારણ દર્શાવ્યું છે. કાલિદાસ કહે છે કે “ પ્રજાપતિએ પોતાની પુત્રીમાં અભિલાષ કર્યો હતો પણ પછી વિક્રિયાને રોકી દીધેને કામ-દેવને શાપ આપ્યો અને શાપનો અવધિ પાર્વતીના લગ્નનો ઠરાવ્યો.”—

અભિલાષમુદીરિતેન્દ્રિયઃ સ્વસુતાયામકરોત્ પ્રજાપતિઃ ।

અથ તેન નિગૃહ્ય વિક્રિયા મભિશતઃ ફલમેતદન્વભૂત્ ॥

પરિણેષ્યપિ પાર્વતીં યદા તપસા તત્પ્રવણીકૃતો હરઃ ।

ઉપલબ્ધસુખસ્તદા સ્મરં વપુષા સ્વેન નિયોજયિષ્યતિ ॥

કુ. સં. ૪ શ્લો. ૪૧, ૪૨

આ શ્લોકનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના ચાલુ પ્રકરણમાં નથી પણ એના ત્રીજા ચોથા અધ્યાયોમાં છે. બૃહત્સંહિતાએ ઉલ્લેખેલા પ્રસંગમાં જે ઉતારો કર્યો છે તે પછી ચોથા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

સ્વસુતોપગમાદ્રહ્મા શશાપ કુસુમાયુધમ્ ॥

યસ્માન્મમાભિભવતા મનઃ સંક્ષોભિતં શરૈઃ ।

તસ્માત્વદેહમચિરાદ્રુદ્ધે ભસ્મીકરિષ્યતિ ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૪ શ્લો. ૧૧, ૧૨

પછી કામદેવે પોતે નિરપરાધી હોવાથી કૃપા કરવાનું બ્રહ્માને કહ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ જવાબ આપ્યો:—

વૈવસ્વતેઽન્તરે પ્રાપ્તે યાદવાન્વભયસંવઃ ।

રામો નામ યદા મત્યો મત્સત્ત્વબલમાશ્રિતઃ ॥

અવતીર્યાસુરધ્વંસી દ્વારકામધિવત્સ્યતિ ।

તદ્ભ્રાતૃસ્તત્સમસ્ય ત્વં તદા પુત્રત્વમેષ્યસિ ॥

એવં શરીરમાસાદ્ય ભુક્ત્વા ભોગાનશેષતઃ ।

તતો મરતવંશાન્તે મૃત્વા વત્સનૃપાત્મજઃ ॥

વિદ્યાધરાધિપત્યં ચ યાવદામૃતસંપ્લવમ્ ।

સુખાનિ ધર્મતઃ પ્રાપ્ય મત્સમીપં ગમિષ્યસિ ॥

“વૈવસ્વત મનુના કાળમાં યાદવવંશમાં રામના ભાઈ (કૃષ્ણ)ના પુત્રરૂપે તું જન્મીશ તથા ભરતવંશના અન્તે વત્સનો રાજા (ઉદયન) થઈ વિદ્યાધરનું રાજપણું પ્રલય સુધી ભોગવી મારી પાસે આવીશ.” એ રીતે કામદેવ ઉપર બ્રહ્માએ અનુગ્રહ કર્યાનું મત્સ્યપુરાણ કહે છે તે કાલિદાસથી જુદું પડે છે. જૂનાં પુરાણોમાં કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા છે એ જોવા માટે આ દાખલો સરસ છે, એટલે જરા વિગતવાર તપાસીએ.

પોતાની પુત્રી ઉપર બ્રહ્માએ કામદષ્ટિ કર્યાની વાત જ વાયુ પુરાણમાં તથા મોટે ભાગે એને અનુસરનાર વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પણ વરાહમિહિર અને કાલિદાસ જેવા પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકો આ કથાનો ઉલ્લેખ કરે છે માટે એ કોઈ જૂના પુરાણમાં હોવી જોઈએ. એનું મૂલ તો વૈદિક છે અને મત્સ્યપુરાણમાં આ રીતે મળે છે પણ કાલિદાસે આપેલી કથા સાથે સરખાવતાં હાલની મત્સ્ય પુરાણની પ્રતોની કથામાં એક બે મહત્ત્વના ફેરફારો દેખાય છે. (૧) કાલિદાસ કહે છે કે પોતાની પુત્રી ઉપર અભિલાષ થયો ખરો પણ પ્રજાપતિ એ મનની વિક્રિયાને રોકી દીધી અને કામદેવને શાપ આપ્યો. ન્યારે મત્સ્ય તો કહે છે “પ્રજાપતિએ શતરૂપા સાથે વિવાહ કર્યો અને બીજા પ્રાકૃત માણસ પેડે સો દિવ્ય વર્ષો સુધી વત્યાં. પછી એને સ્વાયંભુવ મનુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.” (મત્સ્ય પુ. અ. ૩. શ્લો. ૪૩ થી ૪૫) :

ઽપયમે સ વિશ્વાત્મા શતરૂપામનિન્દિબામ્ ।

યાવદ્વદશતં દિવ્યં યથાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તતઃ કાલેન મહતા તસ્યાઃ પુત્રોઽભવન્મનુઃ ॥

સ્વાયંભુવ ઇતિ ક્ષ્યાતઃ.....

હવે આ વાત બીજાં પુરાણોથી પણ વિશ્લેષ છે. બીજાં પુરાણો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વાયંભુવ મનુને શતરૂપાનો પુત્ર નહિ પણ પતિ કહે છે. જુઓ વાયુપુરાણ:—

દ્વિધાઽકરોત્ સ તં દેહમર્ધેન પુરુષો ભવત્ ॥ ૭ ॥

અર્ધેન નારી સા તસ્ય શતરૂપા વ્યજાયત ।

x

x

x

સા દેવી નિયતં તત્ત્વા તપઃ પરમદુશ્વરમ્ ॥ ૧૦

મર્તારિં દીપ્તયશસં પુરુષં પ્રત્યપદ્યત ।

સ વૈ સ્વાયંભુવઃ પૂર્વં પુરુષો મનુરુચ્યતે ॥ ૧૧

વાયુ પુ. અ. ૧૦

અર્થાત્ “ બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના જ એ ભાગ કર્યા: એક ભાગ સ્ત્રી રૂપ થયો અને એક ભાગ પુરુષ થયો: જે સ્ત્રીરૂપ ભાગ તે જ શતરૂપા અને પુરુષરૂપ ભાગ તે સ્વાયંભુવ મનુ અને શતરૂપાએ દુશ્વર તપ કરીને સ્વાયંભુવ મનુને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા ’ આ સ્વાયંભુવ મનુને જ શતરૂપાથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ પુત્રો અને આકૃતિ અને પ્રસૂતિ નામે એ પુત્રીઓ થઈ (જુઓ એજન શ્લો. ૧૫-૧૬)

હરિવંશ વાયુને અનુસરે છે અને સ્વાયંભુવ મનુને શતરૂપાના પતિ કહે છે. (જુઓ અ. ૨ શ્લો. ૧ થી ૪) વિષ્ણુપુરાણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આ રીતે જ કહે છે (જુઓ અં. ૧ અ. ૭ શ્લો. ૧૪, ૧૫) બ્રહ્મપુરાણે તો હરિવંશના શબ્દો જ ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ. ૨ શ્લો. ૧ થી ૫) માર્કંડેય પુરાણ પણ વાયુને જ અનુસરે છે:—

શતરૂપાં ચ તાં નારીં તપોનિર્ધૂતકલ્મષામ્ ।

સ્વાયંભુવો મનુર્દેવઃ પત્નીત્વે જગૃહે વિભુઃ ॥

માર્કંડેય અ. ૫૦ શ્લો. ૧૪

બીજી વાત એ છે કે કાલિદાસ કહે છે, “બ્રહ્માએ શાપ આપ્યો ત્યારે જ શંકરનાં લગ્ન થતાં કામદેવને ફરી શરીર મળશે એવો અનુગ્રહ કર્યો.” આ વાત મત્સ્યપુરાણમાં નથી. અને મત્સ્ય તો “કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે તથા વત્સરાજ રૂપે કામદેવ શરીર ધારણ કરશે એમ કહે છે.” કામદેવનો કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે જન્મ થયાનું વૈષ્ણવ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ અં. ૫ અ-૨૫ શ્લો. ૨૭ થી ૨૯ અને ભાગવત ૧૦ અ.-૫૫)

આ બે દાખલાઓ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મત્સ્ય પુરાણમાં વાયુ વગેરે પુરાણોથી જુદી પરંપરાવાળી ફેટલીક કથાઓ છે પણ એ કથાઓ જે રૂપે જુના કાળમાં કાલિદાસના વખતમાં-હતી તે રૂપે નહિં પણ પાછળથી ફરેલા રૂપમાં મળે છે. કામદેવ પ્રદ્યુમ્ન રૂપે અવતરવાની વાત વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી અને ઉદયન રૂપે અવતરવાની વાત બૃહત્કથામાંથી અવી છે. એ જોતાં મત્સ્ય પુરાણનું હાલનું રૂપ પાછળનું જણાય છે. કુમાર સંભવ જેવા અનેક અધ્યાયો કોઈ જૂના પુરાણમાંથી એમને એમ ઉતરી આવ્યા છે. મત્સ્ય પુરાણનું વિશેષ પૃથક્કરણ બાકી રાખી કુમાર સંભવ સાથેની સરખામણી પુરી કરીએ.

કુમારસંભવના પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતી તપ કરવા જાય છે, ત્યાં શંકર જટીલ વેષે આવી પોતાની નિન્દા કરી પાર્વતીની પરીક્ષા કરે છે. છેવટ પાર્વતીનો દ્રઢ રનેહ જોઈ જાતે પ્રત્યક્ષ થઈ પરણવા તૈયાર થાય છે.

મત્સ્યપુરાણમાં પણ પાર્વતી તપ કરવા જાય છે. પણ એના તપથી બહીને ઈંદ્ર સમર્પિઓને બોલાવે છે. અને સમર્પિઓને પાર્વતીની ઇચ્છા જાણી લઇને તૃપ્ત કરવા કહે છે. પાર્વતી પોતાની ઇચ્છા

“મત્સ્ય પુરાણની આ કથાની ભાગવતને બબર છે, ભાગવત ૩. અ. ૧૨ માં મત્સ્ય-અ. ૩ ના ૩૦ થી ૪૦ શ્લોકોનો સાર ૨૭થી ૩૦ શ્લોકમાં છે. પછીથી બ્રહ્માએ શરીર તજ્યાની વાત ભાગવતની નવી છે.

જળાવે છે એટલે સમર્પિઓ શંકરની નિન્દા કરે છે. કાલિદાસે આ બાબતમાં જે ફેરફાર કર્યો છે તે સુરચિને અનુસરીને કર્યો છે. પછી પાર્વતીની દ્રઢતા જોઈને સમર્પિઓ એને ધન્યવાદ આપે છે અને શંકરની પાસે જઈ સ્તુતિ કરીને તેને પરણવા વિનવે છે. શંકર એઓની માગણી કબુલ કરી તેઓને જ હિમાલય પાસે મોકલે છે. અને પછી લગ્ન થાય છે. (મત્સ્ય. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૫૦૦ સુધીમાં) પછી ગણપતિના જન્મની કથા છે, એનો અહીં સંબંધ નથી.

દુંકામાં કાલિદાસ કવિએ પોતાની પ્રતિભાથી આ પૌરાણિક કથાને અપૂર્વ સૌન્દર્ય આપ્યું છે, સમર્થ ચિત્રકાર જેઠે પુરાણના પ્રમાણુ વગરના રંગોમાં થોડા યોગ્ય અને સુરચિને અનુસરતા ફેરફારો ઔચિત્યપુરઃસર કરીને આખી રચનાને સરસ રીતે કળામય કરી દીધી છે. અને આ સર્વ ઉપરાંત કુમારસંભવમાં જે કાવ્ય ગુણ છે તે મત્સ્યપુરાણના આ અધ્યાયમાં ખીલકુલ નથી. પણ કાલિદાસના કુમારસંભવનું મૂળ તો મત્સ્યનો આ અધ્યાય છે એમાં શંકા રહેતી નથી; જો કે કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો ભાગ્યે જ ઉતાર્યા છે.

કાલિદાસે કુમારસંભવમાં જ સળંગ કથા સાથે વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે. જેનું મૂળ ખીજું પુરાણોમાં છે. દા-ત-કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ અને તારકાસુરના વધની કથા દુંકામાં વાયુપુરાણમાં છે. (જુઓ-અ. ૭૨) પિતૃઓની માનસી કન્યા મેના, એ હિમલાયની પત્ની, મેનાનો પુત્ર મૈનાક અને મેનાની પુત્રી ઉમા એટલી વાત કુમારસંભવ સળંગ પહેલામાં આ અધ્યાયમાંથી લીધેલી જણાય છે.

સ માનસીં મેરુસત્વઃ પિતૃણાં કન્યાં કુલસ્ય સ્થિતયે સ્થિતિજ્ઞઃ ।

મેનાં મુનીનામપિ માનનીયા માત્માનુરૂપાં વિધિનોપયેમે ॥

અસૂત સા નાગવધૂપભોગ્યં મૈનાકમમ્ભોનિધિવદ્ધસૌહ્યમ્ ।

કુ. સં. શ્લો. ૧૮, ૨૦.

જુઓ વાયુ પુરાણ:—

તેષાં તુ માનસી કન્યા મેના નામ મહાગિરે: ।

પત્ની હિમવતઃ શુભ્રા યસ્યાં મૈનાક ઉચ્યતે ॥

વાયુ અ. ૭૨ શ્લો. ૬.

ટીકાકાર મલ્લિનાથે આ જ શ્લોક કુમારસંલપના ઉપરના ૧૮મા શ્લોકની ટીકામાં બ્રહ્માંડ પુરાણનો કહીને ઉતાર્યો છે.

વાયુપુરાણે, મત્સ્ય પુરાણે (જુઓ અ. ૧૩) તથા ખીજાં પુરાણોએ હિમાલયને અપર્ણા, એકપર્ણા અને એકપાટલા એમ ત્રણ પુત્રીઓ કહી છે. પણ કાલિદાસે ઉપલા ૧૫૪ મા અધ્યાયને અનુસરી એક અપર્ણા-ઉમાની જ કથા કહી છે અને ખીજાં બે બહેનોને છોડી દીધી છે. ઉમાનું અપર્ણા નામ કેવી રીતે પડ્યું એ કાલિદાસે પાંચમા સર્ગમાં કહ્યું છે. “તપ કરતાં કરતાં પાંદડાં ખાવાનું પણ છોડી દીધું માટે એને પુરાવિદો અપર્ણા કહે છે” કુ-૫-૨૮ આનું મૂળ વાયુ અ-૨૭ શ્લો-૮, ૧૦ માં છે. મત્સ્યે તે ઉમાએ સો વર્ષ સુધી પાટલાહાર કર્યો, સો વર્ષ સુધી એક પર્ણાહાર કર્યો અને પછાનાં સો વર્ષ એ નિરાહાર રહી એમ કહ્યું છે. (જુઓ અ. ૧૫૪ શ્લો. ૩૦૯, ૩૧૦) એજ રીતે કાલિદાસે પાર્વતીનું ઉમા નામ કેવી રીતે પડ્યું તે પણ કહ્યું છે. વાયુ વગેરે પુરાણો (અને તેને અનુસરીને હરિવંશ પણ) હિમાલયની આ ત્રણે પુત્રીઓને મોટી તપસ્વિની માને છે:—

તપઃશરીરાસ્તાઃ સર્વાસ્તિષ્ઠો યોગવ્રલાન્વિતાઃ ।

વાયુ પુ. અ. ૭૨ શ્લો. ૧૪.

મત્સ્ય પુરાણે તથા તેને અનુસરી કાલિદાસે પણ હિમાલયની પુત્રીઓએ તપ કર્યાની આ પૌરાણિક કથામાંથી શંકરે કામદેવને બાળી નાખ્યા પછી ભગ્ન મનોરથ પાર્વતીએ તપથી મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાની અને તેમાં સફળ થયાની અતિશય રમણીય

કથા ઉભી કરી છે. હવે કાલિદાસ કહે છે કે શંકરને દુર્લભ પ્રેમ મેળવવા માટે તપ કરવા જતી પાર્વતીને એની માતાએ **ઉમા** (અરે ન જા,) એ રીતે કહીને રોકી અને એમાંથી **ઉમા** નામ પડી ગયું.^x

ઉમેતિ માત્રા તપસો નિષિદ્ધા પશ્ચાદુમાલ્યાં સુમુખી જગામ ।

કાલિદાસનાં આ વચનનું મૂળ પુરાણોમાં મળે છે. વાયુ કહે છે કે:—

નિષેધયન્તી હ્યુમેતિ માતા સ્નેહેન દુઃસ્વિતા ।

ઉમેતિ સા મહાભાગા ત્રિષુ લોકેષુ વિશ્રુતા

વાયુ અ. ૭૨ શ્લો. ૧૧, ૧૨.

હરિવંશ પહેલા પર્વમાં મોટે ભાગે વાયુપુરાણને અનુસરે છે. હરિવંશ (૧. અ. ૧૮)માં મેનાના જન્મ પછીના શ્લોકો લગભગ વાયુને અનુસરે છે. તેમાં ઉપરના શ્લોકનું પાદાંતર નીચે પ્રમાણે છે.

ઉમા ઇતિ નિષેધન્તી માતૃસ્નેહેન દુઃસ્વિતા

સા તથોક્તા તયા માત્રા દેવી દુશ્ચરચારિણી ॥

ઉમેત્યેવામવત્ક્યાતા ત્રિષુ લોકેષુ સુંદરી ।

હરિવંશ ૧. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

મત્સ્યમાં આ પ્રસંગમાં નીચેના શ્લોકો છે.

ઉમેતિ ચપલે પુત્રિ ન ક્ષમં તાવકં વપુઃ ।

તતોન્તરિક્ષે દિવ્યા વાગમૂદ્ ભુવનમુતલે ।

ઉમેતિ ચપલે પુત્રિ ત્વયોક્તા તનયા યતઃ ।

ઉમેતિ નામ તેનાસ્યાં મુચ્ચનેષુ ભવિષ્યતિ ॥

મત્સ્ય. અ. ૧૫૪, શ્લો. ૨૧૪, ૨૧૮.

^x જો કે હમાં હૈમવતી એ રીતે ઉપનિષદમાં આવે છે અને એ ઉપરથી ઉમા નામ જાણાય છે. પાછળથી પુરાણોએ આ નિરૂપિત ધડી કાઢી લાગે છે.

વાયુ, હરિવંશ અને મત્સ્યના ઉતારા કાલિદાસના શબ્દો સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસનાં વચનનું મૂળ મત્સ્ય તો નથી જ અને વાયુના (હરિવંશમાં તો વાયુનું પાદાંતર જ છે.) શબ્દોનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો હોય એવો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક ખીન્ને દાખલો પણ જોવા જેવો છે. કાલિદાસે હિમાલયનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે :—

यं रावशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च ॥

पृथूपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रोम्

કુ. સં. ૧ શ્લો. ૨.

પૃથુએ પૃથ્વી દોહ્યાની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણમાંથી આ કથા મહાભારતમાં પણ દાખલ થઈ છે. (દ્રોણ પર્વ, અ. ૬૯) પણ કાલિદાસના ઉપલા વચનનું મૂળ મહાભારતમાં નથી કારણ કે ત્યાં હિમાલયને બદલે ઉદય પર્વતને વત્સ કહ્યો છે. x પણ પુરાણમાં છે. જુઓ વાયુ પુરાણ :—

शैलैश्च श्रूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुंधरा ।

तत्रौषधीर्मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥

वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरु दोग्धा महागिरिः ।

पात्रं तु शैलमेवासीत् तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥

વાયુ પુ. અ. ૬૨ શ્લો. ૧૮૯, ૧૯૦.

હરિવંશ. અ. ૬. શ્લો. ૪૦, ૪૧.

વ્ર. અ. ૩૬ શ્લો. ૨૨૨ થી ૨૨૪.

x ઉદયઃ પર્વતો વત્સો મેરુદોગ્ધા મહાગિરિઃ ।

રત્નાન્યોષધયો દુગ્ધં પાત્રમસ્તમયં તથા ॥

મ. દ્રો. અ. ૬૯ શ્લો ૩૭.

વાયુના શ્લોકો ૪ હરિવંશમાં છે. વાયુનો અ. ૬૨ અને હરિવંશનો અ. ૬ એક જ છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ પૃથ્વી દોહનનો પ્રસંગ વાયુપુરાણના શબ્દોનો સાર ખેંચ્યો હોય તેવી રીતે વર્ણવેલો છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ ૧૦ શ્લોકો ૨૫, ૨૬ ઉપરના પાઠાંતર જેવા છે.) અને વિષ્ણુપુરાણે મત્સ્યથાયે દુંકામાં વર્ણન કર્યું છે. વાયુના સોળ શ્લોકોનો સાર વિષ્ણુપુરાણે જે શ્લોકોમાં આપી દીધો છે. (જુઓ ત્રિ. પુ. અં. ૧-અ ૧૩ શ્લોકો. ૯૦ ૯૧) અત્થપુરાણે વિષ્ણુ કરતાં વધારે વિગત આપીને વાયુનો સંક્ષેપ કર્યો છે. (જુઓ બ્રહ્મપુરાણ અ. ૪ શ્લોકો. ૯૧ થી ૯૯)

પાર્વતીનો મેનાને પેટે જન્મ વર્ણવતાં કાલિદાસ લખે છે કે:-
અથાવમાનેન પિતુઃ પ્રયુક્તા દક્ષસ્ય કન્યા ભવપૂર્વપત્ની
સતી સતી યોગવિસૃષ્ટદેહા તાં જન્મને શૈલવધૂં પ્રપેદે ॥

કુ. સં. ૧-૨૧.

શ્લોકમાં દક્ષે કરેલા અપમાનનું, સતીએ ત્યાં જ કરેલા દેહ ત્યાગનું અને બીજે જન્મે એ જ સતીએ હિમાલયને ઘેર જન્મ ગ્રહણ કર્યાનું સૂચન છે. દક્ષલંગની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે; એ શૈવ કથા હોવાથી વિષ્ણુપુરાણ જેવાં વૈષ્ણવપુરાણમાં નહિ પણ શૈવપુરાણોમાં છે. (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૩૦, મત્સ્ય પુ. અ. ૧૩ માં પણ કથા મળે છે.) અને કાલિદાસના ઉપલા વચનનું મૂળ પણ વાયુમાં મળે છે :—

તથોક્તા પિતરં સા વૈ ક્રુદ્ધા દેવીદમબ્રવીત્ ।

વાહમતઃકર્મભિર્યસ્માદદુષ્ટાં માવગર્હસે

તસ્માત્ત્યજામ્યહં દેહમિદં તાત તવાત્મજમ્

તતસ્તેનાવમાનેન સતી દુઃસ્વાદમર્ષિતા ।

અબ્રવીદ્વચનં દેવી નમસ્કૃત્વા મહેશ્વરમ્ ॥

યયાહમુપપત્યેઽહં પુનર્દેહેન ભાસ્વતા
તત્રાપ્યહમસંમૃદા સંભૂતાં ધાર્મિકી પુનઃ
ગચ્છેયં ધર્મપત્નીત્વં ત્ર્યમ્બકસ્યૈવ ધર્મતઃ
તત્રૈવાથ સમાસીના યુક્તાત્માનં સમાદધે
ધારયામાસ ચાગ્નેર્યો ધારણાં મનસાત્મનઃ ।
તત ઓગ્નેયીસમુત્થેન વાયુના સમુદીરિતઃ
સર્વાંગેભ્યો વિનિઃસૃત્ય વહ્નિર્મસ્મ ચકાર તામ્ ॥

વાયુ પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૫૦ થો ૫૬.

બ્રહ્મ. પુ. અ. ૩૪. પ્રલો. ૨૦ થો ૨૫.

“પિતાએ કરેલા અપમાનથી શંકરની પહેલાંની પત્ની-દક્ષની કન્યા સતીએ યોગથી દેહનો ત્યાગ કર્યો” એટલે સુધીના કાલિદાસના શ્લોકનું મૂળ પુરાણના ઉપલા શબ્દોમાં છે. અને ‘એ જ સતીએ હિમાલયને ઘેર જન્મ લીધો’ એ વચનનું મૂળ વાયુના નીચેના શ્લોકોમાં છે.

અથ દેવી સતી યા તુ પ્રાપ્તે વૈવસ્વતેઽન્તરે ।

મેનાયાં તામુમાં દેવીં જનયામાસ શૈલરાટ્ ॥

સા તુ દેવી સતી પૂર્વે તતઃ પશ્ચાદુમાઽભવત્ ।

સહવ્રતા ભવસ્યૈષા ન તયા મુચ્યતે ભવઃ ॥

વાયુ. પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૭૦, ૭૧.

કાલિદાસ હિમાલયને નગાધિરાજ-પર્વતનો રાજા કહે છે.
(જુઓ શ્લોક-૧ તથા ૧૭) આનું મૂળ પુરાણોમાં છે:—

શૈલાનાં હિમવન્તં ચ નદીનામથ સાગરમ્ ।

ગન્ધર્વાણામધિપતિં ચક્રે ચિત્રરથં તદા ॥

વાયુ. પુ. અ. ૭૦ પ્રલો. ૯

કાલિદાસના ઉપલા શ્લોકની ટીકામાં મલ્લિનાથે આ જ શ્લોક અહ્માંડ પુરાણનો કહીને ઉતાર્યો છે.

વળી કુમારસંભવની કથા અહ્નપુરાણમાં ૩૪ થી ૩૮ અધ્યાયોમાં છે. તેમાં મત્સ્ય અને કાલિદાસથી જુદી રીતે ઘણા પ્રસંગો કહ્યા છે. દા. ત. શંકરનાં લગ્ન થઇ ગયા પછી કામદેવને બાળ્યાની વાત છે. પણ રતિ વિલાપ કરે છે એટલે શંકર વરદાન આપે છે કે તારું કાર્ય શરીર વગરના કામથી થશે છતાં જ્યારે વિષ્ણુ વસુદેવના પુત્ર થશે ત્યારે તેને જે પુત્ર થશે તે તારો પતિ હશે. (બ્ર. પુ. અ. ૩૮ શ્લો. ૧૦-૧૧)

મતલબ કે વાયુ પછીની અહ્નની કથા છે અને મત્સ્ય અહ્ન કરતાં અર્વાચીન લાગે છે. સ્કંદપુરાણના માહેશ્વર ખંડમાં વિસ્તારથી પાર્વતીના લગ્નની કથા કહી છે. (અ. ૨૨.) તેમાં મત્સ્ય કરતાં કુમારસંભવ સાથે વધારે મળતાપણું છે. શંકર તપ કરતા હોય છે ત્યાં પાર્વતી પૂજા કરવા જાય છે. પાર્વતી તપ કરતી હોય છે ત્યાં શંકર બૃદ્ધ વેષે જાય છે. બૃદ્ધ શંકરની નિંદા કરે છે વગેરે વાતો સ્કંદ પુરાણમાં છે. મદન બળી ગયા પછી રતિને શંખરાસુર લઈ જાય છે અને પોતાના રસોડામાં માયાવતી તરીકે રાખે છે એ પણ સ્કંદ પુરાણમાં છે. કુમારસંભવની આટલી સરખામણી બસ છે.

હવે કાલિદાસના બીજા ગ્રન્થો નેષ્ઠાએ. મેઘદૂત એ મહાકવિની સ્વતંત્ર રચના છે. પણ એમાં યે એક બે પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે તે નોંધવા જેવું છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમાં એક સ્થળે મેઘને ગોપવેષ શ્રી કૃષ્ણની ઉપમા આપી છે. ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ વિષ્ણુના ગોપવેષની વાત મહાભારતમાં નથી. (સભાપર્વના જે ભાગમાં થોડું કૃષ્ણ ચરિત્ર મળે છે તે ભાગ પાંચળથી ઉમેરાયેલા જેવો છે) પણ હરિવંશમાં છે. અર્થાત્ બાણપેઠે કાલિદાસને પણ હરિવંશ જાણવામાં હતો.

મેધદૂતના એક બીજા શ્લોકમાં ચોમાસાના ચાર મહિના વિષય સુધી જાય છે અને ચોમાસાને અન્તે જાગે છે એવો ઉલ્લેખ છે:—

શેષાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા
શાપાન્તો નૌ ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ફપાળૌ ।

આનું મૂળ પણ હરિવંશમાં મળે છે:—

તતઃ સ્વપિતિ ધર્માન્તે જાગર્તિ જલદક્ષયે ।
તસ્મિન્સુપ્તે ન વર્તન્તે મંત્રપૂતાઃ ક્રતુક્રિયાઃ ।
શરત્પ્રવૃત્તયજ્ઞોઽયં જાગર્તિ મધુસૂદનઃ ॥

હરિવંશ-૧. અ-૫૦ શ્લો. ૨૩, ૨૫.

બીજા એક શ્લોકમાં કાલિદાસ મેધને પુષ્કરાવર્તક મેધના વંશમાં જન્મેલો કહે છે:—

જાતં વંશે ભુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનામ્ ।

વાયુ પુરાણે મેધોના ભેદો વર્ણવતાં એક પુષ્કરાવર્તક નામનો ભેદ કહ્યો છે ખરો:—

પુષ્કરાવર્તકા નામ યે મેધાઃ પક્ષસંભવાઃ

વાયુ. અ-૫૧-શ્લો. ૩૭.

મત્સ્યમાં આ પ્રકરણમાં આ જ શબ્દો છે (જુઓ અ. ૧૨૫ શ્લો. ૧૧)

કાલિદાસ કવિના સર્વોત્તમ નાટક શાકુંતલનું વસ્તુ મહાભારત-માંથી લેવામાં આવ્યું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો નાન્દીનો શ્લોક જોવા જેવો છે:—

યા સૃષ્ટિઃ સૃષ્ટુરાધ્યા વહતિ વિધિહુતં યા હવિર્યા ચ હોત્રી.

યે દ્વે કાલં વિઘત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।

યામાહુઃ સર્વભૂતપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ

પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિર્વતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશઃ ॥

શંકરની આ આઠ મૂર્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે પણ એનું ચે મૂળ વાયુપુરાણમાં જણાય છે :—

તતોભિસૃષ્ટાસ્તનવ ઇષાં નામ્નાં સ્વયંભુવા ।

સૂર્યો મહી જલં વહ્નિર્વાયુરાકાશમેવ ચ ॥

દીક્ષિતો બ્રાહ્મણશ્ચન્દ્ર ઇત્યેતે બ્રહ્મધાતવઃ ।

વાયુ. પુ. અ-૨૭ શ્લો-૧૮, ૧૯.

માલવિકાગ્નિમિત્ર તો ઐતિહાસિક નાટક છે એટલે એનું મૂળ પુરાણમાં જોવાની જરૂર નથી. જો કે ભવિષ્યના રાજાઓની વંશાવળીમાં શુંગ પુણ્યમિત્ર અને વસુમિત્રનાં નામો છે. પણ કાલિદાસે આપેલી વિગતો પુરાણો શિવાયનાં, એ વખતે સુલભ, રાજ્યની દૃક્તરી નોંધો (Records) જેવાં ચોક્કસ ઐતિહાસિક સાધનો-માંથી લીધેલી જણાય છે.

રઘુવંશનું વસ્તુ રામાયણમાંથી હોવું જોઈએ. પણ ખરી રીતે રામચરિત્રનો આધાર જ રામાયણ છે. બાકીનાં, શર્યાતના સર્ગોમાં આવેલાં દિલીપ, રઘુ, અને અજનાં સુંદર ચરિત્રચિત્રો રામાયણમાંથી નથી. રામાયણના બાલકાંડમાં રામના લગ્ન પ્રસંગે ગોત્રોચાર પેઠે બ્રહ્માથી માંડીને દશરથ સુધીના રામના પૂર્વજો ગણાવે છે. તેમાં દશરથના પિતાનું નામ અજ, અજના પિતાનું નામ નાભાગ અને નાભાગના પિતાનું નામ યયાતિ આપ્યું છે. પણ કાલિદાસ અજના પિતાનું નામ રઘુ અને રઘુના પિતાનું નામ દિલીપ કહે છે. હવે સાધારણ રીતે પુરાણોમાં આપેલા વંશોમાં રામના પૂર્વજોનાં નામો મળે છે. તેમાં કાલિદાસના ક્રમમાં રામના પૂર્વજોનાં નામો છે. જુઓ :—

†નહુષ્ય યયાતિશ્ચ નાભાગસ્તુ યયાતિજઃ ।

નાભાગસ્ય વમૂવાજ બજાદશરથોઽભવત્ ॥

વા. રા. વા. સ-૭૦ શ્લો. ૪૨, ૪૩.

દિલીપસ્તસ્ય પુત્રોઽભૂસ્વટ્વાંગદ્વિતિ શ્રુતિઃ ।
 યેન સ્વર્ગાદિહાગમ્ય મુહૂર્તં પ્રાપ્ય જીવિતમ્ ॥
 ત્રયોભિસંહિતા લોકા બુદ્ધ્યા સત્યેન ચૈવ હિ ।
 દીર્ઘબાહુસુતસ્તસ્ય રઘુસ્તસ્માદજાયત ॥
 અજઃ પુત્રો રઘોશ્ર્વાપિ તસ્માઞ્જજ્ઞે સ વોર્યવાન્ ॥
 રાજા દશરથો નામ ક્ષત્ર્વાકુકુલનન્દનઃ ॥

વાયુ. પુ. અ-૮૮ પ્રલો. ૧૮૧ થી ૧૮૩
 વિષ્ણુપુરાણે અને ભાગવતે (સ્કં. ૧) દિલીપનું ચરિત્ર ઉપર
 કરતાં વધારે વિસ્તારથી આપ્યું છે પણ પછી દિલીપનો “ દીર્ઘબાહુ,
 તેનો રઘુ, રઘુનો અજ અને અજનો દશરથ ” એ રીતે જ ક્રમ
 આપ્યો છે. (ચિ. પુ. અં ૪ અ ૫ પ્રલો. ૪૭)

મત્સ્યપુરાણે ઈક્ષ્વાકુ વંશનાં નામો આપતાં ગોટો વાળ્યો છે.
 એ કહે છે. “ નિધનના એ પુત્રો અનભિત્ર અને રઘુ, અનભિત્ર
 વનમાં ગયો અને રઘુ ગાદીએ બેઠો, રઘુનો દિલીપ, દિલીપનો અજ,
 અજનો દીર્ઘબાહુ, દીર્ઘબાહુનો અજપાત્ર અને તેનો દશરથ. ” (મત્સ્ય
 પુ. અ. ૧૨ પ્રલો ૪૭ થી ૪૯.)

હરિવંશ અને અભ્યુપરાણ નીચે પ્રમાણે વંશાવળી આપે છે:—

દિલીપસ્તનયસ્તસ્ય રામસ્ય પ્રપિતામહઃ ॥

દીર્ઘબાહુર્દિલીપસ્ય રઘુર્નાન્ના સુતોઽભવત્ ।

અયોધ્યાયાં મહારાજો રઘુશ્રાસીન્મહાવલઃ ॥

અજસ્તુ રઘુનો જજ્ઞે અજાદ્દશરથોઽભવત્ ।

હરિવંશ ૧ અ-૧૫ પ્રલો. ૨૪ થી ૨૬

બ્રહ્મપુરાણ અ-૮ પ્રલો. ૮૫, ૮૬

હરિવંશની આ વંશાવળીમાં દીર્ઘબાહુ શબ્દ રઘુના વિશેષણ

રૂપે મળે છે. અને આ રીતે રઘુવંશ કાવ્ય સાથે આ વંશાવળી મળી રહે છે. મૂળનું દીર્ઘબાહુ વિશેષણ પાછળથી છુટું પડી જઈને વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત, કૃર્મ, લિંગ, વગેરેમાં નામરૂપ થઈ ગયું છે. ઉપરના શ્લોકોમાં **રામસ્ય પ્રપિતામહ** એ રીતે શબ્દો છે તે દેખીતી રીતે દિલીપને લાગુ પડે, પણ દિલીપ તો આ વંશાવળી પ્રમાણેય રામના વૃદ્ધપ્રપિતામહ થાય; માટે એ શબ્દો રઘુને લાગુ પાડવા નેપથ્યે, ભાસના પ્રતિમા નાટકમાં રઘુવંશ પ્રમાણે જ દિલીપ, રઘુ વગેરે ક્રમ છે અને રામપૂર્વજને તરીકે દિલીપ, રઘુ, અજ અને દશ-રથની પ્રતિમાઓની જ વાત છે. છતાંય પાછાંટર દીર્ઘબાહુને વિશેષણ નહિ પણ નામ ગણવાના મતના છે. (Indian Historical Tradition p. 94.)

વિક્રમાવેશીય—આ નાટકનું મૂળ કાલિદાસે ક્યાંથી લીધું એ પ્રશ્ન છે. ઋગ્વેદમાં પુરૂરવનું નામ મળે છે. (ઋ. ૧-૩૧-૪) અને બીજા એક સૂક્તમાં પુરૂરવ અને ઉર્વશી વચ્ચે સ્નેહની અસ્પષ્ટ કથા બેયના સંવાદરૂપે છે (ઋ. ૧૦ ૯૫) પાછળની પુરૂરવાઉર્વશીની સવિસ્તર કથાનું મૂળ આ ઋગ્વેદનું ૧૮ મંત્રોનું સૂક્ત જ છે. ને કે આ સૂક્તમાં પુરૂરવા એટલે સૂર્ય અને ઉર્વશી એટલે ઉપા એ ભાવ પણ દેખાયા કરે છે છતાં ૧૮ મી ઋચામાં પુરૂરવાને ઔલ કહ્યો છે; અને ૧૭ મી ઋચામાં પુરૂરવા ઉર્વશીને “મારું હૃદય તપે છે માટે તું પાછી આવ” એમ કહે છે. આ સૂક્તમાં પુરૂરવા અને ઉર્વશી વચ્ચે સ્નેહ હતો, અમુક વખત બેય સાથે રહેલાં, પછી છુટાં પડ્યાં અને પુરૂરવા ઉર્વશીને પાછી આવવા વિનવે છે, એટલું બીજું છે. આ બીજામાંથી શતપથ બ્રાહ્મણમાં કથાનો વિસ્તાર થયો છે. શતપથની કથામાં “તારે મને વેતસ દંડ ન મારવો, હું અકામા હોઉં ત્યારે મારી પાસે ન આવવું અને તારે નમ્ર ન દેખાવું” આ ત્રણ શરત પુરૂરવા સાથે કરીને ઉર્વશી પુરૂરવા સાથે રહે છે, ગર્ભિણી થાય છે. પછી ગંધર્વો “ઉર્વશી માણસ સાથે રહે છે તે આપણી પાસે કેમ આવે”

તેનો વિચાર કરીને ઉર્વશીની પથારી પાસે બાંધેલાં ઘેંટાં ચોરી જાય છે. ‘મારા પુત્રને કાણુ ચોરી જાય છે’? એ રીતે ઉર્વશી આક્રોશ કરે છે એટલે નમ્ર હોવા છતાં પુરુવા ઘેંટાને શોધવા ઉઠે છે. ત્યાં ગંધર્વો વિજળી કરે છે; એટલે ઉર્વશી પુરુવાને નમ્ર જુએ છે અને પોતાની શરતને અનુસરી તિરોહિત થઈ જાય છે. પછી કુરુક્ષેત્રમાં ઉર્વશી બીજી અપ્સરાઓ સાથે રનાન કરતી હતી ત્યાં પુરુવા જઈ ચડે છે, ઉર્વશી પોતાની સખીઓને કહે છે કે “જેની સાથે હું રહી હતી તે આ માણસ.” પછી સખીઓના કહેવાથી અપ્સરાઓ પુરુવાની નજરે પડી અને તે પછી પુરુવા અને ઉર્વશી વચ્ચે ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા સૂક્તરૂપે સંવાદ થયો.”

ઋગ્વેદના સૂક્ત ઉપરના શતપથના આ ઉપોદ્ધાતમાંથી જ પુરુવા અને ઉર્વશીની મૂળ કથા વિકસી છે અને આ કથાનો જૂનામાં જૂનો પૌરાણિક પદ શતપથને કેટલો બધો અનુસરે છે એ વાયુ પુરાણોક્ત કથા સાથે સરખાવવાથી સમજાશે. “ઉર્વશી ગન્ધર્વો હોવા છતાં માણસને-પુરુવાને કેમ વરી” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ‘બ્રાહ્મણનો શાપ લાગવાથી’ એમ વાયુપુરાણ ખુલાસો કરે છે. આ શાપની વાત શતપથમાં નથી. પછી વાયુ કહે છે કે ઉર્વશીએ ત્રણ શરતો કરી; પણ શરતોમાં “હમેશાં એક વખત એકલા ધીને આહાર કરીશ” એ પ્રમાણે એક શરત છે અને વેતસથી ન* મારવાની શતપથોક્ત નથી. બાકીની બે તો શતપથોક્ત જ છે. પછી ગંધર્વોની ચિન્તા, ગંધર્વોએ કરેલી મેપની ચોરી, ગંધર્વોએ અકરમાત્ પ્રગટ કરેલી વિજળી, પુરુવાનું નમ્ર દેખાવું, ઉર્વશીનું અંતર્ધ્યાન થવું, ફરી

* ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા સૂક્તનું લાખ્ય કરતા સાચણાચાર્ય પુરુવાં ઉર્વશીની કથા નામ વગર પુરાણમાંથી ઉતારે છે. તેમાં મિત્ર અને વરણ દીક્ષિત હતા અને ઉર્વશીને જોઈને એનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું એટલે તેઓએ શાપ આપ્યો કે “તું પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યભોગ્યા થા” આ રીતે વધારે ખુલાસો છે.

કુરુક્ષેત્રમાં ઉર્વશીનું અપ્સરાઓ સાથે દેખાવું. બધું વાયુમાં શતપથ પ્રમાણે જ છે.

એટલું જ નહિ પણ વાયુના શ્લોકોના કેટલાક શબ્દો શતપથના શબ્દોને તથા પછીના પુરુવા અને ઉર્વશી વચ્ચે સંવાદના ઋગ્વેદના શબ્દોને મળતા આવે છે. દા. ત.

સા હાસ્મિન્ જ્યોગુવાસાપિ હાસ્માદ્ગર્ભિણ્યાસતાવજ્જ્યોગ્યાસ્મિન્નુવાસ ।
તતો હ ગન્ધર્વાઃ સમૂદિરે જ્યોગવાહ્યમુર્વશી મનુષ્યેષ્વવાત્સીદુપજાનીત
યથેયં પુનરાગચ્છેદિતિ ।

(શતપથમાં ઉર્વશી ઘણો કાળ પુરુવા સાથે રહી એમ છે. વાયુમાં ૬૪ વર્ષ રહી એમ છે.) વાયુના આ પ્રસંગના નીચેના શ્લોકો શતપથનાં ઉપલાં ગદ્યસાથે સરખાવો.

एवं सा चावसंस्तस्मिन्पुरुवरसि भामिनी ।

वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्वक्त्या शापमोहिता ।

उर्वशी मानुषं प्राप्ता गर्धर्वाश्चिन्तयान्विताः

गर्धवाकुरुः---

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ।

आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥

વળા ગંધર્વો એક એપને હરી જાય છે તે પછી શતપથમાં નીચેનાં શ્લોકો છે:—

સાહોવાચાત્રીર ઇવ વત મે જન ઇવ પુત્રં હરન્તીતિ । દ્વિતીયં
પ્રમેથુઃ । સાહતથૈવોવાચાથ....

સ નમ્ર એવ અનૂત્પપાત ચિરં તદન્મેને યદ્વાસઃ પર્યધાસ્યત તતો
હ ગન્ધર્વા વિદ્યુતં જનયાંચક્રુસ્તં યથા દિવૈદં નમ્રં દદર્શં તતો હૈવેયં
તિરોબભૂવ ।

નીચેના વાયુના શ્લોકો સરખાવો:—

સ નિશાયામથાગમ્ય મેષમેકં જહાર વૈ ।

માતૃવદ્વર્તે સા તુ મેષયોશ્ચારુહારિની ॥ ૧૯

રાજાનમ્રવીત્સા તુ પુત્રો મે દ્વિયતેતિ વૈ ॥ ૨૦

તતો મૂયસ્તુ ગન્ધર્વા દ્વિતીયં મેષમાદદુઃ ।

દ્વિતીયેઽપહૃતે મેષે ઇલં દેવીદમ્રવીત્ ॥ ૨૨

પુત્રૌ મમ હૃતૌ રાજન્નાથાયા ઇવ પ્રમો ।

એવંતૂક્તસ્તદોત્થાય નમ્રો રાજા પ્રધાવિતઃ ॥ ૨૪

મેષામ્યાં પદવી રાજન્ ગન્ધર્વૈર્વ્યુત્થિતામથ ।

ઉપાદિતા તુમહતી યયા તદ્ભવનં મહત્ ॥ ૨૪

પ્રકાશિતં તુ સહસા તતો નમ્રમવેદ્ય સા ।

નમ્રં દૃષ્ટ્વા તિરોભૂત્સા અપ્સરા કામરૂપિણી ॥ ૨૫ ॥

વાયુ પુ. અ-૧૧

ઉર્વશી અંતર્ધ્યાન થતાં પુરૂરવા એને શોધવા માંડે છે, છેવટ કુરૂક્ષેત્રમાં મળતાં પુરૂરવા ઉર્વશી વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે તેમાં ઋગ્વેદનો પહેલો મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

હયે જાયે મનસા તિષ્ઠ ઘોરે વચાંચિ ભિશ્રા કૃણવાવહૈ નુ ।

ઋ. ૧૦-૧૫-૧.

વાયુ-પુ-માં પુરૂરવા કહે છે:—

આયાહિ તિષ્ઠ મનસા ઘોરે વચસિ તિષ્ઠ હે ।

વાયુ. પુ. ૧૧ શ્લો-૩૫.

એને તરતજ પુરાણકાર કહે છે કે:—

એવમાદીનિ સૂક્તાનિ પરસ્પરમભાષત ।

એળન શ્લો. ૩૬

વાયુ પુરાણના પાઠમાં ઉપરના પદમાં સૂક્તાનિને બદલે સૂક્ષ્માણિ શબ્દ છે તે લઢીઆનો પ્રમાદ લાગે છે. ખરી રીતે સૂક્તાનિ જ નોઈએ. હરિવંશ. અ. ૨૬માં આ કથા મોટે લાગે વાયુના શબ્દોમાં જ છે અને ત્યાં સ્પષ્ટ સૂક્તાનિ શબ્દ છે:—

एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ।

હરિ. અ-૨૬ શ્લો-૩૬

ઉપર કહેલી સરખામણીથી અને પુરૂરવા અને ઉર્વશી આ રીતે “પરસ્પર સૂક્તો બોલ્યાં” એ જાતના વાયુ પુ.ના તથા હરિવંશના સ્પષ્ટ શબ્દોથી આ પુરૂરવા અને ઉર્વશીની કથા વેદમાંથી પુરાણોએ લીધી છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. શતપથની કથામાં ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠતું નથી, ન્યારે પુરાણમાં વાર્તાનું ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠે છે. પણ કથાની મુખ્ય વિગતો વેદમાં છે તે જ વાયુપુરાણમાં છે. (જુઓ વાયુ અ. ૧૧ શ્લો. ૧ થી ૫૦) વાયુ પુરાણના પાઠને હરિવંશ અનુસરે છે. આ પ્રસંગના એટલે કે વાયુ અ. ૮૧ ના શ્લો. ૪ થી ૫૦ અને હરિવંશ અ. ૨૬ ના શ્લો. ૪ થી ૪૯ ત્રણ ચાર શ્લોકોને બાદ કરતાં શબ્દશઃ એના એ જ છે. એક જ ગ્રંથની હસ્તપ્રતોમાં હોય તેવું પાઠાંતર આ બે ગ્રંથો વચ્ચે પણ હોય છે ખરું.

સાધારણ રીતે વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશને અને વાયુને અનુસરે છે એટલે આ પ્રસંગે પણ એમ જ છે. છતાં વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યમાં એક બે નવી વાત છે. વિષ્ણુપુરાણ મિત્ર વરુણના શાપનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. બીજું પોતાની શરતોમાં બે મેષને પથારી પાસે રહેવા દેવા એ એક શરત કહી છે. અને હું અકામા હોઉં ત્યારે મારી પાસે ન આવવું એ શરત છોડી દીધી છે. બીજું, બીજું વેદું ગન્ધર્વો ઉપાડી ગયા પછી ઉર્વશી આક્રોશ કરતાં જે શબ્દો બોલે છે તેમાં વાયુ પેદે માત્ર “ હું અનાથા હોઉં તેમ મારા પુત્રને કાણ ઉપાડી જાય છે ” એટલું જ નથી કહ્યું પણ અહં અમત્તંકા કુપુ-

રુષાશ્રયા એમ હલકા શબ્દો વાપર્યા છે. અને ઉર્વશી ન દેખાતાં
 “ રાજ એમને એમ નાગોજ ગાંડો થઈને ભમવા લાગ્યો ” તાં
 ચાપશ્યન્નપગતામ્બર ષ્વોન્મત્તરૂપોઞ્ચામ । અને ઉર્વશીને જોયા
 પછી તતઞ્વોન્મત્તરૂપો “ જાયે હ તિષ્ઠ મનસિ ઘોરે તિષ્ઠ
 વચસિ ” इत्यनेकप्रकारं सूक्तमवोचत् ॥ પછીની કથા વાયુને
 અનુસરતી જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત હમેશાં વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યનું
 પદ્યમય રૂપાંતર કરે છે. ભાગવતકારની કલ્પના પણ કથાના ચિત્રમાં
 નાટકી રંગ પૂરે છે અને કવચિત્ ચિત્રને વધારે પડતું જાડું કરી
 નાખે છે. દા-ત. બીજા મેષની ચોરી થતાં ઉર્વશી પૂકાર કરે છે
 એના શબ્દો જુઓ:—

हतास्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ।

यद्विश्रम्भादहं नष्टा हूतापत्या च दस्युभिः ॥

यः शैते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवापुमान् ।

મા-૯. અ-૧૪

મહાભારતમાં પુરૂરવાની જુદી કથા છે. એમાં ઉર્વશી ગંધર્વ
 લોકમાં રહ્યાની તથા ગંધર્વલોકમાં ત્રણ અગ્નિ આણ્યાની વાત છે
 પણ ઉર્વશી સાથે એકવાર સમાગમ થયા પછી વિયોગ થયાની કે
 મેષ હરણની વાત નથી અને બ્રાહ્મણોનાં રત્નો પુરૂરવાએ હરી લીધાની
 નવી વાત છે. પણ મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકની
 કથાને મહાભારત સાથે તો લેવા દેવા જ નથી. વાયુ, હરિવંશ,
 વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ પરંપરાની કથા વિક્રમોર્વશીય નાટકનું મૂળ
 હોઈ શકે; પણ એમ જ હોય તો કાલિદાસે નાટકમાં ઘણો ફેરફાર
 કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યપુરાણમાં કવિ કાલિદાસના
 નાટકને ઘણી વધારે મળતી કથા છે.

મત્સ્યપુરાણમાં અને વાયુ વગેરે પરંપરાની કથામાં મોટો ફેરફાર
 છે. મત્સ્ય પુ. ની કથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—“ એક વખત

પુરૂરવાનું ચરિત્ર જોવા ધર્મ, અર્થ અને કામ આવ્યા; રાજાએ ત્રણેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો પણ ધર્મનો જરા વધારે સત્કાર કર્યો. આથી અર્થ અને કામ કુપિત થયા અને અર્થે શાપ આપ્યો કે તું લોભથી નાશ પામીશ અને કામે શાપ આપ્યો કે ઉર્વશીના વિયોગથી તને ગંધમાદનમાં ઉન્માદ થશે અને ધર્મે આશીર્વાદ આપ્યો કે તું ધાર્મિક અને દીર્ઘાયુષી થઇશ ! આમ કહીને ત્રણે અંતર્ધ્યાન થયા ” (મત્સ્ય અ. ૨૪ પ્રલો. ૧૫ થી ૨૦) આ રીતે મત્સ્યમાં મહાભારતની અને વાયુ વગેરેની પરંપરાનો સ્વવાજો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ દેખાય છે.

પણ મત્સ્યપુરાણની આથી આગળની કથા વિક્રમેર્વશીય નાટકને ઘણી મળતી આવે છે. કહે છે:—“ પુરૂરવા રાજા હંમેશાં આકાશચારી રથમાં ખેસીને ઇંદ્રના દર્શને જતો હતો તેવામાં એક દિવસ રાજાએ ઉર્વશીને અને ચિત્રલેખાને હરી જતા કેશી દાનવને જોયો એટલે એ દાનવને યુદ્ધમાં હરાવીને ઉર્વશી ઇંદ્રને સોંપી. જે દાનવથી ઇંદ્ર પણ હારી જતો હતો તે દાનવને પુરૂરવાએ હરાવ્યો માટે એને દેવો સાથે મૈત્રી થઈ. અને ઇંદ્રે પુરૂરવા ઉપર ખુશી થઈને પોતાની સલામ મીજલસ કરી. તેમાં ભરતે રચેલા લક્ષ્મી સ્વયંવર નામના ચરિતમાં લક્ષ્મીનો પાઠ ભજવતાં, ઉર્વશી, પુરૂરવામાં મન જવાથી ભરતે કહેલો અભિનય ભૂલી ગઈ. એટલે ભરતે શાપ આપ્યો કે, ‘ તું આના જ વિયોગથી ભૂતલ ઉપર ૫૫ વર્ષ સુધી લતા થઈને રહીશ અને પુરૂરવા પિશાચ થશે. ’ આથી ઉર્વશી પુરૂરવા પાસે જઈને એને પતિ કરીને રહી, શાપને અન્તે ઉર્વશીને બુધના પુત્રથી આઠ પુત્રો થયા ” (મત્સ્ય અ. ૨૪ પ્રલો. ૧૫ થી ૩૩).

મત્સ્યપુરાણમાં ગડબડ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ૩૨ મા અને ૩૩ મા શ્લોકો વચ્ચે કાંઈકે શ્લોકો પડી ગયા હોય એમ કથા તુટે છે. વચ્ચે પણ શ્લોકોનો પાઠ બરાબર શુદ્ધ નથી. પણ કેશી દાનવે કરેલું હરણ, સ્વર્ગમાં લક્ષ્મી સ્વયંવરનો અભિનય, ઉર્વશીની ભૂલ

અને ભરતનો શાપ એ વાતો બરાબર વિક્ષેપીય નાટકને મળતી છે. માત્ર પુરુષવાને પિંશાય થવાનો શાપ આખો એ વાત કાલિદાસમાં નથી. આ ત્રણ પરંપરા ઉપરાંત કથા સરિત્સાગરમાં એક ચોથી પરંપરા મળે છે. એમાં આ પુરાણો અને કાલિદાસના નાટકથી જુદી જ પુરુષવાની કથા આપી છે. એટલે એ નિરૂપયોગી છે. ટુંકામાં વાયુ પુરાણવાળી પરંપરામાંથી કાલિદાસે કથા લીધી હોય તો કવિએ ઘણો ફેરફાર કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યે કાલિદાસમાંથી ઉપલી હકીકતો લીધી છે એમ ન માનીએ તો મત્સ્યની જુદી પરંપરાનો ઉપયોગ કાલિદાસે કર્યો છે એમ જ કહેવું પડે. કુમાર સંભવ અને વિક્ષેપીય બેયનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં જ મળે છે એ ઉપરથી વાયુવાળી પૌરાણિક પરંપરાથી જુદી પરંપરાના કોઈ પુરાણનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો છે અને એ જુદી પરંપરાના પુરાણમાંથી મત્સ્યે કેટલીક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે, એ સૌથી સારો ખુલાસો લાગે છે. મત્સ્ય પુરાણ વાયુવાળી પરંપરાના પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી અને બીજેથી પણ સંગ્રહ કરે છે, એ વાત મત્સ્યના અવલોકન વખતે જોઈશું.

મહાકવિ કાલિદાસના ગ્રંથોનાં મૂળ બાબત ઉપર જે વિવરણ કર્યું છે એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે એ મહાકવિએ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરાંત મહાભારત, રામાયણ, હરિવંશ અને પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુરાણોમાં વાયુવાળી પરંપરાના કોઈ પુરાણનો અને મત્સ્યવાળી પરંપરાના પુરાણનો એમ ઓછામાં ઓછાં બે પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસના ગ્રંથોમાંથી પુરાણો વિષે આથી વધારે પ્રકાશ મળે એમ નથી.

અશ્વઘોષ અને પુરાણો

મહાકવિ કાલિદાસ સાથે જ, સંસ્કૃત સાહિત્યની ચર્ચામાં, અશ્વઘોષનું સ્મરણ થાય છે, આ અશ્વઘોષ પહેલાં કે કાલિદાસ પહેલાં

એ બાબત પંડિતોમાં મતભેદ છે. મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય, પ્રાચ્યવિદ્યા-
લિંગો અશ્વઘોષને પહેલાં અને કાલિદાસને પછી માને છે, જ્યારે
અત્યંત પુરાતત્ત્વવિચારકો એથી ઉલટું માને છે. (જુઓ
Allhabad University studies Vol. 11- 1926) માં
ક્ષેત્રેશચંદ ચટ્ટોપાધ્યાયનો કાલિદાસના સમય ઉપર લેખ. આપણા પ્રસિદ્ધ
વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અશ્વઘોષ પહેલાં કાલિદાસને મુકે
છે અને પરાક્રમની પ્રસાદી (વિક્રમોર્વશીયના ભાષાન્તર)ના આરંભમાં
પોતાના મતના સમર્થનમાં કેટલીક નવી અને સરસ દલીલો આપે
છે. સંસ્કૃત કવિઓએ વાપરેલાં વ્યાપક અને એક દેશી વૃત્તોની
સરખામણી કરીને સાક્ષર શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અશ્વઘોષ પહેલાં કાલિ-
દાસને મુકે છે, તે ગમે તેમ હો પણ અશ્વઘોષે કાઠક પુરાણો જોયાં
છે એટલું તો એણે કરેલા અનેક ઉલ્લેખો જોતાં લાગે છે. અને
અશ્વઘોષ ઇ. સ. પહેલા શતકમાં થઈ ગયા છે એમ તજજ્ઞોને બહુમતે
મનાય છે.

અશ્વઘોષના સૌન્દર્યાન્દ કાવ્યમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

જિજ્ઞાસમાના નાગેષુ કૌશલં શ્વાપદેષુ ચ ।

અનુચક્રુર્વનસ્થસ્ય દૌર્મન્ટેર્દેવકર્મણ : ॥

સૌ. સર્ગ ૧ શ્લો. ૩૫

આ શ્લોકમાં દુષ્યન્તના પુત્ર સર્વદમનની સિંહ વગેરે પશુઓ
સાથેની બાલકીડાનું સૂચન છે. શાકુંતલ નાટકમાં પણ આ સૂચન
છે. (અં. ૭) હવે કાલિદાસે શકુંતલાની કથા મહાભારતમાંથી
લીધી છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ કથાની અશ્વઘોષને પણ ખબર લાગે છે.
મહાભારતમાં સર્વદમનની આ પશુકીડા નીચેના શબ્દોમાં કહી છે:—

ષડ્વર્ષેષુ તતો બાલઃ કળ્પાશ્રમપદં પ્રતિ ॥

વ્યાગ્રાન્સિહાન્વરાહાંશ્ચ વૃકાંશ્ચમહિષાંસ્તથા ।

बद्ध्वा वृक्षेषु दौष्यन्ति राश्रमस्य समन्ततः ।

आरुरोह द्रुमांश्चैव क्रीडन्स्म परिधावति ।

મહાભારતનાં આ વચનોનો અનુવાદ કરીને ભાગવતકાર
કહે છે કે:—

मृगेन्द्रान्तरसा बद्धा क्रीडतिस्म स बालकः ।

भा. ९-२०-१८

અને અશ્વઘ્રાષે મહાભારતે વર્ણુવેલી વાઘ, સિંહ, વરાહ વગેરે પૃથક્કે પરુષોને હાથથી પકડીને ઝાડ સાથે બાંધવાની સર્વદમનની અતિમાનુષી ક્રીડાનું સૂચન કર્યું છે, એમ દેખાય છે.

બીજું સૌન્દર્યનન્દમાં જ અન્યત્ર અશ્વઘોષે લખ્યું છે કે:—

नत्ता शशाङ्कस्य यशोगुणाङ्को

बुधस्य सूनुर्विबुधप्रभावः ।

तथोर्वशीमप्सरसं विचिन्त्य

राजर्षिरुन्मादमगच्छदैडः ॥

सौ. सर्ग. ७ श्लो. ३८

આ શ્લોકનું મૂળ પુરાણો જ સંભવે છે. અશ્વઘોષે બીજા પણ પૌરાણિક કથાઓના ઉલ્લેખો કર્યા છે. એટલે આને પણ પૌરાણિક માનવો એ જ યોગ્ય છે. વજ્રસૂત્રી અશ્વઘોષનો રચેલો ગ્રન્થ હો કે ન હો પણ એમાં હરિવંશમાંથી એ શ્લોકો ઉતાર્યા છે. (જુઓ કીથ H. S. L. P. 56)

અશ્વઘોષને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઉંડું જ્ઞાન હતું એમ સૌન્દર્યનાન્દ કાવ્યના ઉપોદ્ધાતમાં મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે; અને બેય કાવ્યો વાંચતાં એ સાચું લાગે છે. અશ્વઘોષે યુદ્ધ-

ચરિતમાં અને સૌન્દર્યનન્દમાં લગભગ એના એજ વૈદિક અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે. (જુઓ. બુ. ચ. સર્ગ ૪ અને સૌ. સર્ગ ૭ માં આવેલા પરાશર, વશિષ્ઠ, પાંડુ, વ્યાસ વગેરે વિષે ઉલ્લેખો)

અશ્વઘોષે મહાભારતમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો કર્યા છે. પરાશરનો કાલી (મત્સ્યગન્ધા) સાથે સમાગમ અને વ્યાસનો જન્મ (બુદ્ધ ચરિત ૪-૭૬ અને સૌ ૭-૨૯) પાંડુને શાપ હોવા છતાં તેણે કામવશ થઈને કરેલા માદ્રીના સંગથી થયેલું પાંડુનું મરણ (બુદ્ધ. ચ. ૪-૭૯ અને સૌ. ૭-૪૫) વગેરે ઉલ્લેખો મહાભારતમાંથી છે. રામાયણ પણ અશ્વઘોષથી અબ્બણ્યું નથી. બુદ્ધચરિત (૪-૩૬)માં ઇંદક બુદ્ધને કહે છે કે:—

નાસ્મિ યાતું પુરં શક્તો દહ્યમાનેન ચેતસા ।

ત્વામરણ્યે પરિત્યજ્ય સુમિત્ર ઇવ રાઘવમ્ ॥

(આ શ્લોકમાં સુમિત્ર છે ત્યાં સુમન્ત નેમ્મએ. એ તો પાટની અશુદ્ધિ છે.) વળી બુ. ૮-૮ માં રામાયણના આજ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં “ દાશરથિ (રામ)નો રથ અયોધ્યામાં આવતાં જે રીતે નગરજનો રસ્તામાં રોયાં હતાં તે રીતે બુદ્ધ વગર ઘોડાને અને ઇંદકને નેમ્મને કપિલવસ્તુનાં નગરજનો રોતાં હતાં ” એવું વર્ણન અશ્વઘોષે કર્યું છે. વળી બુ. ચ. ૯-૯ અને ૯-૫૯ માં રામચરિતને લગતા ઉલ્લેખો હોવાનું કબુલ કર્યા છતાં બુદ્ધચરિતના સંપાદક કેવેલ સાહેબ (E. B. Cowell. M. A.) આ ઉલ્લેખોને અસ્પષ્ટ માનીને અશ્વઘોષ પહેલાં રામાયણનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી.

But these references are vague and do not necessarily imply the previous existence of our present Ramayana.

(જુઓ Preface p. xii)

કેવેલ સાહેબનું આ વચન બ્રાહ્મણ સાહિત્યને અર્વાચીન ઠરા-

વવાના પૂર્વગ્રહના દાખલારૂપ છે. બાકી તટસ્થ વિચારકને અશ્વઘોષ ખેલાં રામાયણના અસ્તિત્વ બાબત શંકા રહેવાનું કારણ નથી (જુઓ Keith, A History of Sanskrit Literature 1928, p. 59)

અશ્વઘોષે આ ઉપરાંત ઘણા ઉલ્લેખો કર્યા છે અને મહાભારત રામાયણ કરતાં જેમાં પૌરાણિક કથા નિર્દેશ હોય એવા ઉલ્લેખો આપણે ખાસ જોવાની જરૂર છે.

બુદ્ધચરિતના ખેલાજ સર્ગમાં લગવાન બુદ્ધનો એની માતાના પડખામાંથી જન્મ થએલો એ વિચિત્રતાનો બચાવ કરતાં અશ્વઘોષ ઔર્વનો સાથળમાંથી, પૃથુનો હાથમાંથી, માંધાતાનો માથામાંથી અને કક્ષીવતનો ખલામાંથી જન્મ થયાના પૌરાણિક દાખલા આપે છે. (સર્ગ ૧ શ્લો. ૨૬)

હવે ઔર્વનો ઉરને લેદીને જન્મ થયાનું મહાભારત જ કહે છે. (જુઓ. આ. અ. ૬૭ શ્લો. ૪૬) પૃથુનો હાથમાંથી જન્મ થયાની કથા મ. શાંતિપર્વમાં છે. પણ ત્યાં એ પુરાણોમાંથી આવ્યાનો સંભવ છે, પુરાણોની એ સામાન્ય કથા છે (જુઓ વાયુ. પુ. અ. ૬૨ શ્લો. ૧૨૧, ૧૨૨) પછી માંધાતા રાજની કથા મહાભારત વન પર્વ (અ. ૧૨૭, ૧૨૮)માં તથા વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પુરાણોમાં છે પણ ત્યાં માંધાતા પોતાના પિતા યુવનાશ્વના પડખામાંથી જન્મે છે એમ છે. અશ્વઘોષે મૂર્ધ્ન: ‘ માથામાંથી ’ કેમ લખ્યું હશે ?

બુદ્ધચરિત સર્ગ ચોથામાં ઈન્દ્રે ગૌતમપત્ની અહલ્યા સાથે સંગ કર્યાની કથાનો ઉલ્લેખ છે (શ્લો. ૭૨) આ કથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ-૪૮) મહાભારતમાં પણ એનું સૂચન છે. (મ. ૩. ૧૨-૬) “ અગસ્ત્યે સોમભાર્યા રોહિણીની પ્રાર્થના કરી અને તેથી તેના જેવી લોપામુદ્રા પત્ની તરીકે મળી ” એમ શ્રુતિ (ઇતિશ્રુતિ:) હોવાનું અશ્વઘોષ કહે છે. (શ્લો. ૭૩) મહાભારતમાં તો આ વાત નથી.

ઔતથ્યની ભાર્યા મમતામાં મૃહસ્પતિએ ભરદ્વાજને ઉત્પન્ન કર્યા એમ અશ્વઘોષ કહે છે (શ્લો. ૭૪) આ કથા મહાભારત આદિ પર્વ (અ. ૧૧૩)માં છે. પણ ત્યાં આખી કથા નથી. વધારે વિસ્તારથી આખી કથા પુરાણોમાં છે. (જુઓ, મત્સ્ય પુ. અ. ૪૬, વિષ્ણુ પુ. અ. ૪ અ. ૧૯ મા. ૯-૨૦) પછી મૃહસ્પતિની ભાર્યા તારામાં ચંદ્રમાએ બુધને ઉત્પન્ન કર્યો (શ્લો. ૭૫) એ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ વાયુ. પુ. અ. ૯૦, ब्रह्म પુ. અ. ૯, हरिवंश. ૧-૨૬, મા. ૯, ૧૪, पद्म પુ. ૫-૨૨.)

પરાશરે યમુનાતીરે કામવશ થઇને કાલીનો સમાગમ કર્યોનો (શ્લો. ૭૬) ઉલ્લેખ છે. આ વાત મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે પણ ત્યાં એનું નામ સાધારણ રીતે સત્યવતી કે મત્સ્યગંધા આપે છે છતાં કાલી નામ ખરાખર છે. જુઓ:—

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।

મ. આ. અ. ૬૦ શ્લો. ૨

વશિષ્ઠે માતંગી અક્ષમાલામાં કર્પિજલાદ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો (શ્લો. ૭૭). આ કથા મહાભારત અનુશાસન પર્વમાં બુદ્ધચરિત પેઠે એક શ્લોકમાં ઉલ્લિખિત છે. (જુઓ મ. અનુ. અ. ૫૩ શ્લો. ૧૬) યયાતિ રાજા વૃદ્ધ થયા છતાં ચૈત્રરથ વનમાં વિશ્વામી અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરતા રહ્યા (શ્લો. ૭૮). આ વાત મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૯ શ્લો. ૫૧) માં છે. પાંડુએ સ્ત્રી સંસર્ગથી પોતાનો નાશ થશે એમ જાણ્યા છતાં માદ્રીના રૂપ અને ગુણથી આકર્ષાઇને કામસુખ લીધું (શ્લો. ૭૯). આ મહાભારતની કથા પ્રસિદ્ધ છે (આદિપર્વ).

સૌન્દર્યનન્દ સર્ગ સાતમાં આમાંના ઘણા ઉલ્લેખો અશ્વઘોષે કર્યા છે પણ તે ઉપરાંત કોઇક નવા પણ છે. દા. ત. સૂર્યે રમ્ભા ઉપર મોહિત થઇને જાતે ઘોડારૂપ બનીને ઘોડીમાં અશ્વિદેવોને

ઉત્પન્ન કર્યા એમ અશ્વઘોષ કહે છે. (સૌ. સ. ૭ પ્રલો. ૨૬). મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૭ પ્રલો. ૩૬) માં એટલી જ વાત છે કે સૂર્યની ઘોડી ૩૫ ધારણ કરનાર પત્ની ત્વાષ્ટ્રીમાં સૂર્યે અશ્વિદેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. પણ આ કથા વાયુ, હરિવંશ, વરાહપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વગેરેમાં છે. વિષ્ણુમાં કથા વિસ્તારથી છે પણ રમ્ભાનું નામ નથી. કદાચ સૌન્દરાનન્દનો પાઠ બ્રજ હશે. વ્યાસજીએ કાશીમાં વેશ્યા સાથે રમણુ કર્યાનું અશ્વઘોષ કહે છે (એજન પ્રલો. ૩૦) પણ એનું મૂળ મને મહાભારતમાં મળ્યું નથી. ઋષ્યશૃંગનું શાન્તવનમાં રહ્યા છતાં રાજ-કન્યા શાન્તા માટે મન ચળી ગયું (૩૪) એ કથા રામાયણ બાલકાંડ (સર્ગ ૯) માં છે. વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિ ભાવ માટે રાજ્ય છોડીને વનમાં વાસ કર્યો પણ ધૃતાચી અપ્સરાથી મન હરાઈ જતાં તેને દશ વર્ષ એક દિવસ જેવા લાગ્યા (પ્રલો. ૩૬). આ કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. (ભુઓ આ. અ. ૧૩) અશ્વઘોષે દશ વર્ષ લખ્યાં છે, જ્યારે મહાભારતમાં હજાર વર્ષ (વર્ષ સહસ્ર પ્રલો. ૧) શબ્દ છે. પાઠમાં આ ફેરફાર પાછળથી થયો લાગે છે. એજ રીતે ૩૩ નો પ્રમદારા ઉપરનો સ્નેહ (પ્રલો. ૩૮) મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૮) માં છે આ કથાનો બાણે પણ કાદંબરીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સૌન્દરાનન્દના નવમા સર્ગમાં પરશુરામે સહસ્રાર્જુનના લાથ કાપ્યાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૧૧). આ કથા રામાયણ (કાં. ૭) માં છે અને મહાભારત સલાપર્વ (અ. ૪૯) માં પણ છે. પછી ઇંસને મારનાર હરિને જરાએ એક બાણથી હણ્યા ત્યારે એનું બલ ક્યાં ગયું હતું ? (પ્રલો. ૧૮).

આ ઉલ્લેખ અશ્વઘોષને કૃષ્ણચરિત્રની ખબર છે એમ દર્શાવે છે. આ કથા મહાભારત (મૌ. પર્વ અ. ૬) માં છે. આ સાથે જ નમુચિને ઇંદ્રે શીણથી માર્યાની કથાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૧૯) એ કથા પણ મહાભારત (સ. ૪૪) માં છે.

સૌન્દર્યનન્દના અગીઆરમા સર્ગમાં વળી જુદા ઉલ્લેખો છે. માંધાતા ઈંદ્રના અર્ધા આસનને મેળવીને દેવપણું પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પાછા નીચે પડ્યા (શ્લો. ૪૩) બાણે પણ આ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવો ઉપર રાજ્ય કર્યા છતાં નહુપ રાજા સર્પ થયા (શ્લો. ૪૪). આ કથા મહાભારત (અ. ૧૮૧ તથા ડ. અ. ૧૧) માં પ્રસિદ્ધ છે. બાણે પણ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શિબિ રાજ્યએ શ્યેન પક્ષીને પોતાનું માંસ કાપીને આપ્યું એવું દુષ્કરકર્મ કર્યું છતાં સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થયો (શ્લો. ૪૨). આ કથા મહાભારત (અ. ૨૦૧) માં છે. માંધાતા અને નહુપ સંબંધી ઉપર કહેલા ઉલ્લેખો ખુદ્ધચરિત (સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૩ અને શ્લો. ૧૪) માં પણ છે.

આ જ સર્ગમાં સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે અસુરોએ પરસ્પર વૈર કર્યાનું કહ્યું છે (શ્લો. ૩૨) આ કથા મહાભારત (આ. અ. ૨૨૯)માં છે અને એક બીજો ઉલ્લેખ ઐડ (પુરુરવા) વિષે છે કે “ઐડે સ્વર્ગમાં પણ રહીને, દેવી-ઉર્વશીને પણ વશ કરીને લોભથી ઋષિઓ પાસેથી સોનું લેવાની ઇચ્છા કરી અને તે રાજા નાશ પામ્યો” (શ્લો. ૧૫) બાણે કવિએ પણ આ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આનું મૂળ મહાભારત (આ. અ. ૬૯)માં અને વાયુ (અ. ૨) માં છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ઉલ્લેખો છે કે જેનું મૂળ વૈદિક સાહિત્યમાં જણાય છે. વળી કેટલાક ઉલ્લેખો કુરુ, વૃષ્ણિ, દંડક વગેરે પ્રજાઓના છે.

ટુંકામાં બાણે પેઠે અશ્વઘોષે પણ સૌથી વધારે ઉલ્લેખો મહાભારતમાંથી—અને તે પણ એનાં જુદાં જુદાં પર્વોમાંથી—કર્યા છે. એ ઉપરથી પ્રક્ષિપ્તો બાદ કરતાં બાકીના મહાભારતનો મોટો ભાગ અશ્વઘોષના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. રામાયણ પણ અશ્વઘોષે જોયું જ હોવું જોઈએ. મહાકાવ્યનો આદર્શ જ રામાયણ ઉપરથી લીધો છે. વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત અને રામાયણ ઉપરાંત

લો. ૨૯, ૩૦) પહેલા અધ્યાયમાં જ મન્વન્તરોનો નિર્દેશ મનુએ કર્યો છે. મન્વન્તરો પુરાણોનો એક વિષય છે અને મનુએ કોઈ પુરાણમાંથી એ વર્ણન લીધું હોવું જોઈએ. મનુ અ. ૭ માં અવિનયથી નષ્ટ થયેલા અને વિનયથી રાજ્ય મેળવેલા રાજાઓના દાખલાઓ આપ્યા છે તે કોઈ પુરાણમાંથી જ લીધા હોવા જોઈએ. અવિનયનો વેનનો અને વિનયનો પૃથુનો દાખલો આપ્યો છે તે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી મનુએ એક સ્થળે વાયુનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.

અત્ર ગાથા વાયુગીતા કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ

યથા બીજં ન વસવ્યં પુંસાં પરપરિગ્રહે ॥

મનુ અ. ૧ શ્લો. ૪૨

આ શ્લોકમાં વાયુગીત ગાથા કહી છે તેનો અર્થ વાયુ પુરાણોક્ત એમ કરીએ તો મનુને વાયુની ખબર હતી એમ અર્થ થાય. જો કે મનુએ ઉદાહરેલા શ્લોકો મને વાયુ પુરાણમાં મળ્યા નથી. મનુસ્મૃતિનો સમય તદ્દન ચોક્કસ તો નથી; પણ ઈ. સ. ખ્રીસ્ત શતકથી અર્વાચીન એ ગ્રંથ નથી મનાતો. હોપકીન્સ ઇ. સ. ના આરંભની કે તે પહેલાંની મનુસ્મૃતિને ગણે છે. (Cambridge History of India Vol. I. p. 279)

ઉપર નોંધેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખોનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ લાગે છે કે આ સંસ્કૃત ગ્રંથકરો પાસે બેચાર પુરાણો હોવા જોઈએ. અત્યારના વાયુપુરાણના મૂળરૂપ, મત્સ્ય પુરાણના મૂળરૂપ, અને આ બેયમાં નથી મળતી છતાં બાણ અને અશ્વઘોષ કવિઓ ઉલ્લેખ કરે છે એવી કથાઓવાળું એકાદ ત્રીજું પુરાણ આ રીતે ત્રણ પુરાણો અશ્વઘોષ પહેલાં હોવાં જોઈએ. અને તે ઉપરાંત હરિવંશના મૂળરૂપ કૃષ્ણચરિત્રનું એક અને વિષ્ણુની મત્સ્ય, વામનાદિ અવતારની કથાઓવાળું બીજું એમ બેકે વૈષ્ણવ પુરાણો અને એકાદ શૈવ પુરાણ

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મહાભાષ્યકાર પતંજલિને કૃષ્ણચરિત્રની, વામનાવતારની અને શિવભક્તિના કોઈક જાતના પ્રચારની ખબર છે.

રામાયણ અને પુરાણો

બાણ, કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ રામાયણનો અને સૌથી વધારે મહાભારતનો આધાર લે છે એ ઉપર જોયું; પણ રામાયણ મહાભારતમાં પોતામાં જે પૌરાણિક કથાઓ મળે છે તે એ ગ્રંથોનું મુખ્ય અંગ નથી અને એ મહાગ્રંથોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે, કેટલીક પૌરાણિક કથાઓનું અત્યારે મળતાં જૂનાં પુરાણોમાં સચવાઈ રહેલું રૂપ અને રામાયણમાં કે મહાભારતમાં સચવાઈ રહેલું રૂપ સરખાવવાથી મહાભારત રામાયણાંતર્ગત પૌરાણિક કથાઓથી મૂળ પુરાણો જૂનાં છે એ સ્પષ્ટ સમજાશે.

ગંગાવતરણ-ગંગાવતરણની કથા જૂની છે. બાણે ગંગાવતરણનો ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યો છે. ઈ. સ. ૩૫૦ની આસપાસના સમુદ્ર ગુપ્તના લેખમાં શિવની જટામાં રોકાઈ રહેલ અને પછી છુટેલ ગંગાનો ઉલ્લેખ છે; જેનું મૂળ રામાયણ કે વાયુ જેવા પુરાણને જ માનવું પડશે. બાણના ઉલ્લેખોનું અવલોકન કરતાં બાણ અને કાલિદાસ ગંગાને વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલી ગણે છે, અને તેનું મૂળ વિષ્ણુપુરાણમાં તથા મહાભારતના સભાપર્વ (જે પાછળથી ઉમેરા-

* સમુદ્રગુપ્તના લેખના નીચેના શ્લોકમાં પુરાણોક્ત ગંગાના નિરોધને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પ્રદાનમુજવિક્રમપ્રશમશાસ્રવાક્યોદયૈ-

રૂપર્ચુપરિસંચયોચ્છ્રિતમનેકમાર્ગે યશઃ ।

પુનાતિ મુવનત્રયં પશુપતેર્જટાન્તર્ગુહા-

નિરોધપરિમોક્ષશીઘ્રમિવ પાણ્ડુ ગાંગં પયઃ ॥

Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. III.

યક્ષો ભાગ દેખાય છે તે)માં છે એ દર્શાવ્યું છે. હવે રામાયણોક્ત ગંગાવતરણની કથા જોઈએ.

રામાયણના ખાલકાંડ (અ. ૩૬ થી ૪૪)માં ગંગાવતરણની કથા છે. રામચરિતના મુખ્ય પ્રસંગમાં વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને ગંગાવતરણનું આખ્યાન કહે છે. વિશ્વામિત્ર પોતે જ આને કથા અથવા આખ્યાન કહે છે.

રામાયણમાં સગરના યજ્ઞથી ગંગાવતરણની આખી કથા સળંગ કહી છે. વાયુપુરાણમાં આખી કથા આટલા વિસ્તારથી નથી. વંશના પ્રસંગમાં સગરની વાત ટુંકામાં કહી છે અને ભૂગોળનું વર્ણન કરતાં ગંગા નિમિત્ત ભગીરથે કૈલાસની ઉત્તરમાં ખિન્દુસર આગળ તપ કર્યાની અને ગંગાને ઉતાર્યાની વાત કહી છે. (જુઓ અ. ૪૭) હવે રામાયણમાં કહેલા શ્લોકો સરખાવવા જેવા છે. વાયુ પુ. અ. ૪૭ શ્લો. ૩૨ થી ૩૬ અને રામાયણ ખાલકાંડ સર્ગ ૪૩ શ્લો. ૮ થી ૧૪ના શબ્દો લગભગ સરખા છે:—

ભિત્વા વિશામિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥

શ્લો. ૩૨

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિ રાસીદંગેષુ તાં નદીમ્ ।

તસ્યાવલેપં તં બુદ્ધા નદ્યાઃ ક્રુદ્ધસ્તુ શંકરઃ ॥

શ્લો. ૩૩

વાયુ પુ. અ. ૪૭

સરખાવો:—

વિશામ્યહં હિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥ ૮ ॥

તસ્યાવલેપનં જ્ઞાત્વા ક્રુદ્ધસ્તુ ભગવાન્હરઃ ।

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિં ચક્રે ત્રિણયનસ્તદા ॥

રા. ઘા. અ. ૪૩

આ બે પાઠ સરખાવતાં ચોખ્ખું દેખાય છે કે ગંગાવતરણની કથા જૂના વખતથી ચાલી આવતી હતી તે વાયુએ અને રામાયણે— બેય ગ્રંથોએ કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારી છે. હરિવંશ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં પહેલાં કહ્યું તેમ વાયુને અનુસરી ગંગાને ‘સોમપાદ પ્રસૂત’ કહે છે એ જોતાં, વિષ્ણુના પદમાંથી નીકળી માટે પવિત્ર કરનાર છે એ ગંગાવતરણકથાનું રૂપ આ વાયુ અને રામાયણમાં કહેલા રૂપ કરતાં અર્વાચીન હોવું જોઈએ; અને તે ઇ. સ. ચોથા શતક કરતાં જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કવિ કાલિદાસે ઉદાહરેલ છે. સમુદ્રમંથનની કથા વિષે પહેલાં ચર્ચા કરી છે. હવે વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રસંગ જોઈએ.

વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો

વિષ્ણુએ અવતારો શા માટે ગ્રહણ કર્યા એ આપણા ધાર્મિક સાહિત્યનો મોટો પ્રશ્ન છે. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે “ન્યારે ન્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મું છું” એમ કહ્યું ત્યારથી અવતારનો ખુલાસો સરસ મળી ગયો. પાછળના સાહિત્યે આ ખુલાસો કબુલ રાખ્યો. વૈષ્ણવ પુરાણોએ આ માન્યતાને ખૂબ જોર આપ્યું અને અધર્મના તથા અસુરોના ભયથી પૃથ્વી ભગવાનને શરણે જઈને માગણી કરે એટલે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા ઇશ્વર અવતાર ગ્રહણ કરે એ રીતે ગીતાના મૂળ વિચારને બૃહિત કર્યો. જુઓ ભાગવત:—

મારાવતારણાયાન્યે મુવો નાવ ઇવોદધૌ ।

સીદંત્યા મૂરિમારેણ જાતો હ્યાત્મમુવાર્થિતઃ ॥

મા. ૧. ૮. ૩૪

આજ વિષયના વિસ્તાર માટે જુઓ ભાગવત દશમ સ્કંધનો અધ્યાય પહેલો.

વિષ્ણુપુરાણમાં ભાગવત કરતાં હુંકામાં પણ કૃષ્ણચરિત્રના આરંભમાં કૃષ્ણના અવતારનું કારણ આ રીતે જ ભૂમિનો

ભાર ઉતારવાનું કહ્યું છે. (જુઓ વિ. પુ. અં. ૫ અ. ૧) આ બેયના મૂળ ૩૫ હરિવંશમાં પણ વિસ્તારથી, દુષ્ટેથી ભારાક્રાંત પૃથિવી બ્રહ્મા પાસે ગઈ અને બ્રહ્મા આખી બ્રહ્મ સભા સાથે વિષ્ણુ પાસે ગયા વગેરે કથા કહી છે. (જુઓ હરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૪૯, ૫૦, ૫૧) ત્યાં પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

સેયં મારપરિશ્રાન્તા પીડયમાના નરાધિપૈઃ ।

પૃથિવી સમનુપ્રાપ્તા નૌરિવાસન્નવિપ્લવા ॥

એજન અ. ૫૧ શ્લો. ૧૮

હરિવંશના ઉપલા શબ્દોને મળતા શબ્દો મહાભારત સભાપર્વમાં પણ મળે છે:—

તત્ર મૂમિરુવાચાથ લેદાત્કરુણભાષિણી ॥

રાજ્ઞાં બલૈર્વલવતાં સ્વિન્નાસ્મિ મૃશપીડિતા ।

મહા. સ. અ. ૫૧ શ્લો. ૪૫, ૪૬

શાંતિપર્વના નારાયણીયપર્વમાં પણ આજ રીતે ભાર ઉતારવા માટે અવતાર ધારણ કરવાની વાત છે.

ઇશ્વરના અવતાર માટે ગીતાથી ચાલેલી અને વૈષ્ણવપુરાણોએ બૃહદિત કરેલી આ માન્યતા ખીન્ન પુરાણોએ તથા ઇતર સાહિત્યે સ્વીકારી છે. રામાયણમાં પૃથ્વી ભારાક્રાન્ત થયાની કે શરણે આવ્યાની વાત નથી પણ દેવો રાવણથી પીડાઈને બ્રહ્માને શરણે ગયા અને વિષ્ણુ બ્રહ્મ સભામાં આવતાં દેવોએ વિષ્ણુને રાવણને મારવા માટે અવતાર લેવાની વિનંતિ કરી એ રીતે પ્રસંગ છે. (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ ૧૫). મહાભારત સભાપર્વમાં અને રામાયણના બાલકાંડમાં વિષ્ણુ બ્રહ્મસભામાં આવે છે, અને ખીન્ન દેવો વિષ્ણુને એક સમાન દેવ તરીકે ગણતા હોય એવું વર્ણન છે. ન્યારે હરિવંશ વગેરે વૈષ્ણવ-પુરાણોમાં દેવો સાથે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ યોગશયનમાં સુતા હોય છે ત્યાં જય

છે, સ્તુતિ કરે છે અને પૃથ્વીની વતી વિનંતિ કરે છે એમ વર્ણન છે. એ ફેર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

માર્કંડેય પુરાણે તો ગીતાનો ચદ્વા ચદ્વા દ્વિ. શ્લોક ઉતારીને વાસુદેવના અવતારનું કારણ આપ્યું છે. (જુઓ અ. ૪ શ્લોક. ૫૩)

પદ્મ પુરાણ તો વિષ્ણુ ભાગવતનું અનુયાયી જ છે, એટલે એજ પરંપરાને અનુસરે છે. (જુઓ પદ્મ-બ્રહ્મચરણ અ. ૧૩) બ્રહ્મવૈવર્ત નિઃસંદેહ ભાગવત પછીનું અને એજ મતનું છે. અગ્નિ પણ ભાગવતનો અનુવાદ કરી મુવો ભારાવતારાર્થે કૃષ્ણાવતાર થયાનું કહે છે. x (જુઓ અ. ૧૨)

હવે ઈતર સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનોજ ગ્રંથ જોઈએ. રઘુવંશમાં રામાયણને અનુસરી રામાવતાર લેવા માટે દેવોએ વિષ્ણુને વિનંતિ કર્યાનો પ્રસંગ છે; પણ એ પ્રસંગનું વર્ણન રામાયણને અનુસરતું નથી. રઘુવંશમાં રાવણથી પીડાયેલા દેવો વિષ્ણુ પાસે જાય છે (સર્ગ ૧૦ શ્લોક. ૫) જ્યારે દેવો સમુદ્ર પાસે પહોંચે છે ત્યારે વિષ્ણુ જાગૃત થાય છે (શ્લોક. ૬) અને “ દેવોએ સર્પના શરીર ઉપર બેઠેલી લક્ષ્મીના ખોળામાં પગ રાખીને બેઠેલા વિષ્ણુને જોયા ” (શ્લોક. ૭-૮) પછી વિષ્ણુની શોભાનું પાંચ શ્લોકોમાં વર્ણન છે. પછી “ યોગનિદ્રા પૂરી થયેલી હોવાથી સ્વચ્છ થયેલા અને પવિત્ર કરનાર દષ્ટિપાતો વડે ભૂગુ વગેરે ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યા ” પછી દેવો ૧૭ શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.

રઘુવંશનું આ રીતનું વર્ણન રામાયણ કરતાં હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણ

૨૨૧૦ શિવના અવતારો માને છે ખરા (જુઓ શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૫૯) પણ ભક્તિપોષક સાધન તરીકે અવતાર કથાઓનો જેવો ઉપયોગ વૈષ્ણવ માર્ગમાં છે તેવો શૈવ માર્ગમાં નથી, શૈવો લોકાનુગ્રહ માટે શિવે અવતારો ધારણ કર્યાનું કહે છે (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૨૩) એક ઠેકાણે ભૂગુને વરદાન આપેલું હોવાનું કારણ કહ્યું છે. શૈવ-અવતારોમાં ભૂમિનો ભાર ઉતારવાનો તો પ્રસંગ જ નથી.

વગેરેને વધારે અનુસરે છે. વિષ્ણુની સ્તુતિના શ્લોકોમાં કાલિદાસે ગીતાને અનુસરી ગીતાનાજ શબ્દોમાં^૧ વિષ્ણુના અવતારનું કારણ લોકાનુગ્રહ છે એમ કહ્યું છે:—

અનવાપ્તમવાપ્તવ્યં ન તે કિંચન વિદ્યતે ।

લોકાનુગ્રહ એવૈકો હેતુસ્તે જન્મકર્મણોઃ ॥

રઘુવંશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક. ૩૧

અને દેવાને જવાબ આપતાં વિષ્ણુ કહે છે:—

વિદિતં તપ્યમાનં ચ તેન મે ભુવનત્રયમ્ ।

એજન શ્લોક. ૩૯

આ શબ્દોમાં પૃથ્વી પીડિત હોવાનો અર્થ આવી જાય છે.

ઉપર કહી તે ભગવદ્ગીતાથી ચાલેલી અને વૈષ્ણવોએ બહલાવેલી વિષ્ણુના અવતારોના કારણની એક પરંપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાલિદાસનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતાં એ પરંપરા ઓછામાં ઓછા ઇ. સ. ચોથા શતક જેટલી જૂની તો હોવી જોઈએ પણ વાયુમાં અને મત્સ્યમાં વિષ્ણુના અવતારોનું આથી જુદું કારણ આપ્યું છે. દેવો અને ઋષિઓ ક્રોધના શાપથી ફરી જન્મતા એ માન્યતા ઘણી જૂની છે. અષ્ટ વસુઓ વશિષ્ઠના શાપથી શાન્તનુ અને ગંગાના પુત્રો રૂપે જન્મ્યા વગેરે કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મહાભારતના જૂના થરમાં અને ઉપર દર્શાવ્યું તેમ રામાયણમાં પણ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વગેરે જેવા એક દેવ દેખાય છે. વેદમાં તો ઇન્દ્ર અને અગ્નિ કરતાં વિષ્ણુનું સ્થાન ઉતરતું છે. બ્રહ્માણુના પાંચલા કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુની પૂજ્યતા વધતી જાય છે. પણ મહાભારત અને રામાયણના મૂળ

૧ સરખાવો ગીતાનો નીચેનો શ્લોક

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન

નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ

ભગવદ્ગીતા

ભાગો રચાયા ત્યારે હજી વિષ્ણુનું પરમ દેવત્વ સર્વ માન્ય થયું ન હતું. પછી મહાભારતના પાછલા થરો રચાયા ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મ ચાલુ હતા અને વૈષ્ણવોમાં વિષ્ણુ અને શૈવોમાં શિવ પરમ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા. આ ઐતિહાસિક સ્થિતિ પુરાણોમાં ૨૫૪ દેખાય છે. વિષ્ણુ ખીજ દેવો જેવા એક દેવ અને એને શાપ લાગવાથી અવતારો લેવા પડ્યા એવી કથા કેટલાંક પુરાણોમાં મળે છે. વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થયેલી ઉપર સવિસ્તર વર્ણવેલી અવતાર કારણ માન્યતા પહેલાંની આ માન્યતા હોવી જોઈએ.

રામાયણના બાલકાંડમાં આ જૂની માન્યતાનું સૂચન મળે છે.

શ્રૂગતે હિ પુરા શક્રો વિરોચનસુતાં નૃપ ।

પૃથિર્વો હન્તુમિચ્છન્તી મન્થરામમ્બસૂદયત્ ॥

વિષ્ણુના ચ પુરા રામ મૃગુપત્ની દૃઢવ્રતા ।

અનિદ્રં લોકમિચ્છન્તી કાવ્યમાતા નિષૂદિતા ॥

બાલકાણ્ડ સર્ગ ૨૬ શ્લો. ૨૧, ૨૨

તાટકાનો વધ કરતાં સંકોચાતા રામને વિશ્વામિત્ર જૂના દાખ-લાઓ આપે છે કે પહેલાં વિરોચનની પુત્રીને ઈંદ્રે મારી હતી અને ભૃગુની પત્નીને વિષ્ણુએ મારી હતી એમ સાંભળ્યું છે.

રામાયણના ટીકાકાર ઉપરના શ્લોકોની ટીકામાં ૨૨ મા શ્લોકની એટલે વિષ્ણુએ ભૃગુ પત્નીને માર્યાની મૂળ કથા મત્સ્ય પુરાણમાં છે એમ કહે છે, એ વાત સાચી છે પણ આ કથા મત્સ્યમાં અને વાયુમાં બન્નેમાં છે. દેવી ભાગવત (૪-૧૧) માં પણ છે.

વાયુમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે. ચંદ્રવંશાંતર્ગત યદુવંશના પ્રસંગમાં વિષ્ણુએ વસુદેવને ત્યાં જન્મ લીધો એમ આવ્યું એટલે ઋષિઓએ પૂછ્યું કે:—

“ વિષ્ણુ શા માટે જન્મ્યા ? એના કેટલા અવતારો છે ?
અથવા લવિષ્યમાં કેટલા થવાના છે ? ” વાયુ. અ. ૧૭ પ્ર્લો. ૪
મત્સ્ય પુરાણમાં આવેજ પ્રશ્ન છે. મત્સ્ય અ. ૪૭ પ્ર્લો. ૩૧, ૩૨
આ પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત કહે છે કે:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાનં જાયતે માનુષેષ્વિહ ।

મૃગોઃ શાપનિમિત્તેન દેવાસુરકૃતેન ચ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ પ્ર્લો. ૬૬

મત્સ્ય અ. ૪૭ પ્ર્લો. ૩૯

આથી ઋષિઓ આ દેવાસુર સંગ્રામ ક્યારે થયો વગેરે પૂછે
છે. જેના જવાબમાં લાંબી કથા બેય પુરાણોમાં છે, જેમાં છેવટ
ભૃગુપત્નીનું માથું વિષ્ણુ કાપી નાખે છે અને આ સ્ત્રી વધ બેધને
કોપ પામેલા ભૃગુ શાપ આપે છે કે:—

યસ્માન્તે જાનતા ધર્મનિવધ્યા સ્ત્રી નિષૂદિતા ।

તસ્માત્ત્વં સપ્તકૃત્વો વૈ માનુષેષુ પ્રવત્સ્યસિ ॥

તતસ્તેનાભિશાપેન નષ્ટે ધર્મે પુનઃ પુનઃ ।

લોકે સર્વહિતાર્થાય જાયતે માનુષેષ્વિહ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ પ્ર્લો. ૧૪૧, ૧૪૨

મત્સ્ય. અ. ૪૭ પ્ર્લો. ૧૦૭, ૧૦૮

આ રીતે ભૃગુના શાપને લીધે લોકહિત માટે જ્યારે ધર્મ નષ્ટ
થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા માટે વિષ્ણુ અવતાર લે છે
એમ આ બંને પુરાણો કહે છે. એ ઉપરથી ભૃગુના શાપવાળી
માન્યતા જૂની લાગે છે પણ આ પુરાણોના આ અધ્યાયો ગીતા પછી
રચાયા છે એટલે એમાં બેય વાતો આવી છે.

રામાયણના બાલકાંડમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો
ઉપર જોયા, બીજા કેટલાકની નોંધ અશ્વધોષ વગેરે કવિઓના

પૌરાણિક ઉલ્લેખો અવલોકતાં લેવાઈ ગઈ છે. ઉત્તરકાંડમાં પણ કટલાક ઉલ્લેખો છે. હવે પુરાતત્ત્વના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો રામાયણના વચલા પાંચ કાંડને જૂના (મેકડોનલ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને કીથ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ની આસપાસના) અને પ્હેલા અને છેલ્લા કાંડને પાછળના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસના માને છે. તે ગમે તેમ હો પણ રામાયણના આ ઉલ્લેખો ઉપરથીયે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કોઈકે જાતનો પૌરાણિક સંગ્રહ હોવાનો સંભવ દેખીતો છે.

મહાભારત તો પૌરાણિક કથાઓથી ભર્યું છે, ખરી રીતે મહાભારત અને પુરાણો સાહિત્યના એકજ પ્રકારના બે કટકા છે. એજ કારણથી પ્હેલાં તો બેયનો **इतिहासपुराणं** એ રીતે એક નામથી વ્યવહાર થતો. ખરી રીતે વૈદિક કાળમાં જ આ ઇતિહાસ પુરાણનું સાહિત્ય ઘણું વધી જતાં એના બે ભાગ પડ્યા. અને બ્રાહ્મણ યુગના અતિલોકપ્રિય કુરૂપાંચાલ યુદ્ધનાં વસ્તુની આસપાસ ભારત-મહાભારત ઇતિહાસની રચના થઈ અને કુરૂવંશ વગેરે પ્રખ્યાત રાજવંશોની વંશાવળીઓ અને તે તે વંશના પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં આખ્યાનો વગેરેનું પુરાણ-મહાપુરાણ થયું. પણ થોડા વખતમાં જ મહાભારતની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા એટલાં બધાં વધી ગયાં કે અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાની આશાયે એમાં પેશી ગયાં. નળાખ્યાન, સાવિત્રી આખ્યાન, શાકુંતલ, વગેરે આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જાણીતી છે. હાલનું મહાભારત પુરાણો સાથે મેળવતાં એવું લાગે છે કે પુરાણનું જૂનામાં જૂનું રૂપ અને મહાભારતનું જૂનામાં જૂનું રૂપ સમકાલિન હશે. પછી મહાભારતની કથા કોઈ મહા સમર્થ કવિને હાથે એવું રૂપ પામી કે જે લોકોને ખૂબ ગમી ગઈ. પછી મહાભારત વધતું જ ગયું. એમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ઉમેરાતાં જ ગયાં. પુરાણના લગભગ બધા વિષયોનો સંગ્રહ મહાભારતમાં મળે છે. વંશોનો સંગ્રહ આદિપર્વમાં જોવામાં આવે છે,

ભુવનકોશ વર્ણન ભીષ્મપર્વમાં છે. વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન સભા-
પર્વમાં (દક્ષિણની આવૃત્તિમાં પ્રક્ષિપ્ત) છે. કૃષ્ણચરિત્ર આખા
મહાભારતમાં છે. તીર્થોનું વર્ણન વનપર્વમાં છે. જુદાં જુદાં આખ્યાનો
જુદા જુદા પર્વોમાં છે. શિવભક્તિની ઘણી વાતો છુટીછવાઇ તથા
અનુશાસન પર્વમાં છે. દુંકામાં એક નહિ પણ અનેક પુરાણોમાંથી
ઘણી વસ્તુનો મહાભારતમાં સંગ્રહ થયો લાગે છે અને મહાભારતનું
હાલનું રૂપ વાયુ જેવાં જૂનાં પુરાણના જૂના લાગ કરતાં અર્વાચીન
દેખાય છે, વનપર્વમાં વાયુપુરાણનું (કેટલીક પ્રતોમાં મત્સ્યનું પણ)
સ્પષ્ટ નામ છે. પણ હાલનાં પુરાણોનો મોટો લાગ મહાભારત
હાલના રૂપે સંપૂર્ણ થઇ ગયા પછી કેટલેક કાળે રચાયો છે.

આ રીતે મહાભારત સાથે પુરાણોનો વિકાસ થતો ગયો છે.
પણ મહાભારત રચાતાં સાતસો આઠસો વર્ષ થયાં છે એટલે મહા-
ભારતના ઉલ્લેખો ઉપરથી પુરાણના કાળ ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પડે નહિ.
અર્થાત્ કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ ૧૬લાં અને રામાયણ મહાભારત
રચાતાં હતાં ત્યારે પુરાણોની પણ રચના થઈ છે એટલો જ નિશ્ચય
અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી થાય છે. પણ ડા. બુલ્હર સાહેબે
આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્રમાંથી પુરાણના પ્રાચીન અસ્તિત્વ માટે પુરાવા
શોધી કાઢ્યા છે, જે પુરાણના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવા છે.

આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્રના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં બુલ્હર સાહેબે
નીચેના પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે:—

અથપુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ ।

ઉચ્ચતામાદ્વતાં ભિક્ષાં પુરસ્તાદપ્રવેદિતામ્ ।

મોજ્યાં મેને પ્રજાપતિરપિ દુષ્કૃતકારિણઃ ॥

ન તસ્ય પિતરોશ્નન્તિ દશ વર્ષાણિ પચ્ચ ચ ।

ન ચ હવ્યં વહત્યગ્નિર્યસ્તામપ્યધિમન્યતે ॥

આ. ધર્મસૂત્ર ૧. ૧૯. ૧૩ .

આપસ્તમ્બે ટાંકેલા આ શ્લોકો કોઈ પુરાણમાં તો નહિ પણ થોડા પાઠાંતર સાથે મનુસ્મૃતિ (અ. ૪ શ્લો. ૨૪૮, ૨૪૯)માં મળે છે એ બુદ્ધર સાહેબે જ નોંધ્યું છે. (S. B. E. Vol. 11 p. 70) અને કોઈ પુરાણમાં મને આ શ્લોકો મળ્યા નથી એમ પાર્ણિટર કહે છે. (જુઓ. A. I. H. T. p. 43) ને કે ક્યાંક હોવાનો સંભવ તો માને છેજ. ખીજો કટકો નીચે પ્રમાણે છે.

યો હિંસાર્થમભિક્રાન્તં હંતિ મન્યુરેવમન્યું
સ્પૃશતિ ન તસ્મિન્દોષ इति પુરાણે ।

આ. ધ. સ્ત્ર. ૧. ૨૯. ૭

આપસ્તમ્બે પુરાણના મૂળનું આ ગદ્યમાં તારણ કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બુદ્ધર સાહેબને એનું મૂળ પુરાણમાં મળેલું નહિ આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી એ જાતનાં વચનો મનુસ્મૃતિ (અ. ૮-૩૬૦, ૩૬૧) મહાભારત વગેરેમાં મળે છે. પણ પાર્ણિટર તો મનુએ મત્સ્ય અને પદ્મના નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એમ કહે છે. (જુઓ એજન પા. ૪૪) એ જરા વસ્તુસ્થિતિથી ઉલટું લાગે છે.

યો હન્યાન્ન સ પાપેન લિપ્યતે મનુજેશ્વર ।

ગુરું વા બાલવૃદ્ધં વા ત્રાહ્મણં વા બહુશ્રુતમ્ ॥

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૨૨૭ શ્લો. ૧૧૫, ૧૧૬

પદ્મ. સ્કંદ. ૫ અ. ૪૫ શ્લો. ૫૪, ૫૬

પણ બુદ્ધર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં આપસ્તમ્બના નીચેના પૌરાણિક ઉતારાએને પુરાણો સાથે મેળવવાનો સરસ પ્રયાસ કર્યો છે. અને એ ઉતારા ધર્મશાસ્ત્રના વિષયને લગતા નહિ પણ ખાસ પૌરાણિક વિષયને લગતા હોવાથી વધારે ઉપયોગી છે.

“(૨) આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં પુરાણમાંથી નીચેના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે ઉતાર્યા છે:—

અથ પુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ યે પ્રજામીષિરર્ષયઃ ।

દશિણેનાર્યમ્ણઃ પન્થાનં તે શ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૪ ॥

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ યે પ્રજાં નેષિરર્ષયઃ ।

ઉત્તરેનાર્યમ્ણઃ પન્થાનં તેઽમૃતત્વં હિ કલ્પતે ॥ ૫ ॥

આપસ્તમ્બ. ૨. ૨૩. ૩, થી ૫

બુદ્ધર સાહેબ ખરૂં જ કહે છે કે આ ઉદાહરણમાં બે ભૂલો છે. એક તો છંદોભંગ કરતો પન્થાનં શબ્દ છે તેને બદલે વૈદિક પન્થાં હોય તો શ્લોક શુદ્ધ થાય. બીજું પમા શ્લોકમાં અર્થ વગરનું કલ્પતે છે તેને બદલે મેજિરે જ બોધ્યે.

આ શ્લોકોના શબ્દો જુદા જુદા ફેરફાર અને વિસ્તાર સાથે પુરાણોના ન્યોતિષ્પ્રચારવિભાગમાં મળી આવે છે. જુઓ વાયુપુરાણ :અ. ૫૦ શ્લો. ૨૧૪ થી ૨૧૬:—

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ મુનીનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગં શ્રિતા હ્યાચન્દ્રતારકમ્ ॥

ક્રિયાવતાં પ્રસંખ્યેયા યે શ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૨૧૪

લોકસંવ્યવહારેણ ભૂતારમ્ભકૃતેન ચ

ઈચ્છાદ્વેષપ્રકૃત્યા ચ મૈથુનોપગમેન ચ ॥ ૨૧૫

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદ્વિષયસ્ય ચ ।

एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानि हि मेजिरे ॥

प्रजैषिणस्ते मुनयो द्वापरेष्विह च जज्ञिरे ॥ २१६

નાગવીથ્યુત્તરે યજ્ઞ સતર્ષિભ્યશ્ચ દક્ષિણમ્ ।

ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

યત્ર તે વાસિનઃ સિદ્ધા વિમલા બ્રહ્મચારિણઃ ।

*સતતં તે જુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૨૧૮ ॥

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ તેષામપ્યૂર્ધ્વ રેતસામ્ ।

ઉદક્પન્થાનમર્યપ્ણઃ શ્રિતાહ્યાભૂતસંપ્લવાત્ ॥ ૨૧૯ ॥

હત્યેતૈઃ કારણૈઃ શબ્દૈઃ તેઽમૃતત્વંહિ ભેજિરે ।

આભૂતસંપ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિભાવ્યતે ॥ ૨૨૦ ॥

બુલ્હરે ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે કલકત્તામાં છપાવેલ પ્રતમાંથી ઉતારે। કયો છે અને અહીં આનન્દાશ્રમ ગ્રન્થમાળામાં છપાયેલ પુસ્તકમાંથી ઉતારે। કયો છે. બુલ્હરના ૨૧૩ શ્લોકને સ્થાને છપાયેલમાં ૨૧૪ છે. બીજાં પાઠાંતરમાં ૨૨૦મા શ્લોકમાં શબ્દૈઃ છે તેને બદલે બુલ્હરે શુદ્ધૈઃ ઉતાર્યું છે જે પાઠ વધારે શુદ્ધ લાગે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં આજ વાત નીચેના શબ્દોમાં છે:—

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ ઋષીણાં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૧૦૨ ॥

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગમાશ્રિત્યાભૂતસંપ્લવમ્ ॥

ક્રિયાવતાં પ્રસંખ્યૈષા યે શ્મશાનાનિ ભેજિરે ॥ ૧૦૩ ॥

લોકસંવ્યવહારાર્થં મૂતારમ્ભકૃતેન ચ ।

इच्छाद्वेषरताच्चैव मैथुनोपगमाच्च वै ॥ ૧૦૪ ॥

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદ્વિષયસ્ય ચ ।

હત્યેતૈઃ કારણૈઃ સિદ્ધાઃ શ્મશાનાનીહ ભેજિરે ॥ ૧૦૫ ॥

x સંતતિ એ રીતે મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં પાઠ છે તે સાચો છે.

પ્રજૈષિણઃ સતર્ષયો દ્વાપરેશ્વિહ જજિરે ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 અષ્ટાશીતિ સહસ્રાણિ તેષામપ્યૂર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનપર્યન્ત માશ્રિયાભૂતસંપ્લવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥
 તે સંપ્રયોગાલ્લોકસ્ય મિથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।
 ર્હૃષ્યાદ્વિષનિવૃત્યા ચ ભૂતારમ્ભવિવર્જનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥
 તતોન્યકામસંયોગ શબ્દાદેદોષદર્શનાત્ ।
 ઇત્યેતૈઃ કારણૈઃ શુદ્ધૈઃ તેઽમૃતત્વં દિ મેજિરે ॥ ૧૦૯ ॥
 આભૂતસંપ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિભાવ્યતે ।

મત્સ્ય પુરાણ અ. ૧૨૪ શ્લો. ૧૦૨ થી ૧૧૦

આનન્દાશ્રમ ગ્રન્થમાળામાં છપાએલ પુસ્તકમાંથી ઉપલેા ઉતારેા
 કર્યો છે. ખુલ્હરે પુનામાં જનાર્દનાચાર્ય અને અનન્તાચાર્ય એ બેયે
 છપાવેલ પુસ્તકમાંથી ઉતારેા કર્યો છે. તેમાં અ. ૧૨૩ માં આ
 શ્લોકો છે.

હવે વિષ્ણુપુરાણનો પાઠ જોઈએ:—

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગં શ્રિતા હ્યાચન્દ્રતારકમ્ ॥ ૯૦ ॥
 નાગવીધ્યુત્તરં યન્ચ સપ્તર્ષિભ્યશ્ચ દક્ષિણમ્ ॥
 ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૯૧ ॥
 તત્ર તે વશિનઃ સિદ્ધા વિમલા બ્રહ્મચારિણઃ ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તિ તસ્માન્મૃત્યુર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૯૨ ॥
 અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ યતીનામૂર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનમર્યમ્ણઃ સ્થિતા હ્યાભૂતસંપ્લવાત્ ॥ ૯૩ ॥

તે સંપ્રયોગાદલોભસ્ય મૈથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

ઈચ્છાદ્વેષાપ્રવૃત્ત્યા ચ મૂતારમ્ભવિવર્જનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પુનશ્ચ કામાસંયોગાચ્છદ્વાદેર્દોષદર્શનાત્ ।

ઇત્યેભિઃ કાસ્ટૈઃ શુદ્ધાસ્તે મૃતત્વંહિ મેજિરે ॥ ૧૫ ॥

આમૂતસંપ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિભાવ્યતે ।

વિષ્ણુ પુરાણ અંશ ૨ અ. ૮ શ્લો. ૯૦ થી ૯૬

આ ત્રણ ઉતારામાં વિષ્ણુપુરાણનો ઉતારો વધારે ત્રુટિત અને પાછળનો લાગે છે. વળી આપસ્તમ્બના ઉતારામાંના પહેલા શ્લોકનું પહેલું પાદ વાયુ (૨૧૪) અને મત્સ્યમાં જ મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં નથી, વિષ્ણુપુરાણમાં વાયુ અને મત્સ્યમાંનો પહેલો અર્ધો શ્લોક જ ઉડી ગયો છે. વળી આ કાંઈ આધુનિક લહીઆની ભૂલ નથી કારણકે બુદ્ધરે તપાસેલ બધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ ખામી છે અને ટીકાકાર રત્નગર્ભ જેણે પહેલાંની ટીકાઓ નોંધેલી એની પાસે પણ આ પ્રમાણે જ પાઠ હતો. વિષ્ણુપુરાણમાં મૂળ પહેલા શ્લોકનું ચોથું પાદ પણ ઉડી ગયું છે, જે વાયુ અને મત્સ્યમાં (તે ને બદલે **ચે**) જરાક ફેરફાર સાથે બે શ્લોકોમાં દેખાય છે. પ્રાચીન શ્લોકનું બીજું પાદ **યે પ્રજામીષિરર્ષયઃ** તુટી ગયું છે અને એ અર્થ દર્શાવવા માત્ર **પ્રજૈષિણસ્તે** એ રીતે શબ્દો વાયુએ મુક્યા છે. મત્સ્યપુરાણે એજ શબ્દ વાપર્યો પણ મુનિઓ **સપ્ત** કહ્યા છે એ ભૂલ જ છે. મૂળનો ઋષિશબ્દ મત્સ્યમાં જળવાઈ રહ્યો છે અને વાયુએ પર્યાય મુનિ વાપર્યો છે. બે કે વાયુએ પણ અન્યત્ર અ. ૬૧ શ્લો. ૧૦૨ માં ઋષિ શબ્દ જ વાપર્યો છે. ત્રીજું પાદ બહુ ફરી ગયું છે. એમાંથી માત્ર **દક્ષિણ** શબ્દ જળવાઈ રહ્યો છે. અલબત્ત મતલબ ત્રણે પુરાણોએ ઉતારી છે. પણ બીજે સ્થળે વાયુપુરાણે આપસ્તમ્બના હિદાહરણના શબ્દો વધારે સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યા છે:—

અઘાશીતિસહસ્રાણિ પ્રોક્તાનિ ગૃહમેધિનામ્ । ૧૧ ।

અર્યમ્ણો દક્ષિણા યે તુ પિતૃયાણં સમાશ્રિતાઃ ॥

દારાગ્નિહોત્રિણસ્તે વૈ યે પ્રજાહેતવઃ સ્મૃતા ॥ ૧૦૦ ॥

ગૃહમેધિનાં ચ સંખ્યેયાઃ સ્મજ્ઞાનાન્યાશ્રયન્તિ તે

વાયુ. અ. ૬૧ શ્લો. ૯૯ થી ૧૦૧

આપસ્તમ્બના ઉદાહરણના બે શ્લોકોમાંનો બીજો શ્લોક પુરાણોમાં મૂળરૂપમાં વધારે સારી રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. પહેલું અને છેલ્લું પાદ અક્ષરશઃ ત્રણે પુરાણોમાં મળે છે. ત્રીજા પાદમાંથી વાયુએ અને વિષ્ણુએ ઉત્તરેણ ને બદલે ઉદક મુકીને અને શબ્દોને આગળ પાછળ મુકીને ઊંદો ભંગ કાઢી નાખ્યો છે. મત્સ્યપુરાણમાં લહીઆએ ગડબડ કરીને અર્યમ્ણઃ ઉડાડીને પર્યન્ત મુક્યું છે. બીજું પાદ યે પ્રજાં નેષિરર્ષયઃ તો પુરાણોમાંથી ઉડી ગયું છે. પણ એનો અર્થ બતાવનારૂં વચન સંતતિ યે જુગુપ્સન્તે ત્રણે પુરાણોમાં છે.

આ ત્રણેય ઉતારાને આપસ્તમ્બે ઉતારેલા શ્લોકો સાથે સરખાવતાં થુલ્હર કહે છે તેમ ઉપરના બે શ્લોકોની પરિવર્દિત આવૃત્તિનાં આ ત્રણેય પાઠાંતરો લાગે છે. આપસ્તમ્બવાળા બે શ્લોકોમાં જે ભાવાર્થ છે તેનો વિસ્તાર વાયુ વગેરેના હાલના શબ્દોમાં દેખાય છે.*

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ભાષ્ય (૩-૧) માં શંકરાચાર્યે ઉપરનાં વચનોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

* આ રીતે મૂળ ટુંકી વાતને વિસ્તારથી કહેવી અથવા લાંબી વાતને ટુંકામાં મુકવી એને પ્રતિ સંસ્કાર કહે છે:—

વિસ્તારયતિ લેશોક્ત સંક્ષિપ્તયતિવિસ્તરમ્

સંસ્કર્તા કુસ્તે તન્ત્રં પુરાણં ચ પુનર્નવમ્ ॥

ચરક. સિદ્ધિ અ. ૧૨ પ્રલો. ૭૬

પૌરાણિકાઃ નામથી નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—

યે પ્રજામીષિરે ધીરાસ્તે શ્મશાનાનિ મેજિરે ।

યે પ્રજાં નેષિરે ધીરાસ્તે મૃતત્વં હિ મેજિરે ॥

જેમાં મૂળ બેય શ્લોકોનાં બીજાં અને ચોથાં પદો જળવાયાં છે.

ઉપરનાં ત્રણ સિવાયનાં બીજાં જે પુરાણો બુદ્ધર સાહેબને જોવાને તક મળેલી તેમાંનાં માર્કંડેય (અ. ૪૯ શ્લો. ૭૯) અને પદ્મપુરાણ (૫-૩-૧૫૦)માં આપસ્તમ્બના ઉદાહરણ સાથે દૂર સંબંધવાળો નીચેનો એક શ્લોક મળે છે.

અઘાશીતિસહસ્રાણાં યતીનામૂર્ધ્વરેતસામ્ ।

સ્મૃતં યેષાં તુ તત્સ્થાનં તદેવ ગુરુવાસિનામ્ ॥

(આ શ્લોક વાયુપુરાણ અ. ૮ શ્લો. ૧૯૪ અને વિષ્ણુપુરાણ ૧-૬-૩૬ માં છે.)

આ શ્લોકનાં પહેલાં બે પદ આપસ્તમ્બની યાદ આપે છે પણ ત્રીજું ચોથું પદ ચોખ્ખું બતાવે છે કે લેખકે મૂળ વક્તવ્યની મર્યાદા કરી નાખી છે.

ટુંકામાં આપસ્તમ્બવાળા શ્લોકો ખૂબ પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ અને કોઈ અતિ માન્ય પુરાણમાં કે પુરાણોમાં હોવા જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપસ્તમ્બે પુરાણે એ રીતે એકવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે એ વાત ખરી પણ બુદ્ધર સાહેબ કહે છે તેમ પુરાણ એક જાતના બધા ગ્રન્થોને લાગુ પાડતું નામ હોવાથી જ્ઞાતાવેકવચનમ્ એ નિયમ પ્રમાણે આપસ્તમ્બ પાસે એક કરતાં વધારે પુરાણો હોવા છતાં એક વચન વાપર્યું હોય એ સંભવિત છે. વળી બીજે સ્થળે મન્વિષ્ય-ત્પુરાણે એ રીતે નામ આપ્યું છે એટલે એક કરતાં વધારે પુરાણો એની પાસે હોવાં જોઈએ એ અથપિત્તિથી સાબીત થાય છે.

આપસ્તમ્બ સૂત્ર ૨-૨૪-૫,૬ એ બે સૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે ઉતારો છે:—

આભૂતસંપ્લવાત્તે સ્વર્ગજિતઃ ॥ પુનઃ સર્ગે વીજાર્થા ભવ
ન્તીતિ ભવિષ્યત્પુરાણે ।

પાંચમા સૂત્ર વગર છઠું સૂત્ર અધુરું રહે છે માટે બન્ને સાથે જ
લેવાનાં છે. હવે બીજા સૂત્રનું પરિવર્તિત રૂપ હોય એવા શ્લોકો
વાયુપુરાણમાં મળે છે:—

કલ્પસ્યાદૌ કૃતયુગે પ્રથમે સોઽસૃજત્પ્રજાઃ ॥ ૨૨

પ્રાગુક્તા યા મયા તુભ્યં પૂર્વકાલં પ્રજાસ્તુ તાઃ ।

તસ્મિન્ સંવર્તમાને તુ કલ્પે દગ્ધાસ્તદાગ્નિના ॥ ૨૩ ॥

અપ્રાપ્તા યાસ્તપોલોકં જનલોકં સમાશ્રિતાઃ ।

પ્રવર્તન્તિ પુનઃ સર્ગે વીજાર્થે તા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૪ ॥

વીજાર્થેન સ્થિતાસ્તત્ર પુનઃ સર્ગસ્ય કારણાત્ ।

તતસ્તાઃ સૃજ્યમાનાસ્તુ સંતાનાર્થે ભવન્તિ હિ ॥ ૨૫ ॥

વાયુપુરાણ અ. ૮ શ્લોક. ૨૨ થી ૨૫
(બુદ્ધર સાહેબના ઉતારામાં ૨૧ મો શ્લોક છે તે આનન્દાશ્રમની
આવૃત્તિમાં ૨૨ મો છે.)

વાયુપુરાણના ૨૪ મા શ્લોકમાં છઠ્ઠા સૂત્રનો ક્રમ અને એ જ
શબ્દો છે. માત્ર વીજાર્થાઃ ને બદલે વીજાર્થે તાઃ એટલો ફેરફાર છે.
પણ પાંચમા સૂત્રમાંથી એકેય શબ્દ નથી. અલબત્ત ૨૪ મા શ્લોકનાં
ઉપલાં પદોમાં સૂત્રની મતલબ આવી છે ખરી. વાયુપુરાણની માન્યતા
એવી જણાય છે કે બ્રહ્માની રાત્રિ વખતે જનલોકમાં ઋષિઓ, દેવો
અને પિતૃઓ રહે છે અને બ્રહ્માનો દિવસ થતાં આ ઋષિઓ વગેરે
નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. માનવજાતિના ઉત્પાદકો એ લોકમાં વસે
છે માટે એ જનલોક અને આ જનલોકમાં ભાવિસૃષ્ટિનાં બીજા માટે
આ ઋષિઓ વગેરે રહે છે. સૂત્ર પાંચમાનો આભૂતસંપ્લવાત્
શબ્દ પુરાણોમાં વારંવાર મળે છે. બુદ્ધો:—

एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंलवात् ॥

વાયુ. અ. ૫૦ શ્લો. ૨૧૩.

અને મત્સ્યપુરાણમાં તથા વિષ્ણુપુરાણમાં એ જ સ્થળે એટલે ઉપર કહેલા ઉતારાઓની ઉપર આ શ્લોક છે. વળી જો કે બુદ્ધર સાહેબે નોંધ નથી કરી પણ એ જ અધ્યાયનો વાયુપુરાણનો નીચેનો શ્લોક પણ પાંચમા સૂત્રની સરખામણીમાં જોવા જેવો છે:—

આભૂતસંલવાત્તે તુ ક્ષીયન્તે દ્યુર્ધ્વરેતસઃ ॥

વાયુ અ. ૫૦ શ્લો. ૨૨૨

વાયુપુરાણે મૂળ પુરાણનાં વચનોનો એવડો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જો બુદ્ધર સાહેબ તર્ક કરે છે તે ખરો લાગે છે. આગળ વિસ્તારથી એ મુદ્દો જોઈશું. આપસ્તમ્બના ઉતારાઓ ઉપરથી નિઃસંશય દેખાય છે કે એના વખતનાં પુરાણોમાં પણ સર્ગશ્ર્વપ્રતિસર્ગશ્ર્વ એ બે વિષયોની ચર્ચા હતી જ. આપસ્તમ્બ ધર્મ સૂત્રના ૨-૨૪-૧૩, ૧૪ સૂત્રોનો મુદ્દો પણ પુરાણના આ વિભાગમાંથી લીધો જણાય છે. મતલબ કે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના વખતમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય અને પુનરુત્પત્તિના પ્રકારની પૌરાણિક માન્યતા નિશ્ચિત થઈ ગઈ હતી.

આપસ્તમ્બના બંને ઉતારા ઉપરથી એ વખતનાં પુરાણોની ભાષા વૈદિક ભાષાને ઘણી મળતી હતી એમ દેખાય છે. અને આપસ્તમ્બ મૂળને વળગીને જ ઉતારા કરે છે એમ માનીએ તો એ વખતનાં પુરાણો ગદ્યપદ્યાત્મક-વૈદિક બ્રાહ્મણો જેવાં હતાં એમ ઠરે. શરૂઆતમાં આપસ્તમ્બ ૧-૧૯-૧૩ માંથી ઉતારેલા પૌરાણિક શ્લોકો અને ૧-૨૯-૭ માં એક ગદ્ય પૌરાણિક કટકો છે, એ જોતાં પણ જૂનાં પુરાણો ગદ્ય પદ્યાત્મક હોવાના સંભવને ટેકો મળે છે.

બુદ્ધર સાહેબ કહે છે “ મને મળ્યા શક્યાં તે પુરાણોમાં ક્યાંય આ (૧-૧૯-૧૩ અને ૧-૨૯-૭ વાળાં) ઉતારા મળ્યા નથી, પણ પુરાણોની મારી તપાસ સંપૂર્ણ ન ગણાય. ”

આપસ્તમ્બના જે ઉતારા હાલનાં પુરાણોમાં મળી આવ્યા છે એ ઉપરથી હાલનાં પુરાણો વૈદિક સાહિત્યમાં જે વિશેષનામ વગરના પુરાણના ઉલ્લેખો મળે છે તે મૂળ પુરાણ કે પુરાણો સાથે સંબંધ છે એટલું તો સાબીત થાય છે જ; પણ અત્યારે જે પુરાણો મળે છે તે જોતાં એટલું ખુશીથી કહી શકાય કે હાલનાં પુરાણોએ આપસ્તમ્બે જેમાંથી ઉતારા કરેલ છે તે પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંગ્રહીને એનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ પ્રતિસંસ્કરણની ક્રિયા કરતાં પાછળના પૌરાણિકોએ મૂળને બહુ ફેરવી નાખ્યું છે એ ચોક્કસ, છતાં વાયુપુરાણ જેવામાં જૂના પુરાણમાંથી કેટલુંક એમને એમ કવચિત્ ભાષાના ફેરફાર સાથે અને કવચિત્ મૂળની ભાષામાં જ ઉતરી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે. બાકી આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના વખતનું તો એક પણ પુરાણ એ જ રૂપમાં જળવાઈ રહ્યું નથી. માત્ર **ભવિષ્યપુરાણ** નામ વસ્તુ તદ્દન ફરી ગયા છતાં જળવાઈ રહ્યું છે.

(Indian Antiquary 1896 p. 323 to 328માંથી).

આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રનો સમય એમાં આવેલા આ પુરાણના ઉલ્લેખ ઉપરથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞો સૂત્રકાળના અન્તમાં મૂકે છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકથી અર્વાચીન નહિ (જુઓ કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી વો. ૧ પા. ૨૪૯), પણ બુદ્ધર ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તેથીયે દોઢસો બસો વર્ષ પહેલાં માનતા અને પાર્જિટર એ માન્યતાને વળગી મૂળ ભવિષ્ય પુરાણને ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલાં દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર મુકે છે. (A. I. H. T. p. 51) તે ગમે તેમ હો પણ બધું જોતાં મહાભારતનો જૂનો થર રચાવા માંડ્યો ત્યારે જ પુરાણ રચવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. મહાભારતમાં પુરાણમાંથી એટલા બધા ઉતારા છે કે આ જ મત મને તો યોગ્ય લાગે છે. અને અશ્વઘોષથી શંકરાચાર્ય સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્ય લેખકો મહાભારત પેઠે આ

જૂનાં પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એમાંથી વસ્તુ તથા ઉદાહરણો લે છે. આ જૂનાં પુરાણોની સંખ્યા કેટલી હશે ? આપસ્તમ્બ એક જ પુરાણનું સૂચન કરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એમ જુલહર સાહેબ જ કહે છે અને પ્રો. રેપ્સન ‘કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી’માં કબુલ રાખે છે. પ્રો. રેપ્સન કહે છે કે “મૂળ એક પુરાણમાંથી આટલાં બધાં પુરાણો થયાં એવી કેટલાક લોકોની કલ્પના તો બરાબર નથી લાગતી... ... ખરી રીતે એક કરતાં વધારે મૂળ દેખાય છે. અમુક ત્રણચાર જુદી જુદી પરંપરા હોવાનો સંભવ છે. દા. ત. સૂતોક્ત પુરાણોની એક પરંપરા, મૈત્રેયોક્તની બીજી, વગેરે”
(કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી વો. ૧ પૃ. ૩૦૧)

મને તો પ્રો. રેપ્સનનો આ તર્ક અર્ધ સત્ય લાગે છે. પુરાણોની જુદી જુદી પરંપરાના નિર્ણય માટે પુરાણ વક્તાના ભેદ ઉપર આધાર રાખવા કરતાં તે તે પુરાણનાં વસ્તુ ઉપર આધાર રાખવો એ મને વધારે સાચો માર્ગ લાગે છે. વસ્તુ ઉપરથી તર્ક કરી એ તો પુરાણોની નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી પરંપરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

પુરાણ વિવેચન

– વિભાગ બીજો –

જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ, જૂનાં.
પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો
ક્રમ અને હાલનાં પુરાણોના વિષયો.

પ્રાચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ

વિષ્ણુપુરાણ ૨૫૪ કહે છે કે વ્યાસજીએ “ આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, આચાર્યો અને કલ્પશુદ્ધિ સહિત પુરાણસંહિતા રચી ”

વિ. પુ. અં. ૩. અ. ૬

વળી વાયુ પુરાણમાં સૂતનો ધર્મ બતાવતાં કહ્યું છે કે:—

સ્વધર્મ ઇષ સૂતસ્ય સન્નિર્દ્રઘ્નઃ પુરાતનઃ ।

દેવતાનામૃષીનાં ચ રાજાં ચામિતતેજસામ્ ॥

વંશાનાં ધારણં કાર્યં શ્રુતાનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ઇતિહાસપુરાણેષુ દૃષ્ટા યે બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥

વાયુપુ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧, ૩૨

(પદ્મપુરાણમાં થોડા પાઠાંતર સાથે આ શ્લોકો મળે છે.)

મતલબ કે દેવોના, ઋષિઓના, રાજાઓના અને પ્રખ્યાત માણસોના વંશો જાળવી રાખવા એ સૂતનું કાર્ય. પાછલા વખતમાં રાજાઓની વંશાવળીઓ સાચવી રાખવાનું જે કર્તવ્ય બારોટો કરતા તે જ કર્તવ્ય સૂતનું ગણ્યું છે. રાજાઓ ઉપરાંત કેટલીક બીજી કોમોમાં પણ બારોટો મારફત પોતાનાં પેઢીનામા સાચવી રાખવાનો રિવાજ આજસુધી જોવામાં આવે છે. આર્ય જાતિમાં જે કોઇ કુળ કાંઈક પરાક્રમી થાય તેનાં પેઢીનામા જાળવી રાખવાં, આર્યવીરોનાં પરાક્રમોની કથાઓ, જાળવી રાખવી અને પેઢી દર પેઢી સંભળાવવી, આર્યદેવોની વાતો (ઈંદ્રાદિ આર્યદેવોએ આર્ય પ્રજાને કરેલી સહાયોનાં વર્ણનો વગેરે) જાળવી રાખવી વગેરે છેક વેદકાળમાંયે કોઇ ખાસ વર્ગનું કાર્ય ગણાતું હશે. આવી વંશાવળીઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં, પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. શતપથના અથ વંશઃથી શરૂ થતા કટકાઓ શ્રાવણી-ઉપાકર્મમાં વપરાતા હોવાથી ખૂબ પ્રખ્યાત છે. અથર્વ વેદમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને નારાશંસી ગાથાઓનો

ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ વંશ, આખ્યાનો વગેરે વાળા વૈદિક ભાગો. પાછળથી આવા કટકાઓમાં સુધારાવધારા થઇને એનો જુદો સંગ્રહ થયો હશે. આ સંગ્રહમાંનો એક પ્રકાર તે ઇતિહાસ અને બીજો પ્રકાર તે પુરાણ. ઇતિહાસનો વિકાસ થઇને મહાભારત થયું અને બીજાનો વિકાસ થઇને અનેક પુરાણો થયાં. આ ફેરફાર સાથે જ સૂત જાતિ જુદી પડી હશે. વૈદિક કાળમાં વંશો વગેરે જાળવનાર વર્ગ સ્થાયી નહિ હોય પણ પછી કામ વધતાં એ વર્ગ સ્થાયી થયો અને સૂત કહેવાવા લાગ્યો. આ રીતે સૂત જાતિનું મુખ્ય કાર્ય તો આખી આર્યજાતિનું પુરાણ જાળવવું એ જ; જેઓ એ કાર્ય ઉપર ન નબી શકે તેઓ અમુક રાજાઓના આશ્રિત થઈ એમનાં પેઢીનામા જ સાચવે અને એનાં કુળનાં પરાક્રમો ગાય. વાયુ પુરાણ આ બીજા પ્રકારના કર્મને જરા હલકું ગણે છે:—

મધ્યમો હ્યેષ સૂતસ્ય ધર્મઃ ક્ષત્રોપજીવનમ્ ।

વાયુ પુ. અ. ૧ શ્લો. ૩૮.

પહેલા પ્રકારનું કામ કરનાર—આખી આર્ય પ્રજાના, દેવો, ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેની વંશાવળીઓ જાળવનાર જે વર્ગ તે પુરાણવક્તા સૂત. અને જે ક્ષત્રોપજીવી વર્ગ તેમાંથી પાછળના ખારોટો થયા. આ રીતે વિચાર કરતાં માત્ર ખારોટો સાથેની સરખામણીથી પુરાણોને, પાર્શ્વિક જેવા જે પંડિતો માત્ર ક્ષત્રિય પરંપરા ગણે છે તેઓ ભૂલે છે એમ લાગે છે. ખરી રીતે વૈદિક સાહિત્ય પેઠે જ પૌરાણિક સાહિત્ય સમસ્ત આર્ય જાતિનું ધન છે. ફેર એટલો જ છે કે વૈદિક સાહિત્યને જાળવનાર આશ્રિય કહેવાતા અને પૌરાણિકને જાળવનાર સૂત કહેવાતા. આ પ્રમાણે માત્ર વંશોના સંગ્રહરૂપ પુરાણ જૂના કાળમાં હોવું જોઈએ એમ વંશપુરાણજ્ઞા: (વાયુ. ૮૮, ૧૭૧) જેવા ઉલ્લેખોથી ખાતરી થાય છે.

આ સૂતોક્ત વૈદિક વંશો, આખ્યાનો વગેરેના જુદા સંગ્રહરૂપ

જે મૂળ પુરાણ રચાયું તે પુરાણની પ્રાચીનતમ આવૃત્તિ. વાયુ અને વિષ્ણુપુરાણના ઉપર આપેલા ઉતારા સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રાચીનતમ પુરાણનું સૂચન કરે છે. ધીમે ધીમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આર્યોમાં એક સળંગ કલ્પના પ્રચારમાં આવી. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે મન્વન્તરોની કલ્પના વૈદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી. બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદોમાં તસ્માદ્વાપ્તસ્માદાત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્વાયુઃ એ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું સાદું વર્ણન છે; પણ આ વર્ણનનો વિકાસ થઇને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે સાંખ્યમત બંધાયો તે ઉપનિષદો પછીના કાળમાં થયું લાગે છે. આ સાંખ્યમતનું જૂના કાળમાં બહુ માન હતું એમ જણાય છે. મહાભારતમાં, પુરાણોમાં, વૈદાના જુનામાં જુના ગ્રંથોમાં અને ખીજાં જૂનાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આ મતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ ઐતિહાસિક વસ્તુ સ્થિતિ ઉપરથી નીચેના

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પશ્ચલક્ષણમ ॥

વાયુ. અ. ૧ શ્લો. ૧૦-૧૧.

શ્લોકમાં કહેલ પંચલક્ષણ પુરાણની યોજના ઉપનિષદ પછીના જે કાળમાં મહાભારત રચાતું હતું તે કાળમાં થઈ દેખાય છે. આ રીતે મૂળ વૈદિક વંશો અને વૈદિક આખ્યાનો (દા. ત. જુઓ ઉર્વશીનું આખ્યાન) સાથે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરોનું વર્ણન લખ્યું એટલે વૈદિક પછીના કાળનું સંપૂર્ણ પુરાણ થયું. પુરાણની આ ખીજ આવૃત્તિ. પુરાણની પહેલી આવૃત્તિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ આ ખીજ આવૃત્તિવાળાં તે એક કે વધારે પુરાણો આપસ્તમ્બના વખતમાં વિદ્યમાન હોય એમ એના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ જૂના પુરાણમાં સર્ગ અને પ્રતિસર્ગનું વર્ણન છે એટલે સાથે ખગોળ તથા ભૂગોળના વિભાગોનું વર્ણન પણ હોવું

જોઈએ. રાજાઓ, દેવો અને ઋષિઓના વંશો અને કોઈ કોઈ વંશોનાં ચરિતો એટલું તો વૈદિક પુરાણનું લક્ષણ હતું. એટલે હાલનાં પુરાણોમાંના જૂનાંમાં જૂનાં વાયુ પુરાણ જેવામાં જે મુખ્ય વસ્તુ છે તે બધી આ જૂના પુરાણમાં હોય એમ દેખાય છે. અલગત જેમ જેમ ભૂગોળ ખગોળ, વિશે માહિતી વધતી ગઈ, ઇતિહાસ ક્રમમાં નવા નવા રાજવંશો આવતા ગયા તેમ તેમ આ વસ્તુમાં સુધારા વધારા થતા ગયા. પણ પુરાણનું મૂળ વસ્તુ તો આટલું જ.

પણ ઉપનિષદ પછીના કાળમાં જે નવા વિચારો—મતોનો દિવસે દિવસે આર્યોમાં પ્રચાર થતો જતો હતો તેનો સંગ્રહ ક્યાં કરવો એ મોટો પ્રશ્ન યથા પડ્યો હતો. વેદો સંપૂર્ણ થઈ ગયા હતા, એમાં આ નવા વિચારોનો સમાવેશ અશક્ય હતો. એટલે આ નવા વિચારો માટે નવાં સાધનોની જરૂર પડી. આ નવા વિચારોમાં તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ, ભક્તિ, સામાજિક બંધનોના વિચારો વગેરે પુષ્કળ ઉભરાઓ ઈ. સ. પૂર્વેનાં ૫૦૦—૬૦૦ વર્ષ દરમિયાન આવવા લાગ્યા હતા. આમાંથી બૌદ્ધ, જૈન વગેરેએ પોતાપોતાનું પૃથક્ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું; વૈદિક આર્યોથી વેદમાં ઉમેરા થાય એમ ન હતા એટલે તેઓએ શરવાતમાં ઇતિહાસ પુરાણનો આશ્રય લીધો. તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે વિશે અનેક નવા વિચારો ઇતિહાસ પુરાણમાં ગુંથી દીધા. પાછળથી આ વિચારોનો જથ્થો એટલો વધતો ગયો તથા તે એટલો વ્યવસ્થિત થતો ગયો કે ઇતિહાસ પુરાણ એને સમાવવા માટે અયોગ્ય લાગ્યાં. એટલે દર્શનો, સ્મૃતિ ગ્રંથો વગેરે જુદા સાહિત્ય પ્રકારો થયા. ઘણા દાર્શનિક વિચારો—ખાસ કરીને સાંખ્યયોગના વિચારો તથા સ્મૃતિ—નિયમો અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ રૂપમાં મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં મળે છે. આ રીતે તત્ત્વ દર્શન તથા કાયદો તો છુટાં પડી ગયાં. પણ કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ભક્તિ વિચારોનો સંગ્રહનાઈ જુદું સાહિત્ય ઘણું મોટું ઉત્પન્ન થયું (છેક).

ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછી) એટલે આ વિષયો તો મહાભારત અને પુરાણોમાં જ ગુંથાઈ રહ્યા, અને કાળક્રમે પુરાણના લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થઈ ગયો. આ રીતે પાછળથી પુરાણ લક્ષણમાં દાખલ થયેલા વિષયોમાં એક તો શ્રાદ્ધનો વિષય છે, પિતૃઓની તૃપ્તિની વાત વેદમાં થોડી છે પણ પિતૃઓની માન્યતાનો તથા એની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધ યોજનાનો વધારે વિસ્તાર સૂત્રકાળમાં થયો છે અને એ વિષયના તરતા સાહિત્યમાંથી શ્રાદ્ધ પ્રકરણ મનુસ્મૃતિ વગેરે પેઠે વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણોમાં ઉતરી આવેલ છે. આ જ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં મળે છે એ પણ એજ સૂત્રકાળના તરતા સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલ છે. પણ આ બેય વિષયો મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સાવસ્તર ચર્ચાયેલા હોવાથી પુરાણના ખાસ વિષયો નથી રહ્યા, પાછળથી એજ વિષયોના વણનનું કોઈ પુરાણ મળતું નથી. અને પહેલાંથી પણ એ વિષયોની પુરાણ પરંપરા જુદી હોવાનો સંભવ નથી. એ વિષયોની પરંપરા સ્મૃતિ-ગ્રંથોમાં છે.

પણ વેદ પછીના કાળમાં વિષ્ણુની અને શિવની તથા કાંઈક પાછળથી સૂર્યની અને દેવીની, ભક્તિના વિચારોનો ઘણા જોરથી પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. આ ભક્તિ માર્ગના જોરની ઘણી નિશાનીઓ મહાભારતમાં મળે છે.

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિનાં મૂળ તો છેક વેદમાં દેખાય છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ). પણ આ ભક્તિ માર્ગનો વિકાસ મુખ્યત્વે મહાભારત કાળમાં થયો છે. આ વૈષ્ણવ ભક્તિ અને શૈવભક્તિનું કેટલુંક સાહિત્ય મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યું છે. પણ તે તે માર્ગના અનુયાયીઓ પાસે તે તે માર્ગના ખાસ ગ્રંથો હોવા જોઈએ. ભક્તિ એટલે શું ? વિષ્ણુ કે શિવનો મહિમા કેવો છે ? જૂના કાળમાં વિષ્ણુના અને શિવના કોણ ભક્તો થઈ ગયા ? વિષ્ણુના કયાં કયાં અવતારોએ શું શું કર્યું ? વગેરે તે

તે દેવની ભક્તિને પોષે એવી વાતો તે કાળના વૈષ્ણવો અને શૈવોમાં પ્રચલિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એ શ્રુત પરંપરાથી ઉતરી આવેલી કથાઓનો અમુક કાળે ગ્રંથ રૂપમાં સંગ્રહ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવા વૈષ્ણવકથાઓવાળા અને શૈવકથાઓવાળા ગ્રંથોને પણ પુરાણ કે સંહિતા કહેતા હશે. વૈદિક સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલો સંહિતા શબ્દ મહાભારતમાં વપરાયો છે. (નારાયણીય પર્વમાં સાતત્વ સંહિતાનો ઉલ્લેખ છે.) આ રીતે પુરાણની ખીજ બે પરંપરાઓ મળે છે. એક વૈષ્ણવ અને એક શૈવ.

વળી વેદમાં નહોતી એવી તીર્થ ભાવના ઉપનિષદ પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. ઐદ્ધોએ એ ભાવનાને બહુ પોષી છે. આ તીર્થ ભાવનાના વિકાસને પરિણામે જે જે તીર્થસ્થાનોની કલ્પના થઈ એ તીર્થસ્થાનોનાં માહાત્મ્યોના સંગ્રહની પણ જરૂર પડી; મહાભારતમાં તીર્થવર્ણનોનું સ્થાન મોટું છે. પણ મહાભારતમાં એ પાછળથી ઉમેરાયેલ છે. પણ પુરાણમાં તીર્થવર્ણનની પરંપરા જૂના કાળથી જુદી હોવાનો સંભવ છે. હાલનાં પુરાણોમાં મુખ્યત્વે તીર્થ વર્ણનમય હોય એવાં એક કરતાં વધારે પુરાણો મળે છે, વિષ્ણુ પુરાણોકત પુરાણાનુક્રમણિકા જેને આદિ પુરાણ કહે છે તે બ્રહ્મપુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો વગેરે પુરાણના મૂળવિષયો ટુંકામાં છે અને તીર્થ માહાત્મ્યોથી જ આખું પુરાણ ભર્યું છે. વળી વ્રત વર્ણનનું પણ જુદું પુરાણ હોય એવો સંભવ છે. તીર્થો પેઠે વ્રતોની ભાવના ઉપનિષદ પછી ઐદ્ધ, જૈન ધર્મના જોરવાળા કાળમાં જોરમાં આવી છે. એ વિષયના જુદા ગ્રંથો ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીના કાળમાં જ રચાયા છે. એટલે એનો પ્રથમ સંગ્રહ પુરાણમાં જ થયો છે. વાયુ પુરાણોકત પુરાણાનુક્રમણિકા જેને આદિસ્થાન આપે છે, અને કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળીવાળા ભાગનો જે પુરાણનો પાઠ પ્રાચીનતમ છે તે મત્સ્ય પુરાણ મુખ્યત્વે વ્રતોનું પુરાણ છે. દાન જેવા વિષયો વ્રત કે તીર્થ સાથે ચર્ચાયા જણાય છે. એની સ્વતંત્ર પરંપરા નથી દેખાતી.

પૌરાણિક સાહિત્ય તથા ઈતર સંસ્કૃત સાહિત્ય જોતાં પુરાણની આ પાંચ પરંપરા ઘણી જુની દેખાય છે.

વિષ્ણુ, શિવ પેઠે દેવી ભક્તિનો પણ અત્યારના હિન્દુ સમાજમાં ઘણો પ્રચાર છે. પણ એની પરંપરા મહાભારત અને પુરાણો જોતાં ઉપરની પાંચ પરંપરાથી અર્વાચીન છે. શરૂઆતમાં દેવીભક્તિ શિવભક્તિ સાથે જોડાયેલ હોય એમ કૂર્માદિ શૈવપુરાણો ઉપરથી લાગે છે. પાછળથી એ પ્રવાહ સ્વતંત્ર ચાલ્યો છે. દેવી માહાત્મ્ય જેવો દેવી ભક્તિનો જૂનો ગ્રન્થ પણ માર્કંડેય પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ જણાય છે. અને દેવી ભાગવત તો ઘણું પાછળનું છે. વિ. સં. પૂર્વેના કાળમાં શિવ, વિષ્ણુ પેઠે બ્રહ્મા, કાર્તિકેય અને કુબેરની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો, એમ મહાભારત તથા પાતંજલ મહાભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે. બ્રહ્માના નામ ઉપરથી બ્રહ્મપુરાણ છે અને કાર્તિકેયના નામ ઉપરથી સ્કંદ પુરાણ છે પણ આ બેય પુરાણોમાં અત્યારે બ્રહ્માની અને કાર્તિકેયની પૂજનો વિષય મુખ્ય નથી. મતલબ કે બ્રહ્મા અને કાર્તિકેયની ભક્તિના પ્રચારનું કાંઈક પૌરાણિક સાહિત્ય જૂના કાળમાં કદાચ હશે તો તે, પાછળથી એ દેવોની પૂજનો પ્રચાર ઘટી જતાં, લુપ્ત થઈ ગયું અને એને સ્થાને બીજા લોક પ્રિય પૌરાણિક વિષયો બ્રહ્મપુરાણ અને સ્કંદ પુરાણમાં દાખલ થઈ ગયા. કુબેરની પૂજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પતંજલી કરે છે અને જૂનાં ભરહત, સાંચી વગેરેનાં શિલ્પમાં કુબેરની પૂજનો પ્રચાર દેખાય છે પણ એ પૂજનો બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર ન કર્યો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં કુબેર પૂજ વિષે ખાસ કાંઈ જળવાઈ રહ્યું નથી.

વરાહ, વામન અને નૃસિંહ વિષ્ણુના અવતારો ગણાય છે. મહાભારતના કેટલાક ભાગોમાં, હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણમાં અને પાછળના કાવ્યસાહિત્યમાં પણ આ વિષ્ણુના અવતારો જ ગણાય છે. પણ ગુપ્તકાળમાં વરાહ, વામન અને નૃસિંહની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો. આ

ત્રણ દેવોનાં પુષ્કળ મંદિરો ઉભાં થયેલાં, એટલે એ મંદિરોના આશ્રિત બ્રાહ્મણોએ આ દેવોની ભક્તિ વધારનારું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું જ હોવું જોઈએ. વરાહ પુરાણ, વામન પુરાણ અને નૃસિંહપુરાણ મૂળ આ પ્રયોજનથી જ રચાયાં હશે, પણ પાછળથી આ દેવોની સ્વતંત્ર ભક્તિનો પ્રચાર બંધ થઈ જતાં, એનાં મંદિરો બંધાતાં બંધ થઈ ગયાં, એટલે આ પુરાણોમાં પણ બીજા પૌરાણિક વિષયો દાખલ થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ વિષ્ણુના અવતારના પુરાણમાં શિવ અને શક્તિનાં માહાત્મ્યો છે. પણ આ વરાહ, વામન, નૃસિંહનીયે જૂના કાળમાં સ્વતંત્ર પરંપરા હોવાનો સંભવ નથી, કારણ કે તેઓ વિષ્ણુના અવતારો. અણાધને વિષ્ણુભક્તિની પરંપરામાં એનો સમાવેશ થાય છે.

ગુપ્તકાળમાં વરાહ, વામન પેઠે સૂર્ય પૂજનો પણ ઘણો પ્રચાર હતો અને આ દેશમાં ૧૩ મા શતક સુધી સૂર્યનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાયાના દાખલા છે. પણ સૂર્યનીયે એ કાળમાં જૂદી પરંપરા હોય એમ દેખાતું નથી. વેદમાં ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે સાથે સવિતાને લગતા મંત્રો છે. પણ પછી એ પ્રવાહ ચાલુ રહેલો દેખાતો નથી. પણ ગુપ્તકાળમાં કાંઈકે નવું જોર મળવાથી સૂર્યપૂજનો નવો પ્રચાર થયો છે. જુદાં જુદાં સૂર્યસ્તોત્રો ગુપ્તકાળથી રચાવા લાગ્યાં છે. પણ હાલનાં ભવિષ્યપુરાણનો, સૌરપુરાણનો, સાંખ્યપુરાણનો કે આદિત્ય પુરાણનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે. આદિત્ય અને ભવિષ્ય એટ્મીર્ણી પહેલાંનાં છે પણ ૧૮ પુરાણોની કેટલીક યાદીઓમાં આદિત્ય નથી એ ઉપરથી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણો પછી આદિત્યપુરાણ અને તે પછી સૌરપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. ગણપતિની પૂજનો પ્રચાર સૂચવતું એક ગણપતિ ઉપપુરાણ છે.

આ ઉપરાંત જૂના ચાર વર્ણોના વિભાગો થઈને જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ થવા માંડી ત્યારે આ જ્ઞાતિઓ ઉપર પણ અંશે લખાયા. પણ લગભગ બધાં પુરાણો તૈયાર થઈ ગયા પછી જ્ઞાતિ સંસ્થા

ઉત્પન્ન થઇ હોવાથી એનાં જુદાં પુરાણો થવાને બદલે સ્કંદપુરાણ જેવાં વિશાલોદર પુરાણોમાં જ્ઞાતિઓને લગતા ખંડો ઉમેરાયા છે.

દુંકામાં અત્યારનાં પુરાણોને પરસ્પર સરખાવીને જોતાં તથા હિંદુ ધર્મનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય ઇતિહાસ જોતાં ઉપર મણાવેલ પાંચ કે સાતથી વધારે પૌરાણિક પરંપરાઓ જૂના કાળમાં હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સાતમાં પણ પૌર્વાપર્ય તપાસતાં એમ લાગે છે કે એક પુરાણ અથવા મહાપુરાણ, ૨ જીં ભવિષ્ય પુરાણ ૩ જીં હરિવંશ, ચોથું વિષ્ણુ પુરાણ કે વિષ્ણુ સંહિતા અને પાંચમી શિવસંહિતા. આ પાંચ ગ્રંથો હાલનાં બધાં પુરાણો પહેલાં-ધણું કરી આપસ્તંબના વખતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તે પછી તરત જ એકાદ તીર્થનું અને એકાદ વ્રતોનું પુરાણ રચાયું હશે. આ અનુમાન માટે આડકતરાં છુટાં છુટાં પ્રમાણો મળે છે.

વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો કેઈ પુરાણમાંથી ઉતારા કરતાં હોય એવી રીતે ચાલે છે. કવચિત્ પુરાણને બદલે મહાપુરાણ કહે છે. (इति श्रीमां तो प्रत्येक पुराण पोताने महापुराण कहे छे.)

પછી મહાભારત, પુરાણનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને પુરાણમાંથી ઉતારા પણ કરે છે:—

पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

મ. આ. અ. ૬ શ્લો. ૨

निगदामि यथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ।

મ. આ. અ. ૮ શ્લો. ૭

વળી સભા પર્વમાં પુરાણેષુ તથા પુરાણૈઃ એ રીતે બહુ-વચનમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. (જુઓ સભા અ. ૪૫ શ્લો. ૩ અને અ. ૫૧ શ્લો. ૨૭).

આ સામાન્ય ઉલ્લેખો ઉપરાંત **પત્તદૃષ્ટં ભવિષ્યે દિ શ્વરો-
રુક્તમતેજસઃ** એ રીતે ભવિષ્ય પુરાણનું નામ મળે છે. અને વન-
પર્વમાં વાયુપુરાણનો ઉલ્લેખ છે. વનપર્વનો આ ભાગ મહાભારતના
છેલ્લા થરનો કે ઐથીયે પાછળનો હશે પણ બાણ કવિએ **પવનપ્રોક્ત**
પુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે મહાભારતનું વચન બાણ પછીનું
હોવાની તો જરૂર નથી જ.

મહાભારત પેઠે રામાયણ પણ પૌરાણિક કથાઓ ઉતારે છે.
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦), કુમારિલ (ઈ. સ.
૭૫૦), બાણ (ઈ. સ. ૬૪૦), યાજ્ઞવલ્ક્ય (ઈ. સ. ૩૫૦ ની
આસપાસ) અને મનુ (ઈ. સ. ૧૦૦ ની આસપાસ) પણ પુરા-
ણનો ઉલ્લેખ કરે છે. મતલબકે ઈ. સ. ૧૦૦ ની પહેલાં એક કે
વધારે પુરાણો હોવા વિશે શંકા નથી રહેતી. અને આપસ્તંબના
ઉલ્લેખને આધારે એક પુરાણ કે મહાપુરાણ અને બીજું ભવિષ્ય
પુરાણ એમ બે ગ્રંથો તો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કે ત્રીજામાં
પણ હોવાનો સંભવ છે. જેમ ભારતમાંથી મહાભારત થયું તેમ જ
પુરાણમાંથી મહાપુરાણ થયું. એટલે કે મૂળ વૈદિક વંશાવળીઓ,
આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોવાળું પુરાણ સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો
ભળતાં મહાપુરાણ થયું. અને એમાં ન આવેલા કલિયુગના રાગ્નઓના
વંશો, વગેરે નવા વિષયો માટે જે નવો ગ્રંથ થયો તેનું નામ પડ્યું
ભવિષ્ય પુરાણ. મહાભારતનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતાં ભવિષ્ય પુરાણમાં
વંશાવળીઓ ઉપરાંત કથાઓ પણ હશે. હાલનાં પુરાણોમાં કલિયુગની
વંશાવળીઓ માટે ભવિષ્યકાળ વાપર્યો છે એટલે એ વિષય તો
મૂળથી ભવિષ્ય પુરાણમાં જ હશે. પણ પુરાણનો અર્થ જ જૂનું, એટલે
જૂના વખતમાં બની ગયેલી વાતોનો જેમાં સંગ્રહ હોય તે ગ્રંથનું
નામ પુરાણ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ પુરાણથી ઉલટું ભવિષ્ય
'હવે થવાનું' એટલે ભવિષ્ય પુરાણ એ નામ અંતર્વિરોધી જેવું
છે; છતાં એવું નામ પડ્યું છે, એ જ બતાવે છે કે પુરાણનો યૌગિક

અર્થ લુપ્ત થઇ જઇને ગ્રંથ વાચક અર્થ રૂઢ થયો તે પછી ભવિષ્ય પુરાણ નામ ઉત્પન્ન થયું હોય. એટલે ભવિષ્ય પુરાણ રચાયા પહેલાં ઘણા કાળથી પુરાણ નામના જ એક કે વધારે ગ્રંથો વિદ્યમાન હોવા નોંધએ. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં ભવિષ્ય પુરાણ હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં કે તે પહેલાં મૂળ પુરાણ રચાયું હોવું નોંધએ.

જુનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય

પણ આ મૂળ કે આદિપુરાણ કયારે રચાયું? સદ્ગત કાળે પૌરાણિક પરંપરાને અનુસરી કહે છે કે વ્યાસજીએ મહાભારત યુદ્ધ પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં શૌનકને ભારત અને ભાગવત (પુરાણ) સંભળાવ્યાં (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૨૮૬) અને વ્યાસજીએ બાર હજાર શ્લોકોમાં અદ્વાર આદિપુરાણો રચ્યાં, જે વ્યાસજીના સમયથી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધી પ્રચલિત હતાં પણ તે પછી એ લુપ્ત થયાં અને તેમાંથી વસ્તુ લઇને તથા બીજા ઉમેરા થઇને હાલનાં પુરાણો રચાયાં. (એજન પા. ૨૮, ૨૯) પણ વ્યાસજીનીયે પહેલાં એક આદિ પુરાણ હતું (એજન પા. ૮).

પાર્જિટર મૂળ પુરાણના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરે છે. જુદા જુદા પુરાવાઓથી વાયુ, મત્સ્ય, અહ્યાંડ, રુદ્ર, પદ્મ, ભવિષ્ય, અહ્ય અને ગરુડ પુરાણ વગેરે હાલનાં પુરાણો ઈ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં હતાં અને મત્સ્ય, વાયુ અને અહ્યાંડ પુરાણમાં કલિયુગની વંશાવળી ભવિષ્ય પુરાણમાંથી ઇ. સ. ત્રીજા-ચોથા શતકમાં લેવામાં આવી છે.

વળી ઉપર દર્શાવ્યું તેમ આપસ્તમ્ય ભવિષ્ય પુરાણમાંથી ઉતારો કરે છે. માટે એ પુરાણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલાં દોઢસો ગરસો વર્ષ ઉપર રચાયું હોવું નોંધએ. ભવિષ્ય પુરાણ જેવું અંતર્વિરોધી નામ પુરાણ શબ્દનો અર્થ રૂઢ થયા પછી જ પડે

એટલે લવિષ્ય પુરાણ પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં જુદા જુદા નામનાં પુરાણો વિદ્યમાન હોવાં નોંધએ, અને આનંતાયીવાળા ઉતારાના આધારે મત્સ્ય પુરાણ તો હોવું જ નોંધએ એમ પાર્નિટર કહે છે. (એન્જન પા. ૫૧) પણ મત્સ્ય જ શા માટે ? બીજા ઉતારાનું વસ્તુ વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં મળે છે એમ જુલહરે ખતાવ્યું છે. અને બ્રહ્માંડમાં પણ મળે છે એમ પાર્નિટર કણ્ડ રાખે છે.

વળી પુરાણો મોટે ભાગે પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી અનેલા ખનાવો અને થયેલા વંશોમાટે લવિષ્યકાળ વાપરે છે. વાયુ પુરાણ અર્જુનથી છઠ્ઠા અધિસીમ કૃષ્ણના વખતમાં કહેવાયું છે એમ એમાં જ કહ્યું છે. (વા. અ. ૧. ૧૨) મત્સ્ય પણ એ જ વખતે કહેવાયું છે (મ. અ. ૫૦. ૬૬) અને બેય પુરાણો અધીસીમકૃષ્ણ પછીના રાજ્યોને લવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે. બ્રહ્માંડ વાયુને અનુસરે છે (૩. ૭૪ શ્લો. ૧૧૩. ૧૧૪) વિષ્ણુ અને ભાગવત પરીક્ષિતને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે અને તે પછીનાને લવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે (વિષ્ણુ ૪. ૨૦. ૧૨, ૧૩. ભાગવત ૧૨. ૨૨. શ્લો. ૩૪. ૩૬) ગરુડપુરાણ જનમેજયને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે. દુંડમાં પુરાણો ભારતયુદ્ધના અન્તથી કે સો વર્ષ પછીથી લવિષ્યનો આરંભ કરે છે. અને તે પહેલાંના બધા ખનાવોને તથા વંશોને ભૂતકાલિન ગણે છે. આ રીતે અમુક વખત પછીના ખનાવોને લવિષ્યકાલિન ગણવાનું કારણ પાર્નિટર એવું ધારે છે કે એ વખતે-ભારત યુદ્ધ વખતે મૂળપુરાણ રચાયું હોવું નોંધએ. પુરાણો પોતે વ્યાસજીને પુરાણ વક્તા ગણે છે એ ઉપરથી પણ એ જ સાબીત થાય છે. આ વખતથી તે આપસ્તમ્બ સુધીના સમયમાં એકનાં અનેક પુરાણો થયાં, લવિષ્ય રચાયું અને પુરાણમાં બીજા બ્રાહ્મણ વિષયો ઉમેરાયા (એન્જન પા. ૫૪) કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઋક્ષ, સામ, યજુષ્ અને અથર્વ સાથે ઇતિહાસને વેદ ગણે છે અને ઇતિહાસમાં પુરાણ, ઇતવૃત્ત, આખ્યાયિકા, ઉદ્ધરણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમા-

વેશ કરે છે. (અર્થશાસ્ત્ર ૧.૫) આ ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે એાથાં શતકમાં એક કરતાં વધારે પુરાણો હોવાં નેમ્મએ એમ પાર્નિટર માને છે.

વળી ભારતયુદ્ધનો સમય, પુરાણોની કલિયુગની વંશાવળીઓ- માંથી પોતાની રીતે ગણતરી કરીને, પાર્નિટર ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦માં મુકે છે એટલે વ્યાસનું મૂળ પુરાણ એ વખતે રચાયું એમ કહે છે. અને પુરાણોનાં પોતાનાં કથનને અનુસરી પાર્નિટર મૂળપુરાણ ચાર હજાર શ્લોકનું હોય એમ માને છે.*

પણ વીલીબાલ્ડ કીર્ફેલ (Willibald Kirfel) નામના યૂરોપિય વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પંચલક્ષણપુરાણ (Das Purāṇa Pancalaksana) નામનો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પુરાણોમાંથી સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પાંચ લક્ષણોને લગતા શ્લોકોનો એકત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, આ ગ્રંથ લગભગ દશ હજાર શ્લોકપૂરનો છે.*

પાર્નિટરે ઉપર કહેલા મૂળપુરાણનો ઉપર પ્રમાણે જે સમય

× षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः । आत्रेयः सुमतिर्धी-
मान्काश्यपोह्यकृतव्रणः ॥ भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रयुश्चयः ।
सावर्णिः सौमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु
द्रव्रताः । त्रिभिस्तिस्त्रः कृतास्तिस्रः संहिताः पुनरेव हि काश्यपः संहिताकर्ता
सावर्णिः शांशपायनः । सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्थवाचिकाः ॥
पाठान्तरैः पृथग्भूताः वेदशाखा यथा तथा चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपाय-
निकामृते ॥ लोमहर्षिणिकामूला । ...

વાયુ અ. ૬૧ શ્લો. ૫૫. ૬૦

ब्रह्मांड २. अ. ३६ श्लो. ६३. ६८

* મેં આ ગ્રંથ જોયો નથી એટલે એ વિષે વધારે કાંઈ કહી શકું એમ નથી, માત્ર એની નોંધ મ. મ. ડા. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કરી છે.

(જુઓ—J. B. & O. R. S. 1928 part 111 p. 326)

નિશ્ચિત કયો છે તે હજી સર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે મૂળ પુરાણના સમયનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધ પહેલાંના આપણા સાહિત્યના કાળનિર્ણયની અનિશ્ચિતતાજ નડે છે. જૂદા જૂદા લેખકો મહાભારતનાં યુદ્ધને તથા વેદના સમયને જુદા જુદા સમયમાં મુકે છે. મહાભારતનું યુદ્ધ કર્ણસંવત્ના આરંભ પહેલાં ઇ. સ. ૩૧૦૨માં થયું હતું, એમ રા. બ. ચિંતામણ વિ. વૈદ્ય માને છે. પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય પંડિતો વેદના જૂનામાં જૂના ભાગને પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ પહેલાં નથી મૂકતા. (જુઓ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી વો. પહેલું પ્ર. ૪) અને મહાભારતનું યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું હોવાનો સંભવ તો સર્વમાન્ય છે. બીજી તરફથી પુરાણોનાં વચનોને અનુસરી શ્રી. કાળે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૬૩માં ભારતીય યુદ્ધ થયું માને છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૯૧) કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦માં અને કેટલાક ૧૦મા શતકમાં માને છે (જુઓ મેકડોનલનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) મહાભારતનું યુદ્ધ જે વખતે થયું તેજ વખતે મૂળભારત અને મૂળપુરાણ લખાયું હોય તો પાર્નિટરનો અને મેકડોનલનો સમય મળી રહે. પણ અત્યારે જે મહાભારત અને જે પુરાણો આપણી પાસે છે તેનો જૂનામાં જૂનો અંશ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતક પહેલાંનો હોવાનો સંભવ નથી. મતલબ કે મહાભારત યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું અને તે કાળે જ એ સંબંધી કોઇ ગ્રન્થ રચના થઇ હોય તો એ બ્રાહ્મણ સાહિત્યની ભાષામાં હોવી જોઇએ. કદાચ બુદ્ધર સાહેબ તર્ક કરે છે તેમ જૂનાં ઉપનિષદ જેવી ગદ્યપદ્યાત્મક શૈલીમાં અને ઔપનિષદ ભાષામાં મૂળ ભારત અને મૂળ પુરાણ રચાયાં હોય તો એ જળવાઈ રહ્યાં નથી. અર્થવેદ અને શતપથના ઉલ્લેખો એ મૂળ ભારત અને પુરાણ વિષે જ દર્શો. હાલનાં પુરાણોમાં તથા મહાભારતમાં કવચિત્ વૈદિકભાષાના શ્લોકો જૂના શ્લોકો તરીકે ઉતારેલા જોવામાં આવે છે તે આ મૂળ બ્રાહ્મણકાળનાં ઇતિહાસ પુરાણમાંથી હોવાનો સંભવ છે. પણ)એ

સૂળ ઇતિહાસ પુરાણ તો હુમ થઈ ગયું છે, અને એમાં જે વસ્તુ હશે તેમાં ઉમેરા થઈને હાલનાં મહાભારતનો જૂનામાં જૂનો થર અને હાલનાં પુરાણોમાં રહેલા પ્રાચીનતમ અંશોવાળાં એક કે વધારે જૂનાં પુરાણો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં રચાયાં હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી, આથી વધારે જૂના કાળમાં મહાભારતને કે જૂનાં પુરાણને ખેંચી જવા માટે નવા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આવશ્યક છે, એમ મને લાગે છે. આ પહેલાંનું સાહિત્ય તે વૈદિક સાહિત્ય. જે લોકો મહાભારતને આથી ઘણા જૂના કાળમાં મુકે છે તે લોકોને પણ મહાભારત અને પુરાણોના આંતર પ્રમાણો ઉપરથી જ મહાભારતના સમકાલમાં પુરાણને મુક્યા વગર છુટકો નથી. ઉપોદ્ઘાતમાં જ આપેલા વૈદિક ઉલ્લેખો ઇતિહાસ પુરાણને સાથે ગણે છે અને સૂત્રોમાં પણ મહાભારત સાથે પુરાણનું નામ આવે છે. આ રીતે વિચારતાં પહેલું એક પુરાણ, એ જ વધીને પાછળથી મહાપુરાણ થયું અને તેમાં રહી ગયેલા વિષયોનું ભવિષ્ય પુરાણ થયું. આ એ કે ત્રણ ઉપરાંત નીચેનાં એ-ત્રણ પુરાણો પણ લગભગ એ વખતમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો સંભવ લાગે છે. એક અથવા એ વૈષ્ણવ પુરાણો અને એક શૈવપુરાણ. આ ગ્રંથો પહેલેથી પુરાણ જ કહેવાતા હશે કે પહેલાં સંહિતા કહેવાતા હશે અને પાછળથી પુરાણ કહેવા લાગ્યા હશે એ જરા સંદિગ્ધ છે. કારણ કે રામાનુજ વગેરે જેનો આધાર લે છે તે અલ્પિષ્ટ, પારમેશ્વર, પૌન્ડર, સાત્ત્વત વગેરે દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ભક્તિના ગ્રંથો પાંચરાત્ર સંહિતાઓ કહેવાય છે. મહાભારતનું નારાયણીય પર્વ પાંચ રાત્ર ઉપનિષદનો ઉલ્લેખ કરે છે. “ચાર વેદ સાંખ્ય તથા યોગ સહિત આ પાંચરાત્ર નામનું મોટું ઉપનિષદ નારદે જે રીતે નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે રીતે કહેલું છે.”

(મ. શાં. અ. ૩૩૧)

વળી હર્ષચરિતમાં આણુ ભૈરવાચાર્યનું વર્ણન કરતાં સર્વ શૈવ

સંહિતાઓ “એને મોઢે હતી એમ કહે છે.”* મહાભારત પણ સંહિતા કહેવાય છે.

ચતુર્વિંશતિસાહસ્રીં ચક્રે ભારત સંહિતામ્

મ. આ. અ. ૧.

ચકારાન્યાં સ સંહિતામ્

એજન.

નીચેના વચન ઉપરથી પણ સંહિતા શબ્દ કેવા અર્થમાં વપરાતો હતો તે સમજાશે:—

વિવિધં સંહિતાજ્ઞાનં દીપયન્તિ મનીષિણઃ

મ. આ. અ. ૧.

પણ મહાભારતના નારાયણીય પર્વમાં જ બીજે સ્થળે,

અતિક્રાન્તા પુરાણેષુ પ્રાદુર્ભાવા દ્વિજોત્તમ ।

મ. શાં. અ. ૩૪૮ શ્લો. ૫૭

વળી

અપિહિ પુરાણે ભવતિ એકયોન્યાવગ્નિષોમૌ ।

મ. શાં. અ. ૩૫૦

સહા પર્વમાં પણ વિષ્ણુના અવતારો પુરાણોમાં કહેલા છે એમ કહું છે:—

एते चान्ये च बहवो विष्णोर्देवगणैर्युताः ।

પ્રાદુર્ભાવા પુરાણેષુ ગીયન્તે વ્રહ્મવાદિભિઃ ॥

મ. સ. અ. ૫૦. શ્લો. ૪૭

મહાભારતના આ ભાગોનો સમય નક્કી કહેવાય એવું નથી

* જિવ્હાપ્રસ્થિતસર્વશંસંહિતાતિભારેણેવમનાક્ પ્રલમ્બિતોષ્ટમ્ !

હર્ષચરિત તૃતીય ઉચ્છવાસ.

પણ એ ભાગોને હરિવંશના સમકાલિન માનવામાં વાંધો નથી. કદાચ પાછળના હોય એમ માનીએ તો હરિવંશનો પુરાવો ઘણો ચોક્કસ છે. હરિવંશના આરંભમાં જ શૌનક સૌતિને કહે છે કે:--

કથિતં ભવતા પુણ્યં પુરાણં શ્રુણ્યા ગિરા ।

મનઃકર્ણ સુખં સૌતે પ્રીણાત્યમૃતસંમિતમ્ ॥

તત્ર જન્મ કુરૂણાં વૈ ત્વયોક્તં લૌમહર્ષણે ।

નતુ વૃણ્યન્ધકાનાં ચ તદ્ભવાન્વક્તુમર્હસિ ॥

હરિવંશ. પર્વ. ૧ અ. ૧ પ્રલો ૮, ૯

અર્થાત્ મહાભારત કુરુકુલનું—અથવા કુરુ પાંચાલનું પુરાણ છે. પણ એમાં મહાભારતના અપ્રતિમ પાત્રકૃષ્ણના જન્મની કથા નથી માટે કૃષ્ણ ભક્તોને વૃષ્ણિકુળના પુરાણની આવશ્યકતા લાગી.

વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના જે સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો સૌથી ખેલાં રચાયા તે વૈદિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપનિષદ નામથી ઓળખાતા હશે. ભગવદ્ ગીતા ઉપનિષદ જ કહેવાય છે. પછી આ ગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતાં સંહિતા નામ પડ્યું હશે. અને એથી પણ આગળ વધતાં—તે તે ધર્મના ઉત્પાદક કે પ્રજ્ઞદેવ વગેરેનાં આખ્યાનો ઉમેરાતાં પુરાણ નામ પડ્યું હોય એવો ક્રમ દેખાય છે. અને વિષ્ણુનાં તથા શિવનાં પુરાણો રચાયા પછી વિષ્ણુ ભક્તોને મૂળ મહાપુરાણમાં કે ભવિષ્યમાં જેમાં હોય તેમાં આવેલી વૃષ્ણિવંશની વંશાવળી વિસ્તારવાળાં કૃષ્ણ ચરિત્ર વિના અધુરી લાગતાં કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા કટકાઓ વિષ્ણુ અને શિવનાં પુરાણોમાંથી ઉમેરાયા હશે. વાયુ અને મત્સ્યમાં આ રિચ્છિત દેખાય છે.

હરિવંશ ઉપરથી પણ હરિવંશ રચાયા ખેલાં ઉપર કહ્યું છે તેમ ત્રણયાર પુરાણો હોવાનો સંભવ દેખાય છે.

આર્યાવર્તમાં બ્રાહ્મણ કાળથી કુરુ પાંચાલનું જોર વધારે. શતપ્રથઃ બ્રાહ્મણમાં કુરુ પાંચાલ જ મુખ્ય દેખાય છે; એ પછીના

કાળમાં પૂર્વમાં કાશલ, કાશી અને છેવટ મગધ જોરમાં આવ્યાં. અને પશ્ચિમમાં શરસેનો-વૃષ્ણિઓ જોરમાં આવ્યા. આ પાછલી સ્થિતિ મહાભારત, રામાયણમાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં દેખાય છે. હવે મહાભારત મૂળ તો કુરૂ પાંચાલના કવિનું કાવ્ય છે; એમાં મુખ્ય વાત કુરૂઓની જ હોય. એટલે સૌથી પહેલાં જે સૂતોએ અવૈદિક ભાષામાં કાવ્ય રચના શરૂ કરી તેઓએ કુરૂ કુળના એક કુટુંબનો અને કુરૂ પાંચાલના એક બનાવનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત-પ્રાંતહાસ લખ્યો—એનું નામ મહાભારત. પછી વૃષ્ણિ વંશના ભગવાન વાસુદેવ વૈષ્ણવોમાં પૂજ્ય અને એનું વિસ્તૃત ચરિત્ર મહાભારતમાં ન આવતું હોવાથી મહાભારતના ખિલ રૂપે હરિવંશની રચના થઈ. હરિવંશ એક જાતનું પુરાણ જ છે. હરિવંશની સમાપ્તિમાં શ્રવણ ક્ષત્ર કથન અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

હરિવંશે પુરાણે તુ શ્રુતે મુનિવરોત્તમ ।

અલબત્ત આ અધ્યાય પાછળનો છે. એમાં અઠાર પુરાણોનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ ઉપરથી પાછળના પૌરાણિકો હરિવંશને એક જાતનું પુરાણ જ ગણતા એટલું જરૂર સાબીત થાય છે.

હરિવંશ પોતે ખિલ હો કે પુરાણ હો પણ તેમાં વિષ્ણુના અવતારોની વાતો, વૃષ્ણિ વંશનું વર્ણન, કૃષ્ણના ચરિત્રની કથાઓ પુરાણ કે પુરાણોમાંથી સંગ્રહવામાં આવેલ છે એમ તો હરિવંશ જ કહે છે:—

ગાથામિસ્તત્પ્રદિષ્ટામિર્યે તસ્ય ચરિતં વિદુઃ ।

પુરાણાસ્તં પુરાણેષુ ઋષયઃ સંપ્રચક્ષતે ॥

✽ અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાદ્યત્કલં ભવેત

હરિ, ૬-૧. બ, ૧૩૫ જો. ૩

શ્રુયતે चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ।

महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ॥

હરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૫૦ પ્રશ્નો. ૧૯, ૨૦.

આ ૨૫૪ વચન ઉપરથી એક કરતાં વધારે પુરાણો હરિવંશના વખતમાં હતાં અને તેમાંનું એક મહા પુરાણ કહેવાતું હતું એમ દેખાય છે. હરિવંશનો સમય અનિશ્ચિત છે. પણ મહાભારતનું એક લાખ શ્લોકનું પૂર હરિવંશને અંદર ગણ્યા વગર પૂરું થતું નથી. અને મહાભારત ઇ. સ. ચોથા શતકમાં સંપૂર્ણ મળતું હતું એમ ઉત્કર્ણ લેખોના તથા બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી બધા કબુલ કરે છે.+ અને આ વિચારસરણીને અનુસરનારા પાશ્ચાત્ય પંડિતો હરિ વંશને બીજા ત્રીજા શતકમાં મુકે છે.x

હરિવંશનાં, એની કેટલીક પ્રતોમાં એ અને કેટલીક પ્રતોમાં, ત્રણ પર્વો ગણાય છે. હરિવંશ પર્વ, વિષ્ણુ પર્વ અને ભવિષ્ય પર્વ. આ ત્રણ પર્વોનાં નામ એ વખતનાં ત્રણ પુરાણોનાં નામો ઉપરથી લેવામાં આવ્યાં હોય એવો મારો તર્ક છે. ૧ વૃષ્ણુ વંશ કે હરિવંશ નામનું પુરાણ હશે જેમાં મુખ્ય વાત વૃષ્ણુઓના વંશ વર્ણન સાથે કૃષ્ણ ચરિતની હોવાનો સંભવ છે. ૨ વિષ્ણુ પુરાણ, વૈષ્ણવ પુરાણ કે વૈષ્ણવ સંહિતા હશે, જેમાં વિષ્ણુમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુના અવતારો, વિષ્ણુ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો હશે. અને ત્રીજું

+ The great epic in nearly its present extant existed before the fourth century A. D.

(Cambridge History Vol. I p. 258)

x The Harivansha is of uncertain date but in all probability, as we have it, it can not be placed earlier than second or third century A.D.

• • • Sanskrit Drama by A. B. Keith p. 28.

ભવિષ્ય પુરાણ જેમાં પહેલું પુરાણ રચાયું તે પછીના મુખ્ય રાજવંશોની વંશાવળી-કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળી-મોટા મોટા યનાવોની નોંધ ભાવિમન્વંતરો વગેરે વાતો હશે. હાલના હરિવંશમાં આ ત્રણ નામો છે પણ તે તે પર્વનું વસ્તુ આ જૂનાં પુરાણોને યરાબર અનુસરતું નથી. પણ ભવિષ્ય પુરાણનું નામ તો આપ સ્તંભમાં મળે છે, અને વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા કૃષ્ણ ભક્તિનો ઈ. સ. પૂર્વે પ્રચાર હતો એ સિદ્ધ છે તો એ ધર્મના સાહિત્ય રૂપે ઉપર કલ્પ્યાં તેવાં એ વૈષ્ણવ અને એકાદ શૈવ પુરાણ હોય એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી.

જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ હાલના પુરાણોમાં

પુરાણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેની સરખામણીથી તથા પૌરાણિક સાહિત્યના આંતર પ્રમાણથી ઈ. સ. પહેલાંના સૈકાઓમાં લગભગ પાંચ જુદાં પુરાણો હોવાનો સંભવ ઉપર માન્યો છે. (૧) પુરાણ કે મહાપુરાણ (૨) ભવિષ્યપુરાણ-આ એ પુરાણો વિશે તો બાહ્ય પુરાવો પણ છે. (૩) વૈષ્ણવસંહિતા કે પુરાણ (૪) હરિવંશ કે વૃષ્ણિવંશ (૫) શૈવસંહિતા કે પુરાણ. આમાંથી મૂળ પુરાણ કે મહાપુરાણનું વસ્તુ મહાભારતનાં જુદાં જુદાં પર્વોમાં તથા વાયુ, વિષ્ણુ, મત્સ્ય, બ્રહ્મ, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં પાઠકેરથી જળવાઈ રહ્યું છે. ભવિષ્ય પુરાણનું વસ્તુ પણ હાલનાં પુરાણોમાં જળવાઈ રહ્યું છે. ૧૮ માંથી સાત પુરાણોમાં કળિયુગના રાજાઓની વંશાવળીઓ છે. તે સિવાય, ભાવિ મન્વન્તરોનાં વર્ણનો જે હાલનાં પુરાણોમાં મળે છે તે પણ મૂળ ભવિષ્ય પુરાણમાં હશે. હાલનું ભવિષ્ય પુરાણ તો તદ્દન અદ્ભુત ગયું છે. હરિવંશ કે વૃષ્ણિવંશના પુરાણનું વસ્તુ હાલનાં વૈષ્ણવ પુરાણોમાં મળે છે. એ નામનું જુદું પુરાણ હોવાનો એક આડકતરો પુરાવો પણ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં આખું કૃષ્ણચરિત્ર પાંચમાં અંશમાં એકસાથે છે. પણ સ્થમન્તક મણિવાળી કથા જુદી એથા અંશમાં છે. વાયુ પુરાણમાં પણ સ્થમન્તક મણિવાળી

કથા ૯૬ મા અધ્યાયમાં અને બાકીની કૃષ્ણકથા તથા અવતાર કથા ૯૭ મા અને ૯૮ મા અધ્યાયોમાં છે. ભાગવતકારે સ્વતંત્ર રચના કરેલી હોવાથી રચન-તક મણિવાળી કથા પણ કૃષ્ણચરિત્રમાં દશમ સ્કંધમાં ગુંથી દીધી છે. વિષ્ણુ અને વાયુ પુરાણે જુદા જુદા પુરાણોમાંથી પોતાનું વસ્તુ લીધું હોય તોજ ઉપર પ્રમાણે અને, માટે વૈષ્ણવ પુરાણથી હરિવંશ પુરાણ જુદું હોવું જોઈએ. એથી અને પાંચમા વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણનું વસ્તુ ખૂબ સુધારા વધારા થએલું જુદાં જુદાં વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણોમાં મળી આવે છે.

જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણો કયારે અને કેવી રીતે રચાયાં ?

વિષ્ણુ પુરાણ જે ચાર પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંગ્રહ કર્યાનું કહે છે તે ઉપર પ્રમાણે જોતાં મહાપુરાણ, ભવિષ્ય, હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણ હોવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવાથી શૈવ પુરાણને ન ગણે એ સ્વાભાવિક છે. બીજી તરફથી વાયુપુરાણે મહા-પુરાણ, ભવિષ્ય, હરિવંશ, અને શૈવપુરાણ એ ચારમાંથી મુખ્યત્વે સંગ્રહ કર્યો જણાય છે; અને ૯૭, ૯૮ અધ્યાયો વિષ્ણુ માહાત્મ્યના છે; તે જો પાછળથી ઉમેરાયલા ન હોય તો વાયુ પુરાણે જૂનાં પાંચ પુરાણોમાંથી સંગ્રહ કર્યો સંભવે છે. અને જેવું વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવજ છે તેવું વાયુ ખાસ શૈવ નથી. વળી વિષ્ણુપુરાણ કરતાં અસલ પુરાણપણું વાયુએ વધારે જાળવી રાખ્યું છે એટલે એમાં એ વખતનાં બધાં પુરાણોનો સંગ્રહ હોવાનો વધારે સંભવ છે. હવે વાયુ, બ્રહ્માંડ અને વિષ્ણુ પુરાણ 'લોમહર્ષણે એક સંહિતા રચી અને કશ્યપ, શાંશપાયન અને સાવર્ણિ એ શિષ્યોએ ત્રણ સંહિતા રચી' એમ કહે છે, (જુઓ ઉપર ટિપ્પણીમાં વાયુ અને બ્રહ્માંડમાંથી કરેલો ઉતારો) અને વાયુમાં લોમહર્ષણેને પ્રશ્ન કરનાર તરીકે શાંશપાયન, શંયુ અને સાવર્ણિનાં

નામ મળે છે. વળી વાયુપુરાણના જે અધ્યાયોમાં શૈવયોગ માર્ગની મુખ્ય વાત છે તે અધ્યાયોમાંજ **વાયુરુવાચ** એ રીતે વાયુનું વક્તાપણું મળે છે; બાકી અધે તો **સૂતરુવાચ** એમજ છે. એ અધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે શૈવસંહિતાની વાતોને સામાન્ય પુરાણમાં દાખલ કરવા માટે વાયુપુરાણ રચાયું. પણ વાયુપુરાણના કર્તાએ આખા પુરાણની નવેસરથી રચના ન કરતાં શૈવસિદ્ધાંત ટુંકામાં અમુક અધ્યાયોમાં સંગ્રહી લઈ બાકીના અધ્યાયોમાં એ વખતનાં પુરાણોમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે; ટુંકામાં વિષ્ણુની વૈષ્ણવ, અને વાયુની શૈવ એમ બે જુદી જુદી પરંપરાઓ ઉપરથી, હરિવંશ ઉપરથી મહાભારતના બીજા ભાગો ઉપરથી તથા આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના ઉપર કહેલા ચોક્કસ ઉલ્લેખ ઉપરથી હાલનાં પુરાણોમાં રહેલા પ્રાચીન અંશના મૂળ રૂપે ચાર પાંચ પુરાણો વિ. સં. ના આરંભ પહેલાં હતાં એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અને એ મૂળ ચાર કે પાંચ પુરાણોમાંથી વૈષ્ણવોએ હરિવંશ ઉભો કર્યો અને તેને મહાભારતનું ખિલ બનાવ્યું. લગભગ એજ અરસામાં—કદાચ એથી પહેલાં, કારણ કે હરિવંશ વાયુના ઉતારા કરે છે એમ જણાય છે; વાયુપુરાણ રચાયું; પછી હરિવંશમાંથી વિષ્ણુ; ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવ પુરાણો અને વાયુમાંથી કૂર્મ, લિંગ વગેરે શૈવ પુરાણો રચાવા માંડ્યાં. બીજી તરફથી ઉપર કહ્યું છે તેમ તીર્થભાવના અને દાન તથા વ્રતભાવનાનો વિકાસ આ અરસામાં ચાલુ હતો અને એ બે પરંપરામાંથી મુખ્યત્વે એ બેનું સાહિત્ય સંગ્રહનારાં બે પુરાણો બ્રહ્મપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણ થયાં; આજ અરસામાં માર્કંડેય પુરાણ રચાયું વામન, પદ્મ અને રકન્દનો અમુક ભાગ પણ આજ અરસામાં રચાયો. આ રીતે એકમાંથી અનેક થતાં નવમા શતક સુધીમાં અઢારેક પુરાણો થયાં પણ પુરાણ રચનાનો પ્રવાહ તો ચાલુજ હતો એટલે ગીતાના અઢાર અધ્યાયો, મહાભારતનાં અઢાર પર્વો, ચૌદ ને ચાર ૧૮ વિદ્યાઓ એ રીતે અઢારનો આંકડો સ્થાપિત થઈ જતાં બાકીનાં ઉપપુરાણો ઠરાવવાં પડ્યાં, પણ અમુક વખત

સુધી કોને પુરાણ કહેવું અને કોને ઉપપુરાણ એ વીશે વિવાદ રહ્યો છે. જુદી જુદી પરંપરામાં જુદાં જુદાં પુરાણોને અદારની ગણતરીમાં સમાસ કર્યો છે. કેટલાકે શ્રીમદ્ભાગવતને પુરાણમાં ગણ્યું છે તો કેટલાકે ઉપપુરાણમાં, કેટલાક દેવીભક્તો દેવી ભાગવતને અદાર પુરાણમાં ગણાવે છે. આ ગમે તેમ હો પણ પુરાણો આમ વ્યવેજ ગયાં. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકા રચાઈ ત્યારે ૧૮ થી વધારે સંખ્યામાં પુરાણો મળતાં હતાં. મત્સ્યે ખુલાસો કર્યો છે કે:—

અષ્ટાદશમ્યસ્તુ પૃથક્ પુરાણં યન્પ્રદિશ્યતે ।

વિજાનીઃ દ્વિજશ્રેષ્ઠાસ્તદેતેમ્યો વિનિર્ગતમ્ ॥

મત્સ્ય અ. ૫૩ શ્લો. ૬૪

અને છેવટ અદાર પુરાણો પેટે અદાર ઉપપુરાણો ગણાવા માંડ્યાં. જુઓ બ્રહ્મવૈવર્ત:—

અષ્ટાદશપુરાણાના મેવમેવ વિદુર્બુધાઃ ।

एवं चोपपुराणाना मष्टादश प्रकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त खड ४ अ. १३३

બ્રહ્મવૈવર્તના આ વચનની સ્થિતિ ક્યારે આવી એ વિચાર બાળુ ઉપર રાખીએ પણ અદાર પુરાણો અને જે ઉપપુરાણો ગણાય છે તેમાંના એ ચાર ગ્રંથો (અલ્પત્ત રુદ્રપુરાણ જેવામાં આજ સુધી ઉમેરા થતા જ ગયા છે તે બાદ કરીને) એટલું પૌરાણિક સાહિત્ય એલ્પીરૂની પહેલાં—દશમા શતકમાં અથવા રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો નવમા શતકમાં હતું, એલ્પીરૂનીએ પુરાણોના નામોની એ યાદી લખી છે અને આદિત્ય, વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં—ત્રી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. અને તે ઉતારાતે તે નામથી ઓળખતાં હાલનાં પુરાણોમાં મળે છે. પ્રો. સયાઉએ એલ્પીરૂનીના ગ્રંથના ઇંગ્રેજ ભાષાંતર ઉપરની ‘નોટસ’માં વાયુ અને વિષ્ણુના ઉતારા મેળવ્યા છે. અને બુદ્ધર સાહેબે વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સાથે વિગતવાર સરખામણી

કરી છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol XIX p. 381)
એલ્બીઝની પછીના સૈકામાં તે! અપરાર્ક વગેરે નિબંધકારોએ એ
વખતે મળતાં લગભગ બધાં પુરાણોમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે
એટલે અગીઆરમા શતકમાંતો હાલનાં અદાર પુરાણો અને કોઇ
કોઇ ઉપપુરાણો હોવા બાબત શંકા રહેતી નથી. પણ નવમા દશમા
શતક પહેલાંના સૈકાઓ માટે એવા સ્પષ્ટ પુરાવાઓ નથી. નવમા
શતક પહેલાંના કોઇ સંસ્કૃત સાહિત્યકારે અદાર પુરાણોનો કે બે
(વાયુ અને ભવિષ્ય) કરતાં વધારે પુરાણોનાં નામોનો ઉલ્લેખ
કર્યો હોય એમ હું જાણુતો નથી.

હાલનાં પુરાણોના વિષયોનું પૌર્વાપર્ય

પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા પાછળથી રચાઇ છે એટલે એ
ઉપરથી બ્રહ્મ પુરાણ સૌથી જૂનું, પછી તે પછીનું કે એવો કોઇપણ
નિશ્ચય કરવો એ ખોટું છે. પણ તે તે પુરાણનાં વસ્તુની સરખામણી
કરવાથી કદાચ પૌર્વાપર્યનો પત્તો મળે પણ તેમાંથી ઘણી સાવધાની
રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે એક પુરાણમાં એક વિષય બીજા
કરતાં પ્રાચીન રૂપમાં ઉતરેલો હોય પણ બીજો વિષય પાછળથી
ઉમેરાયો હોય એવું બહુ છે એટલે અમુક પુરાણના અમુક અંશની
પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા ઉપરથી સમગ્ર પુરાણના સમય માટે
કશો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી. દા. ત. મત્સ્ય પુરાણોક્ત
કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળી પાર્જિતરના કહેવા પ્રમાણે વાયુ
અને બ્રહ્માંડ કરતાં પ્રાચીનતર છે. પણ મત્સ્યના બીજા અંશ વાયુ
કરતાં ઘણા પાછળના છે, મતલબ કે જુદા જુદા પૌરાણીક વિષયોના
પૌર્વાપર્યનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વંશો

શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં વંશો મળે છે એ ઉપર કંઈ છે.
જૂનામાં જૂનું પૂરાણ એટલે ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેના વંશો અને

તે તે વંશના કોઇ કોઇ શ્રેષ્ઠ જનોનાં ચરિતો, આ વસ્તુનો સંગ્રહ કરનાર અને પ્રસંગે કહેનાર તે 'વંશ કુશલ' સૂત. ભારત સમયમાં પુરાણનું લક્ષણ વિસ્તૃત થયું પણ એમાં વંશનું જૂનું સ્થાન તો રહ્યું જ.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો, મન્વન્તરો અને વંશયાનુચરિત એ પાંચ પુરાણના મુખ્ય વિષયો આપસ્તમ્બના વખતમાં ગણાતા હશે. વંશોનું વર્ણન લગભગ એક જાતનું વરાહ, વામન, રકન્દ, નારદીય, બ્રહ્મ, વૈવર્ત અને ભવિષ્ય સિવાયનાં એટલે કે વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ. ભાગવત, પદ્મ, દૂર્મ, લિંગ, ગરુડ, અગ્નિ પુરાણ અને હરિવંશમાં મળે છે. પણ બધામાં એક સરખું આદિથી અંત સુધી મળતું નથી. ઘણાં પુરાણોમાં વંશાવળીઓ અધુરી છે. નામોમાં જુદા જુદા પુરાણોમાં પાઠકેર પણ ઘણો આવે છે. માર્કંડેય પુરાણમાં સૂર્ય વંશના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિતો વિસ્તારથી કહ્યાં છે, પણ વંશો નથી. મહાભારતમાં, રામાયણમાં અને ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાયનાં પુરાણોમાં પ્રસંગે ટુંકી વંશાવળીઓ તથા કોઇ કોઇ રાજાઓનાં ચરિત્રો મળે છે.

વાયુ, વિષ્ણુ, બ્રહ્માંડ, હરિવંશ, મત્સ્ય, પદ્મ (ખંડ ૫) અને ભાગવતમાં વંશો સંપૂર્ણ મળે છે. હવે વંશોમાં કલિ રાજવંશોનો વિચાર જુદો કર્યો છે. પણ કલિ રાજવંશોનું પ્રકરણ તો ઘણું નહાતું છે. કલિયુગના આરંભ પહેલાંના દેવોના, ઋષિઓના અને રાજાઓના વંશો પુરાણોમાં ઘણી જગ્યા રોકે છે. આ વંશ વર્ણનોનો અભ્યાસ કરીને જો એનો કલિવંશ પેઠે શુદ્ધ પાઠ નક્કી કરવામાં આવે તો મૂળ મહાપુરાણનો પાઠ મળે, કારણ કે જે પાંચેક પુરાણોમાં આ વંશો પૂરા વિસ્તારથી છે તેમાં પાઠભેદ ઘણો હોવા છતાં મૂળ એક પુરાણમાંથી જ વર્ણન ઉતારવામાં આવ્યું છે. અને કલિ વંશ વર્ણન જેમ ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે તેમ આ બાકીનાં વંશોનો વિસ્તાર મૂળ મહાપુરાણમાંથી લેવામાં આવેલ છે એમ

માનવામાં વાંધા નથી. આ વિષય વાયુપુરાણ અને અક્ષાંડમાં સૌથી વધારે વિસ્તારથી છે. અને વિષ્ણુ પુરાણ વાયુને અનુસરે છે. વાયુ અને અક્ષાંડનો આ વિષયનો પાઠ સૌથી સારો છે, અને પરસ્પર એટલો બધો મળે છે કે એક જ મૂળ પ્રતનાં બે પાઠાંતરો લાગે છે. પાર્નિટર કહે છે તે સાચું લાગે છે કે “આપણી પાસે હાલમાં જે પુરાણો છે તેમાં આ બે જૂનામાં જૂનાં છે અને પૌરાણિક ઇતિહાસ (traditional history) ની આબતમાં મોટે ભાગે સૌથી કીમતી છે.” (પા. ૭૮)

અક્ષ અને હરિવંશ પરસ્પર બહુ મળતાં છે. એ બેમાં વંશ વિષયમાં મોટે ભાગે કવચિત્ પાઠાંતર સાથે એક જ પાઠ મળે છે. આ બેમાં હરિવંશનો પાઠ વધારે સારો છે, વંશ વિષયમાં વાયુઅક્ષાંડના પાઠ કરતાં હરિવંશ અને અક્ષ પુ. નો પાઠ પાછળનો-વાયુની સુધારેલી આવૃત્તિ જેવો છે, એમ એ બેના તે તે વંશને લગતા અધ્યાયો સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મત્સ્યનો વંશ વિષયનો પાઠ અમુક વંશોની આબતમાં વાયુને મળતો છે. કેટલેક સ્થળે મત્સ્યમાં સંક્ષેપ થયો છે. એકંદરે મત્સ્યના પાઠની પરંપરા વાયુ વગેરેથી પાર્નિટરના મતે સ્વતંત્ર છે. પદ્મપુરાણ (ખંડ ૫) નો પાઠ મત્સ્યનું જ રૂપાંતર છે. વિષ્ણુ પુ.નું વંશ વર્ણન વચ્ચે વચ્ચે પ્રાચીન શ્લોકોવાળાં ગદ્યમાં છે. એ કોઈ વખત વાયુને અને વખતે હરિવંશને અનુસરે છે. વિષ્ણુ પુરાણ વાયુ, અક્ષાંડ, મત્સ્ય વગેરે પેઠે જૂનાં પુરાણોના ઉતારાના સંગ્રહરૂપ નથી પણ આખું એક જ કર્તાનું રચેલું હોય એવું યોજનાબદ્ધ છે.

ગરૂડ, અગ્નિ અને ભાગવતમાં પણ લગભગ બધા વંશોનું વર્ણન છે. આ ત્રણે પુરાણો પાછળથી રચાયેલાં છે. ભાગવત વિષ્ણુ પેઠે, વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના હેતુથી રચાયેલું પાછલા કાળનું પુરાણ છે. એકવાડું વંશની આબતમાં ગરૂડ અને ભાગવત વાયુને અને અગ્નિ મત્સ્યને અનુસરે છે. ભાગવતે અને ગરૂડે વિષ્ણુનો પણ ઉપયોગ

કર્થો છે. વંશ વિષયમાં આ ત્રણે પુરાણો પ્રમાણરૂપ નથી પણ સરખામણી માટે ઉપયોગી છે અને કેટલીકવાર જૂનાં પુરાણોનાં કથનોને સ્પષ્ટ કરે છે.

લિંગપુરાણનું વંશવર્ણન વાયુના પાઠ ઉપર રચાયું છે. જો કે ક્વચિત્ એના ઉપર મત્સ્યની અસર પણ દેખાય છે.

કૂર્મનું વર્ણન વાયુ અને મત્સ્યના પાઠના મિશ્રણ જેવું છે. વળી ધણી વાતો એમાં છોડી દીધી છે. એ પાછલા કાળનો ગ્રંથ છે. શિવપુરાણમાં માત્ર મનુ અને એના વંશજો ઐદવાકુ અને શર્ચાતોનું વર્ણન છે. એ હરિવંશના પાઠને અનુસરે છે પણ ઘણું દુંકાવે છે કે છોડી દે છે.

માર્કંડેયનો પાઠ એનો પોતાનો જ છે. મહાભારતમાં વંશ વર્ણનો ગદ્યપદ્યમાં છે પણ તે જૂનાં પુરાણો જેટલાં જૂનાં નથી. રામાયણ તો આ આખતમાં ભાગ્યે જ ઉપયોગી થાય એવું છે.

વંશવર્ણન વિષે પુરાણોની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપર પાર્નિટરને અનુસરી દર્શાવી છે. આ વિષય પુરાણનો સૌથી જૂનો અને મુખ્ય વિષય છે. પણ પાછળથી પુરાણો ધર્મ પ્રચારનાં સાધનો થવાથી એ પાછળનાં પુરાણોમાં ગૌણ થઈ ગયો છે. ‘વંશ્યાનુચરિત’ પણ વંશ સાથે જ ગુંથાયેલ છે, આ આખા વિષયનો પૂરો અભ્યાસ કરવાથી વૈદિકકાળના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે એવું છે. પાર્નિટરે આ વિષયનો અભ્યાસ કરીને Ancient Indian Historical Tradition નામનો સરસ ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં બહાર પાડ્યો છે પણ આ પૌરાણિક વંશાવળીઓ ઉપરથી આ વિદ્વાને જે અપૂર્વ પ્રતિપાદનો કર્યા છે તે ગળે ઉતરે એવાં નથી. સૂર્યવંશ અનાર્ય—દ્રાવિડ અને ચંદ્રવંશ આર્ય, આ રીતે દાશરથી રામ, જનક વિદેહી અને પૌલસ્ત્ય રાવણ ત્રણેયને પાર્નિટર દ્રાવિડ—અનાર્ય ગણે છે. અન્ને ઋગ્વેદનાં પ્રાચીન સૂક્તોને સૂર્યવંશી—અનાર્ય રાજાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા ઋષિઓનાં બનાવેલાં કહે છે. આ બધું મનાય એવું.

નથી પણ આ વિદ્વાનનો અભ્યાસ પ્રશંસનીય છે. અને આ દેશના બીજા વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે આ વંશો અને વંશ્યાનુચરિતોવાળા પુરાણોના ભાગને જુદો તારવી બધાં પુરાણોની સરખામણીથી એનો શુદ્ધ પાઠ નક્કી કરી પછી એમાંથી વૈદિક સાહિત્યની મદદથી, પાર્શ્વિક પેઠે પુરાણ પક્ષપાતી બનીને નહિ, પણ યથાર્થ ઐતિહાસિક વૃત્તિથી પ્રાચીન ઇતિહાસ જુદો તારવે તો આ દેશના ભૂતકાળનો જે ભાગ ઇતિહાસનો પૂર્વ કાળ ગણાય છે તે ઐતિહાસિક કાળ ગણવાનો સંભવ આવે.*

વંશ્યાનુચરિતો.

વૈદિક પુરાણોમાં વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો જ હશે એ ઉપર કહ્યું જ છે. વંશ સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ તે તે વંશમાં થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનાં ચરિતો આવે. આવાં ચરિતોનાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો અથવા અથર્વવેદના શબ્દમાં નારાશંસી ગાથાઓ—દેવની નહિ પણ માણસની કથા કહેનારી ગાથાઓ—શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં પુષ્કળ મળે છે. મહાભારતનું મૂળ વસ્તુ એ પણ એક પ્રકારનું વંશ્યાનુચરિત જ છે. પણ મહાભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વૈદિક આખ્યાનોમાંથી વિસ્તૃત થયેલાં તથા નવાં રચાયેલાં ઘણાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો છે. ખરી રીતે મહાભારતરૂપ ઇતિહાસ સાથેના જૂના પુરાણમાંથી આ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો વાળો ભાગ મહાભારતમાં લેવાયો છે. એથી ઉલટું મહાભારતમાંથી મત્સ્યમાં સાવિત્રી આખ્યાન જેવાં આખ્યાનો લીધાં છે. વૈદિક ટુંકાં આખ્યાનોનો ઇતિહાસ પુરાણમાં ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિકાસ થયો છે તેનો વિચાર વિક્રમોર્વશીયનું મૂળ જોતાં આપણે કર્યો છે. બાણ અને અશ્વઘોષના ઉલ્લેખો ઉપર આખ્યા છે એ ઉપરથી જૂના પુરાણમાં વંશો સાથે

* ડા. હેમચંદ્ર ચૌધરીએ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં Political History of Ancient India લખ્યું છે, તેમાં પરીક્ષિતથી આરંભ કર્યો છે, અને પરીક્ષિતનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે નવમા શતકમાં મુક્યો છે.

આવાં ચરિતો કેટલા પ્રમાણમાં હશે એ દેખાય છે. હાલનાં પુરાણોમાં પુરાણનું આ લક્ષણ જીવતું રહ્યું છે પણ એને વૈષ્ણવ, પુરાણમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણમાં શૈવરૂપ મળ્યું છે. ભાગવત અંબરીષ રાજાનું ચરિત્ર વિષ્ણુભક્ત તરીકે વર્ણવે છે.

પણ આ ધાર્મિક આખ્યાનો શિવાય બીજાં ધણાં આખ્યાનો પુરાણોમાં મળે છે, જેમાંથી કેટલાંક ખૂબ લોકપ્રિય થયાં છે અને પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય જોવામાં ઉપયોગી પણ છે. દા. ત. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન મૂળ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે. પણ એમાં વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના સત્યની ખરીકા કર્યાની વાત નથી. બ્રહ્મ પુરાણમાં આ આખ્યાન ઐતરેયના વિસ્તાર જેવું જ છે. પણ માર્કંડેય પુરાણમાં વિશ્વામિત્રના રાષ્ટ્રી હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્યબ્રષ્ટ થવું, ચંડાલને ત્યાં વેચાવું વગેરે બધી કથા છે. (જુઓ અ. ૭-૮) પદ્મપુરાણે આ કથા માર્કંડેયમાંથી ઉતારી છે. અને ભાગવતને પણ એની ખબર છે. (જુઓ મા. ૯-૭)

આ રીતે સુકન્યા આખ્યાન વગેરે મૂળ વૈદિક આખ્યાનોનાં પુરાણોમાં થયેલાં રૂપાંતરો જોવા જેવાં છે.

આ પૌરાણિક આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનો જૂના સંસ્કૃત કવિઓએ પોતાની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે, અને ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મપ્રચાર માટે જૂનાં આખ્યાનોનો પ્રતિ સંસ્કાર કર્યો છે અને નવાં રચ્યાં છે. વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવપુરાણોમાં, કૂર્મ, લિંગ, સ્કન્દ, શિવ વગેરે શૈવપુરાણોમાં, માર્કંડેય, દેવીભાગવત વગેરે દેવી પુરાણોમાં આવાં ધર્મપ્રચારના ઉદ્દેશથી રચાયેલાં પુષ્કળ આખ્યાનો મળે છે. દા. ત. પ્રહ્લાદ અને દ્રુવનાં આખ્યાનો જુઓ. આ આખ્યાનો વિષ્ણુભક્તિના પ્રચાર માટે રચાયેલાં છે. વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં ક્યાંય મળતાં નથી. હરિવંશમાં પણ પ્રહ્લાદને વિષ્ણુભક્ત કહ્યા નથી. ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે અને બીજાં નવાં આ જાતનાં આખ્યાનો ઉભેર છે. સુદામાનું આખ્યાન ભાગવત પહેલાં ક્યાંય નથી. પૌરાણિક આખ્યાન સાહિત્યે સંસ્કૃત કાવ્ય તથા નાટક

સાહિત્યને તથા હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્યને ઘણું પોષ્યું છે. આપણા ગુજરાતી કવિઓએ મહાભારત-માંથી, રામાયણમાંથી તથા ભાગવત, પદ્મપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, માર્કંડેય-પુરાણ, શિવપુરાણ વગેરે પુરાણોમાંથી પ્રસંગો લઈને કેટલી કાવ્ય રચના કરી છે એ જોવા જેવું છે (જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ ભા, ૫૦-૬૧-૬૨)

મહાભારત અને પુરાણોમાં આવેલાં આ ચરિતો માટે જુઓ પૌરાણિક કથા કોષ-(પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી, અમદાવાદ)

કલિયુગના રાજવંશો

પુરાણો વંશના અનુસંધાનમાં કલિયુગના રાજઓની વંશાવળીઓ આપે છે. આ વંશાવળીઓ નકામી છે એમ પહેલાં પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ સંશોધકોએ ગણેલું પણ ધીમે ધીમે મૌર્ય, શુંગ, આન્ધ્ર વગેરે વંશોના પુરાણોક્ત નામોને તથા ક્રમને પણ શિલાલેખો, શિક્કાઓ વગેરે સમકાલિન ઐતિહાસિક સાધનોનો ટેકો મળવાથી આ વંશાવળીઓ કાંઈક ભરોંસાપાત્ર છે એમ હર્થ; અને એનો અભ્યાસ કરવા તરફ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસીઓ દોરાયા. આમાં પણ એક ઈ. પાર્નિટરે ૬૩ હસ્તપ્રતોના પાઠોની સરખામણી કરીને પુરાણોક્ત કલિયુગના વંશોના વર્ણનનો શુદ્ધ પાઠ આપવાનો એક પુસ્તકદ્વારા ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રયાસ કર્યો છે. (જુઓ The Purāṇ Text of the Dynasties of the Kali Age.) આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં પ્રસ્તુત વર્ણનના પૌર્વાપર્ય આખત સારો વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખતમાં પાર્નિટરના સુવિચારિત નિર્ણયોનો સારજ અહીં આપ્યો છે.

કલિયુગના રાજઓની વંશાવળી મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુ, ભાગવત, ગરૂડ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય અને ભાગવત સિવાય ઉપરનાં બધાં પુરાણો પ્રાચીન રાજવંશોનું મહાભારતના યુદ્ધ પર્યંત વર્ણન કરીને પ્રક્ટી એના અનુસંધાનમાંજ પાછળના રાજઓનું

વર્ણન શરૂ કરે છે. ન્યારે મત્સ્ય પાછળના પૌરવોનું વર્ણન સાથે જ (અ. ૫૦) અને બાકીના કલિવંશોનું ૨૭૧ થી ૨૭૩ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરે છે. ભાગવત પણ નવમા સ્કંધમાં ઐક્વાકુઓ, પૌરવો અને બાર્હદ્રથોનું વર્ણન કરે છે અને બાકીના કલિવંશોનું દ્વાદશ સ્કંધમાં વર્ણન કરે છે.

મત્સ્ય, વાયુ અને બ્રહ્માંડ પુરાણના પાઠો ઘણા મળતા છે. વાયુ અને બ્રહ્માંડનાં વચનો તો એટલાં મળતાં આવે છે કે એકજ પુસ્તકની બે પ્રતોના બે પાઠ હોય એમ લાગે છે. મત્સ્યના પાઠમાં એટલું નહિં તો પણ ઘણું મળતાપણું છે. પાર્જિટર તો નીચેના કારણોથી મૂળ એકજ ગ્રંથમાંથી આ ત્રણેયે ઉતારો કર્યો હોય એમ માને છે. (૧) ઉપરનાં બધાં પુરાણો આ વિષયનું વર્ણન ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીધું છે એમ કહે છે. x (૨) ન્યારે વાયુ અને બ્રહ્માંડ વચ્ચે પાઠ ફેર હોય છે ત્યારે એ બેમાંથી એક નિઃશંક મત્સ્ય સાથે મળતું હોય છે (૩) વાયુ, અને બ્રહ્માંડની જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં જુદો જુદો પાઠ જોવામાં આવે છે, જેમાંથી એકાદ મત્સ્ય સાથે એક હોય છે. (૪) એક પુરાણમાં કોઈ વખત એકાદ શ્લોક નથી હોતો જે બાકીનાં બેમાં અથવા બેમાંથી એકમાં મળે છે. પણ એ શ્લોક પાછો કોઈ વખત તે પુરાણની એકાદ પ્રતમાં જ જોવામાં આવે છે. આ બધા ઉપરથી આ ત્રણે પુરાણોની હસ્તપ્રતોનું મૂળ એક જ હોય એમ લાગે છે.

x તાન્સર્વાન્કીર્તયિષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય. ૫૦ શ્લો. ૭૪

તસ્યાન્વવાયે વક્ષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય ૫૦-૭૭

વાયુમાં ઉપરના વચનમાં કથિતાન્ ને બદલે પઠિતાન્ પાઠ છે. જુઓ
વાયુ. અ. ૯૯. શ્લો. ૨૬૭

વળી પાર્જિટરની માન્યતા પ્રમાણે મત્સ્યનો પાઠ વાયુ અને અક્ષાંડથી સ્વતંત્ર અને બેયથી પ્રાચીનતર છે. પણ ત્રણેનું મળતાપણું એટલું બધું છે કે બધી પ્રતોને મેળવતાં મૂળ પાઠ શું હોવો જોઈએ તે પકડાઈ આવે છે. પદ્યરચના લગભગ મહાભારતીય છે.

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણના પાઠો મળતા છે. એ બેમાં ફેરફાર એટલોજ છે કે વિષ્ણુનો પાઠ ગદ્યમાં છે અને ભાગવતનો પદ્યમાં છે અને પદ્ય રચનાની જરૂરિયાતોને લીધે ભાગવતના પાઠમાં કવચિત્ વર્ણન કચરાઈ જાય છે. ઉપર કહેલાં ત્રણ પુરાણોનાં વર્ણન કરતાં આ બે પુરાણોનું વર્ણન અતિશય સંક્ષિપ્ત હોઈને જુદું પડે છે. છતાં કોઈ વાર અગત્યનાં નામની કે આવશ્યક વિગતની ખામતમાં આ બે પુરાણો પહેલાં ત્રણથી એવો જુદો પાઠ આપે છે કે એની પરંપરા સ્વતંત્ર હોય એમ માનવું પડે. આ વિષયના છેવટના ભાગમાં તથા બીજે ન્યાં વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં પદ્યરૂપમાં વધારે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં પદ્યરચના મત્સ્ય, વાયુને મળતી છે, વળી આ શ્લોકો જૂના હોય એમ વિષ્ણુ ઉતારે છે, અને આ ભાગોનો પાઠ ઉપરનાં ત્રણ પુરાણો સાથે ઘણો મળતો આવે છે. આ બધા ઉપરથી આ બે પુરાણોનું મૂળ તો એકજ છે પણ બેયમાં સંક્ષિપ્ત સાર ખેંચ્યો છે, એમ લાગે છે. પણ આ બેય ઉપરનાં ત્રણ કરતાં પાછળનાં છે.

ગરુડ પુરાણ જુદુંજ તરી રહે છે. આમાં પૌરવ, આર્દ્રથ અને ઐક્વાકુ વંશાવળીઓજ છે અને તે પણ નામની યાદી જ. ભાગવત કરતાં પણ વધારે સંક્ષિપ્ત એટલે દેખીતી રીતે એનો પાઠ પાછળનો છે.

ભવિષ્ય પુરાણની એક વેંકટેશ્વર છાપખાનામાં છપાયેલ પ્રતમાં આ વંશાવળીઓ છે. પણ એનું વર્ણન તદ્દન છિન્નભિન્ન અને નિર્માલ્ય છે. દરેક પૌરવ રાજ્યએ હજાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું એ કહે છે. બીજી પણ એવીજ અર્થશૂન્ય વાતો છે. આકી પાર્જિટરે તપાસેલ

ઇન્ડીઆ ઓશીસ લાઇબ્રેરીની, બોડલીઅન લાઇબ્રેરીની તથા બીજી હસ્તપ્રતોમાં વંશાવળીઓ નથી જ. અને એથી ઉલટું કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજની લાઇબ્રેરીની હસ્તપ્રતમાં કલકત્તાની સ્થાપનાના કાશીની ક્વિન્સ કોલેજની સ્થાપનાના વગેરે આધુનિક વૃત્તાંતો છે.

કલિયુગની વંશાવળીઓવાળા મત્સ્ય, વાયુ વગેરે પુરાણોના ભાગનું મૂળ હાલનું નહિ પણ એ વખતનું ભવિષ્ય પુરાણ છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. આ વંશાવળીઓની સમાપ્તિમાં મત્સ્ય, વાયુ અને બ્રહ્માંડમાં શ્લોક છે કે:—

મવિષ્યે તુ પ્રસંહ્યાતાઃ પુરાણજ્ઞૈઃ શ્રુતર્ષિભિઃ ।

આ પ્રકારનાં અનેક વચનો પુરાણોમાં હરિવંશમાં તથા મહા-ભારતમાં મળે છે. વળી ભવિષ્ય પુરાણ નામનું એક પુરાણ છેક આપસ્તમ્બધર્મસૂત્રના સમયમાં હતું એ ઉપર જોયું છે એટલે પાર્નિટર કહે છે તેમ મત્સ્યે, વાયુએ, અને બ્રહ્માંડે આ જૂના ભવિષ્યપુરાણમાંથી કલિવંશોના શ્લોકો ઉતાર્યા હોય એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. વિષ્ણુએ અને ભાગવતે આ ભવિષ્યમાંથી જ વસ્તુ લીધું છે પણ મત્સ્ય વગેરે કરતાં પાછલા વખતમાં અને આ ભાગને ઓછી અગત્ય આપીને સંક્ષેપ કર્યો છે.

આટલે સુધી પાર્નિટર સાથે સંમત થયા છતાં આ મૂળ પુરાણ એ વખતની સાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલું હતું એમ જે પાર્નિટર કહે છે તે એ વિદ્વાને આપેલી બધી દલીલો વિચાર્યા છતાં ખરું લાગતું નથી. એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉપર પ્રાકૃતની અસર થતી હોવાનો ધણો સંભવ છે અને એવી અસરથી પુરાણોના વચનોમાં જે પ્રાકૃત ધિશેષતાઓ પાર્નિટરને દેખાય છે તેનો ખુલાસો થઇ શકે એમ લાગે છે. એજ રીતે ખરોરથી લિપિમાં આ જૂનું ભવિષ્ય પુરાણ લખેલું હતું એ પાર્નિટરનું કથન પણ ગળે ઉતરતું નથી. જે પુરાવા એ વિદ્વાન રજુ કરે છે તે બીલકુલ નિર્ણાયક નથી.

કલિ વંશાવળીઓના પુરાણોક્ત પાઠોનો સમય નક્કી કરવા માટે પાર્ણિટર જે આંતર પ્રમાણ આપે છે તે બરાબર લાગે છે, તે કહે છે કે મત્રય પુરાણોક્ત વંશાવળી આન્ધ્ર વંશનાં, આન્ધ્ર સમયનાં બીજાં તથા આન્ધ્રના અન્ત પછી થોડો વખત સુધી જીવેલાં સ્થાનિક રાજ્યોનાં નામ લેઈને તથા કિલકિલ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને અટકી જાય છે.

આન્ધ્ર વંશનો લગભગ ઈ. ૨૩૬ માં અન્ત આવ્યો. અને મત્ર્યોક્ત વૃત્તાંત ઇ. સ. ત્રીજા શતકના મધ્ય ભાગથી આગળ નથી જતો એમ કહી શકાય.

વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુ અને ભાગવત ગુપ્તના ઉદયસુધી કલિ-વંશવર્ણન લંબાવે છે. આ પુરાણો ગુપ્ત રાજ્યનું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કરે છે:—

અનુગંગાપ્રયાગં ચ સાકેતં મગધાંસ્તથા ।

एतान् जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः ॥

વાયુ પુ. ૧૧ શ્લો. ૩૮૩,

ब्रह्मांड ૩-૭૪. ૧૦૫.

વિ. પુ. ૪-૨૪ શ્લો. ૧૮ તથા મા. પુ. ૧૨

અ. ૧ શ્લો. ૩૮, જુઓ.

આ શ્લોકમાં આપેલું વર્ણન ગુપ્તવંશના પહેલા ચંદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. ૩૧૯ થી ૩૨૬)ના વખતના ગુપ્ત રાજ્ય વિસ્તારનું સૂચક છે. પછી સમુદ્ર ગુપ્તના વખતમાં તો ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધી ગયેલો. આ શ્લોક સાથેજ મણિધાન્ય વગેરે નાગરાજ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. સમુદ્ર ગુપ્તે આ રાજ્યોને તાબે કરેલાં. પુરાણો-વૈષ્ણવ પુરાણો પણ સમુદ્રગુપ્ત જેવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર તથા એના મહા ભાગવત અનુયાયીઓનો કે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો બીજકુલ ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ હકીકત ઉપરથી કલિવંશવર્ણન સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠા

પહેલાં કે એની પ્રખ્યાતિ થયા પહેલાં અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૩૩૦ સુધીમાં લખાયું છે.

ગુપ્તો આગળ આ પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ અટકે છે એ હકીકત ઉપર વર્ષો પહેલાં બ્રુહર સાહેબે પણ ધ્યાન ખેંચેલું. મતલબ કે ચોથા શતકના આરંભમાં આ વંશાવળીઓ તૈયાર થઇ છે એ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી પણ મત્સ્યમાં ઉપરનો શ્લોક નથી માટે એ પહેલી આવૃત્તિ અને વાયુ વગેરે ખીજી એ પાર્જિટરનું અનુમાન ખેસતું નથી. મત્સ્યની પ્રતોમાંથી આ શ્લોક પડી ગયો હોવાનો ઘણો સંભવ છે.

પાર્જિટર કહે છે કે ઇ. સ. ત્રીજી ચોથા શતકમાં ભવિષ્ય પુરાણની પ્રતો પ્રચલિત હતી, એમાં આ કલિવંશોનું જે વર્ણન હતું, તેનો મત્સ્યે ઇ. સ. ત્રીજી શતકના મધ્યમાં ઉતારો કર્યો, પછી ભવિષ્ય પુરાણની પ્રતમાં ગુપ્તવંશનું વૃત્તાંત ઉમેરવામાં આવ્યું અને એ વખતે પણ ભવિષ્યની ભાષાનું નવું સંસ્કરણ થયું, આ ખીજી આવૃત્તિમાંથી વાયુ પુરાણની એક પ્રતે (જેને પાર્જિટર evē કહે છે) ઉતારો કર્યો; વળી બે ચાર વર્ષોમાં ભવિષ્યનું ત્રીજું સંસ્કરણ થયું અને એમાંથી વાયુની બાકીની પ્રતોએ ઉતારો કર્યો. આ ખુલાસો ખરો હોય તો મત્સ્યોક્ત વૃત્તાંત બધાથી જૂનો હોવો જોઈએ. પણ મને તો આ બધી પાર્જિટરની કલ્પના લાગે છે. મત્સ્ય કરતાં વાયુ પુરાણોક્ત ભાષા ઘણીવાર વધારે ચોક્કસ છે એમ તો પાર્જિટર પોતે જ કબુલ કરે છે અને ખીજી ઘણાખરા ભાગમાં વાયુ જ પ્રાચીનતર છે એટલે માત્ર ભાષાની અસંસ્કૃતતા (Crude-ness) ઉપર ભાર મુકીને મત્સ્યોક્ત વૃત્તાંતને પાર્જિટર પ્રાચીન ઠરાવે છે તે ખેસતું નથી. બાકી ભવિષ્યનું કલિકાલ વર્ણન ઇ. સ. ચોથા શતકના આરંભમાં તે વખતના ભવિષ્ય પુરાણમાં લખાયું અને ભવિષ્યની જુદી જુદી પ્રતોમાંથી હાલનાં વાયુ, મત્સ્યાદિ પુરાણોએ ઉતાર્યું, એટલું નિઃસંદેહ લાગે છે. ગમે તે કારણથી પણ

ઇ. સ. ચોથા શતક પછી આ ઐતિહાસિક વિષયની પુરાણોમાં એટલી ઉપેક્ષા થઈ ગઈ કે વિષ્ણુ અને ભાગવતે પોતાના વખત સુધીમાં થઇ ગયેલા વંશોનો ઉમેરો ન કર્યો, કદાચ એમ હોય કે હાલનાં વિષ્ણુ, ભાગવતાદિ પુરાણોનું લક્ષ્ય ધર્મપ્રચાર તરફ હોવાથી જે જે નવી ધાર્મિક વાતો પ્રચલિત થતી ગઇ તે તે હાલનાં પુરાણોમાં ઉમેરાઇ પણ જૂના પુરાણના સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો તો જૂનાં પુરાણોમાંથી એમને એમ કે સંક્ષેપ કરીને સંગ્રહી લેવામાં આવ્યા. આ સ્થિતિમાં જૂના ભવિષ્યપુરાણનું ઇ. સ. ૩૩૩-૩૫ પછી નવું સંસ્કરણ થયું નહિ હોય અને એ છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી બધાં પુરાણોએ ઉતારા કર્યા, તેમાં ગુપ્તવંશના આરંભ સુધીની જ હકીકત આવી. પાછળથી તો જૂનું ભવિષ્ય પુરાણ લુપ્ત થઇ ગયું, હાલનું ભવિષ્યપુરાણ ઉભું થયું અને આ વિષયની લોકપ્રિયતા એટલી ઘટી ગઈ કે ઉપર ગણાવ્યાં છે તે શિવાયનાં પુરાણોએ આ વિષય લીધો જ નહિ. ટુંકામાં કલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ ઇ. સ. ચોથા શતકના આરંભથી અર્વાચીન નથી અને ઇ. સ. ૨૫૦ થી પ્રાચીન નથી. મતલબ કે ઇ. સ. ૨૫૦ થી ૩૩૦-૩૫ સુધીમાં રચાયો છે. અલબત્ત જૂનું ભવિષ્યપુરાણ તો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો સંભવ છે. એમાં પરંપરાથી સાંભળીને તથા એ વખતે જે સાધનો લભ્ય હશે તે ઉપરથી કલિવંશવર્ણન તૈયાર થયું અને પછી એમાં વખતના વહેવા સાથે ઉમેરા થતા ગયા. આ રીતે ૫૦૦ વર્ષ સુધી આ જૂના પુરાણમાં સુધારાવધારા થતા ગયા. પણ જૂના ભવિષ્યની જે આવૃત્તિ ઇ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઇ તે જ છેલ્લી.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરે.

સર્ગ અને પ્રતિસર્ગની બાબતમાં વાયુ, મત્સ્ય વગેરે જૂનાં પુરાણો કેવળ સાંખ્યના સૃષ્ટિવાદને અનુસરે છે. ન્યારે વૈષ્ણવ પુરાણો વિષ્ણુથી અને શૈવપુરાણો શિવથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. આ વિષય વર્ણન સાંખ્ય અને વૈષ્ણવ, શૈવ તથા શાકત સંપ્રદાયોના ઇતિહાસ.

સાથે સરખાવવાથી આ વિષયમાં પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય જોઈ શકાય એમ છે.

કલ્પો અને મન્વન્તરોની કલ્પના વંશો જોટલી જૂની નથી એમ વિલ્સન વગેરે પુરાણાભ્યાસીઓનો મત છે તે સાચો લાગે છે. જૂના વખતમાં ચાર કે પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો એમ જ્યોતિષને અનુસરી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને દરેક વર્ષ એ એક યુગ એટલે ચાર વર્ષનો એક મહાયુગ એવી કલ્પના પં. રુદ્રપદ્મણ્ડયામ શાસ્ત્રીએ ગવામયનમ્ નામના ગ્રંથમાં રજુ કરી છે. આવા ૭૨ યુગનો એક મન્વંતર અને ૧૪ મન્વંતરનો એટલે કે ૪૦૩૨ વર્ષનો એક કલ્પ; આ રીતે ગોઠવીને સદગત કાળેએ પૌરાણિક મન્વન્તરોને અને જુદા જુદા કલ્પમાં બનેલા ગણાતા બનાવોને ઘટાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પ્રકરણ ત્રીજું) પણ આ બાબતમાં હજી ઘણો ઉઠાપોહ થવાની જરૂર છે. વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો કરતાં મન્વન્તરો વધારે અંધારામાં છે. પણ કલ્પ અને મન્વન્તરની પૌરાણિક કલ્પના શંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોના જાણવામાં હતી. વળી પુરાણોમાંયે કલ્પવાદ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામ્યો છે, અને કેટલાક સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પૌરાણિક સૃષ્ટિવાદને સ્વીકાર્યો છે, અને પૌરાણિક કલ્પવાદનો અહમ્મત ઉપયોગ કર્યો છે. હાલનાં પુરાણોમાં પરસ્પર અને મહાભારત સાથે કૃષ્ણચરિત્ર જેવા અતિ પ્રખ્યાત વિષયમાં પણ કેટલોક વિરોધ જોવામાં આવે છે, તેનો ખુલાસો પણ આ કલ્પવાદના આશ્રયથી કરવામાં આવે છે કે ભાગવતનું વૃત્તાંત સારસ્વત કલ્પનું, મત્સ્યપુરાણનું વારાહ કલ્પનું, વાયુપુરાણનું વૃત્તાંત શ્વેતકલ્પનું એ રીતે કલ્પભેદથી વૃત્તાંત વિરોધનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે. પુરાણોને આ રીતે જુદા જુદા કલ્પનાં માનવા માટે આધાર મત્સ્યપુરાણની પુરાણાનુક્રમણિકામાં મળે છે.

ભૂગોળ-ખગોળ

ભૂગોળ-ભુવનકોશ અને ખગોળ-જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વર્ણન ઘણાં ખરાં

પુરાણોમાં મળે છે. બધામાં સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર, મેરુનો વિસ્તાર વગેરે એકસરખું છે. વાયુ પુરાણનું વર્ણન સૌથી વધારે વિગતપૂર્ણ વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય, લિંગ અને કૂર્મમાં ઘણા શ્લોકો એના એ છે. વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને અગ્નિ પુરાણમાં શબ્દશઃ એક જ વર્ણન અને તે વાયુ વગેરે સાથે ઘણું મળતું છે. ભાગવતનાં ઉપવિભાગોનાં બીજાં જુદાં છે. અને પદ્ય ભાગવતને અનુસરે છે. સિવાયનાં પુરાણોમાં કાં તો આ વિષય સંક્ષેપમાં કહ્યો છે અથવા નથી જ કહ્યો. મહાભારતના બીજા પર્વમાં પુરાણ જેવું જ ભુવન વર્ણન છે, જેમાં ઘણા શ્લોકો વાયુ વગેરે સાથે શબ્દશઃ સમાન છતાં મહાભારતનો ક્રમ પુરાણોથી જુદો છે.

એક-૪-પાર્ણિટરે માર્કંડેય પુરાણનું ઇતિહાસ ભાષાંતર ઈ. ૧૯૦૪ માં પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં આ ભુવનકાશ વર્ણનવાળા વિભાગ કહેલા ભારત વર્ષના દેશો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેને હાલમાં શું કંઈ એ નક્કી કરવાનો ભાષાંતરની ટીપોદ્ધારા ઘણો સરસ પ્રયત્ન છે, ત્યાં બીજા પર્વોક્ત તથા વિષ્ણુ વગેરે બીજાં પુરાણોક્ત સાથે સરખામણી કરીને પાઠમાં સાચું નામ શું હોવું જોઈએ બતાવતો પણ વિચાર કર્યો છે. આ માટે માર્કંડેયના અધ્યાય ૧ ભાષાંતર ખાસ જોવા જેવું છે. વિદ્યમાને વિષ્ણુ પુરાણના ભાષાંતર આવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ પાર્ણિટરે ૧૯૦૪ સુધીની જૂની શાક્યો માહિતી સંગૃહીત કરેલી હોવાથી ભારત વર્ષની પ્રાચીન ભૂગોળ અભ્યાસીને આજ વધારે ઉપયોગી છે. ઇ. સ. ૫૯૯૯ બીજા શતક ભારત વર્ષની સ્થિતિ વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયના આ વર્ણનમાં છે વિદ્વાનોનું માનવું છે. ઘણાં પુરાણોએ આ વર્ણન એમને એમ જૂનાર ઉતારેલું છે. પણ કેટલાંક પુરાણોમાં તીર્થ વર્ણનના પ્રસંગમાં પુરાણના સમયની ભારતીય ભૂગોળની સ્થિતિ દેખાય છે. દા. સ્કંદ પુરાણમાં ૧૦ મા ૧૧ મા શતકની પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન સ્થિતિ દેખાય છે.

ન્યોતિશ્ચક્રનું પુરાણોક્ત વર્ણન પણ નોવા જેવું છે. એમાં જૂના અને નવા ભાગોનું મિશ્રણ છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, અગ્નિ, ભાગવત, પદ્મ, વગેરે પુરાણોમાં રવિ, સોમ વગેરે વારના અનુક્રમને મોટે ભાગે અનુસરતી ગ્રહગણના છે. આ પ્રકારનો વારનો અનુક્રમ ઇ. સ. ૯૦૦ પછી આ દેશમાં સામાન્ય રીતે ચાલુ થયો છે. પણ શરૂઆત બેલી થઈ હોવાનો સંભવ છે, વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૮૭ માં ગુજરી ગયા) આ ક્રમ ચાલુ કર્યો છે. વરાહમિહિરની ખ્યાતિ એટલી બધી હતી કે સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપર એની ઘણી અસર થઈ છે. અને પુરાણો ઉપર એની અસર હોવાનો સંભવ છે. દુંકામાં હાલના પુરાણોના ન્યોતિશ્ચક્રના ભાગો ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસના હોવા નોંધએ, એમ અત્યાર સુધીમાં મળેલાં ન્યોતિશ્ચક્ર-થો ઉપરથી લાગે છે એમ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રી કહે છે તે ખોટું માનવાનું કારણ નથી (જુઓ The Journal of the R. A. S. 1912, p. 1053)

વિષ્ણુના અવતારો

કેટલાંક પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય તપાસવામાં વિષ્ણુના અવતારની માન્યતા પણ ઉપયોગી છે. ભગવદ્ગીતામાં “ મારા અને તારા બહુ જન્મો વીતી ગયા છે, એને હું જાણું છું ” એમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું ત્યારથી અવતારવાદનું બીજ રોપાયું. હાલનાં બધાં પુરાણો ગીતા કરતાં અર્વાચીન છે એટલું નક્કી. મહાભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વિષ્ણુના અવતારની ગણતરી જુદી જુદી રીતે મળે છે. ગીતામાં અવતારો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તો ગણાવ્યા નથી. પણ વિભૂતિઓમાં પાંડવોમાં અર્જુનને અને વૃષ્ણીઓમાં વાસુદેવને પોતાની વિભૂતિરૂપ ગણેલ છે. પણ આ વિભૂતિ કથનમાં અવતારવાદનું બીજ છે. રામાનુજમતમાં અવતારને વિભવ કહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.*

*વાયુપુરાણે યદ્યદ્ વિભૂતિમત્સર્વં

વગેરે ગીતાનો શ્લોક વિષ્ણુએ જુદાં જુદાં મન્વન્તરોમાં લીધેલાં રૂપનું વર્ણન કરતાં ઉતાર્યો છે (જુઓ. અ. ૧૧) આ અધ્યાયમાં વિષ્ણુના પ્રસિદ્ધ

મહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્ગત નારાયણીય પર્વમાં એક સ્થળે માત્ર વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ (શાં. અ. ૩૪૦ પ્રલોક. ૧૦૧) એ છ અવતારો ગણ્યા પછી તરત જ હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ એમ દશ અવતારો ગણ્યા છે. ભીષ્મ સ્તવમાં ઉપર પ્રમાણે જ દશ ગણાવતાં હંસ નથી ગણ્યો અને કૃષ્ણ તથા કલ્કી વચ્ચે બુદ્ધનું નામ મુક્યું છે. વરાહ પુરાણમાં આ રીતે જ દશ અવતારો ગણ્યા છે. પછી મહાભારતની દાક્ષિણાત્ય આવૃત્તિના સભા પર્વમાં ટુકાં ચરિત્રો સાથે પુષ્કર, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ, અને કલ્કી એ રીતે નવ અવતારો છે. (આ ભાગ પ્રાક્ષિપ્ત હોવાનો ધણો સંભવ છે.)

હવે બીજી રીતે જોઈએ તો કવિ જ્યદેવ મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરાથીરામ, બલરામ, બુદ્ધ અને કલ્કિ એ રીતે દશ અવતારો ગણે છે. એટલે બારમા શતકમાં વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણને ભગવાન રૂપ જાણીને એના અંશાવતારો ઉપલા દશ ગણવાનું શરૂ કર્યું છે. એમાં આઠમા અવતાર તરીકે કૃષ્ણને બદલે બલરામને મુક્યા છે, અને બુદ્ધને પણ અવતાર ગણેલ છે. પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવતે ૧૧મા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ૨૧ અવતારો ગણાવતાં બલભદ્રને અને બુદ્ધને બંનેને ગણ્યા છે અને બલભદ્રને ગણ્યા છતાં શ્રી કૃષ્ણને પણ ગણ્યા છે. પણ ભાગવતમાં જુદે જુદે બે ત્રણ ઠેકાણે અવતાર ગણના મળે છે અને એમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી ૨૪ અવતારનાં નામો નિશ્ચિત થયા પહેલાં તથા કૃષ્ણ અવતાર ગણનામાંથી નીકળી ગયા પહેલાં ભાગવત રચાયું જણાય છે. અગ્નિપુરાણ મત્સ્યાદિદશ અવતારો ધોરણ

અવતારોમાંથી એક વામનનું વર્ણન છે બાકી તો નારાયણ, હરિ, વૈકુંઠ વગેરે રૂપે જુદા જુદા મન્વંતરોમાં વિષ્ણુ રહે છે એમ કહ્યું છે. વામન અવતારની કથા ઋગ્વેદના મંત્રથી સૌથી પહેલાં પ્રચારમાં આવી દેખાય છે.

પ્રમાણે ગણે છે. આઠમા કૃષ્ણને અને નવમા બુદ્ધને મુકે છે. (જુઓ અ. ૧ થી ૧૨ અને ૧૬) આ રીતે અગ્નિની અવતારગણના ભાગવત પહેલાંની છે. એ કૃષ્ણચરિત્રના અધ્યાયને હરિવંશ કહે છે એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. જો કે અગ્નિપુરાણ સમગ્ર રીતે ભાગવત પછીનું છે એ નિર્વિવાદ છે પણ આ બાબતમાં એ કાંઈક જૂની પરંપરાને અનુસરે છે. ઉપર કહેલ વરાહપુરાણની ગણતરી પણ અગ્નિપુરાણની સમકક્ષાની છે.

પ્રાચીન શિષ્યની નિશાનીઓ જોઈએ તો આઠમા નવમા શતકના મન્દિરના દ્વારની ખંડારની બાજુ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે બુદ્ધની મૂર્તિ મળે છે. અને નવમા શતકના એક મન્દિરના સભામંડપના સ્તંભ ઉપર કૃષ્ણ પેઠે જ બલરામની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૨-૮૩) જો કે આ ઉપરથી બલરામને આઠમા અવતાર ગણ્યા છે એમ ન કહેવાય. પણ આઠમા શતકમાં બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાતા હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી અને બલદેવ તો વધારે જૂના વખતથી કૃષ્ણ સાથે પૂજાતાજ (જુઓ એજન પા. ૨૫-૨૬) પણ કૃષ્ણને બદલે આઠમો અવતાર બલદેવને ગણવાનું તો ભાગવત પછી વૈષ્ણવોએ ચાલુ કર્યું છે અને પછી પણ બાલકૃષ્ણના ભક્તો શિવાય બીજાઓએ સ્વીકાર્યું નથી.

વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના અવતારો એક સાથે ગણાવ્યા નથી. પણ પુરાણના સર્ગ વિગેરે વિષયોની ચર્ચામાં જ્યાં પ્રસંગ આવે ત્યાં તે તે અવતારનું સૂચન કર્યું છે. આ રીતે વિષ્ણુ પુરાણે હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, કૃષ્ણ અને કલ્ક એટલા અવતારોનું સૂચન કર્યું છે અને વરાહ, નરસિંહ અને કૃષ્ણનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે. નરસિંહ અવતારના વર્ણનમાં પ્રલ્હાદને પરમભક્ત કહ્યો છે, જે વાત હરિવંશ વગેરેમાં નથી અને ભાગવતમાં છે અને બુદ્ધ માટે કહ્યું છે કે અસુરોને મોહ પમાડવા માટે

વિષ્ણુએ પોતામાંથી મહામોહને ઉત્પન્ન કરીને મોકલ્યો. (જુઓ અંશ. ૩ અ. ૧૮).

બ્રહ્મપુરાણની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર છે. એમાં જૂના નવા ભાગો મળી ગયેલા ૨૫૪ લાગે છે, ૨૧૨ અધ્યાય સુધીમાં વરાહ, વામન, નરસિંહ અને કૃષ્ણ એ ચાર અવતારોનો જ ઉલ્લેખ આવે છે. રામતીર્થના વર્ણન પ્રસંગમાં રામના જન્મ પહેલાનું દશરથનું ચરિત્ર વિસ્તારથી છે, પછી રામના જન્મની વાત છે પણ રામને વિષ્ણુનો અવતાર નથી કહ્યા. પણ અ. ૧૮૦ થી ૨૧૨ સુધીમાં ખરાબર વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે જ કૃષ્ણચરિત વર્ણવ્યા પછી ૨૧૩ માં અધ્યાયમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય રામ, દાશરથિ રામ, કૃષ્ણ અને કલ્ક એટલાનાં ટુંકાં ચરિતો કહ્યાં છે. નૃસિંહ અવતારના વર્ણનમાં ભક્ત પ્રહ્લાદની વાત નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

માઉંડેયમાં વિષ્ણુના હયગ્રીવ (અ ૫૯), મત્સ્ય, કૂર્મ વરાહ (અ. ૪૭) નરસિંહ, વામન (અ. ૪) દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણ એટલા અવતારોનું સૂચન છે.

મત્સ્ય પુરાણના અધ્યાય ૪૬ તથા ૪૭ માં વૃષિણ વંશનું વર્ણન છે, જેમાં કૃષ્ણ ચરિત્ર ટુંકામાં છે અને કૃષ્ણ ચરિત્રના પ્રસંગમાં વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રશ્ન નીકળતાં ખાર દેવાસુર સંગ્રામની વાત લખી છે. આ સંગ્રામ પ્રસંગે જે અવતારો થયા તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

પ્રથમો નારસિંહસ્તુ દ્વિતીયશ્ચાપિ વામનઃ ॥ ૪૨ ॥

તૃતીયસ્તુ વરાહશ્ચ ચતુર્થોઽમૃતમન્થનઃ ।

સંગ્રામઃ પંચમશ્ચૈવ સંજાતસ્તારકામયઃ ॥ ૪૩ ॥

ષષ્ઠો હ્યાઢીવકારવ્યસ્તુ સત્તમલ્લૈપુરસ્તથા ।

અન્ધકાલ્યોદ્યમસ્તેષાં નવમો વૃત્રઘાતકઃ ॥ ૪૪ ॥

ધાત્રશ્ચ દશમશ્ચૈવ તતો હાલાહલઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રથિતો દ્વાદશસ્તેષાં ઘોરઃ કોલાહલસ્તથા ॥ ૪૫ ॥

૪૬ મા શ્લોકથી દરેક અવતારે શું કર્યું તે વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણન જોતાં તથા નામ ઉપરથી નરસિંહ, વામન, વરાહ ત્રણ જ વિષ્ણુના અવતારો જણાય છે, અમૃતમન્થનમાં ઇન્દ્રે પ્રદહાદને જીત્યો એમ કહ્યું છે એટલે એ પણ ઇન્દ્રનો અવતાર છે. અવશિષ્ટમાંથી ત્રૈપુર અને અન્ધક યુદ્ધમાં શંકરે અમુરોને માર્યાની વાત છે. આ રીતે ઉપર કહેલાં બાર યુદ્ધોમાંથી નવમાં તો વિષ્ણુએ અવતારો લીધાજ નથી. પણ આ બાર યુદ્ધોની વાત ધણી જૂની જણાય છે. વાયુ પુરાણમાં પણ આજ શ્લોકો થોડા પાઠાંતર સાથે છે. ત્યાં આઠમાને અંધકાર, નવમાને ધ્વજ, દશમાને વાર્, ૧૧ માને હાલાહલ અને બારમાને કોલાહલ કહેા છે. (જુઓ અ. ૯૭ શ્લો. ૭૨ થી ૭૬) પછીના શ્લોકો પણ બેય પુરાણોમાં એકજ છે. પણ આ પછી મત્સ્યમાં અ. ૪૭ ના અન્તમાં અને વાયુમાં અ. ૯૮ માં વિષ્ણુના અવતારો જુદી રીતે ગણાવ્યા છે. (૧) વરાહ, (૨) નૃસિંહ, (૩) વામન (૪) દત્તાત્રેય, (૫) માંધાતા (૬) જમ્બવન્થ (૭) રામ (૮) વેદવ્યાસ (૯) કૃષ્ણ (૧૦) કલ્કી. (જુઓ. વાયુ. પુ. અ. ૯૮ શ્લો. ૭૧ થી ૧૦૫) આમાંથી કોઈ કોઈ અવતારનું કાર્ય એક બે શબ્દોમાં અને કૃષ્ણનું તથા વામનનું સાત આઠ શ્લોકોમાં વાયુએ વર્ણવ્યું છે, મત્સ્યે વામનચરિતના તથા કૃષ્ણચરિતના એ શ્લોકો છોડી દીધા છે. આ પ્રસંગના બાકીના શ્લોકો બેય પુરાણોમાં લગભગ એના એજ છે. (જુઓ મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૨૩૮ થી ૨૪૯) પણ એક ફેર નોંધવા જેવો છે. વાયુ પુરાણમાં આઠમો અવતાર વ્યાસનો અને નવમો કૃષ્ણનો ગણ્યો છે. મત્સ્યે આઠમો વ્યાસનો ગણ્યો છે અને નવમો જુદાવતાર ગણ્યો છે. જુઓ:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાન મસુરાણાં પ્રણાશનમ્ ।

વુદ્ધો નવમકો જજ્ઞે તપસા પુષ્કરેક્ષણઃ ॥

મત્સ્ય. અ. ૪૭ શ્લો. ૨૪૭

મત્સ્યમાં કૃષ્ણાવતાર ગણ્યો જ નથી એ વિચિત્ર છે. જો કે એજ અધ્યાયની શરૂઆતમાં કૃષ્ણજન્મનીજ વાત છે.

સૂત કહે છે:—

અથ દેવો મહાદેવઃ પૂર્વ કૃષ્ણઃ પ્રજાપતિઃ ।

વિહારાર્થં સ દેવેશો માનુષેષ્વિહ જાયતે ॥

એજન અ. ૪૭ શ્લો. ૧

અને આગળ ચાલતાં કૃષ્ણાવતારના વર્ણનના વાયુના જ શબ્દો છે:—

નષ્ટે ધર્મે તથા જજ્ઞે વિષ્ણુર્વૃષ્ણિકુલે પ્રભુઃ ।

કર્તુ ધર્મસ્ય સંસ્થાન મસુરાણાં પ્રણાશનમ્ ॥

વાયુ. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૭, ૧૮

મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૧૨

“ધર્મવ્યવસ્થા કરવા માટે અને અસુરોનો નાશ કરવા માટે કૃષ્ણ જન્મ્યા” એમ વાયુએ અને એક વખત મત્સ્યે કહ્યું છે તે ધરાબર છે. પણ બુદ્ધને એ શી રીતે લાગુ પડે? મતલબ કે બીજા પુરાણોમાંથી કટકા કટકા લઈને સાંધનાર મત્સ્યે બુદ્ધાવતારને ઘુસાડનાં ગોટાળો કર્યો છે.

વાયુ અને મત્સ્ય વિષ્ણુના વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો ગણે છે અને બાકીના સાતને માનુષ ગણે છે તથા અવતારો દશ જ હોવા ઉપર ભાર મુકે છે. જુઓ:—

एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयः शुभाः ।

मानुषाः सप्त यास्तस्य शापजास्तान्निबोधत ॥

વાયુ. અ. ૧૮ પ્રલો. ૮૮

મત્સ્ય અ. ૪૭ પ્રલો. ૨૪૧

વાયુમાં વિષ્ણુના અવતારો વિષે આથી વધારે કાંઈ નથી પણ મત્સ્યમાં નરસિંહ અવતાર (અ. ૧૬૧, ૧૬૨) વામન અવતાર (અ. ૨૪૪) અને વરાહ અવતાર (અ. ૨૪૭, ૨૪૮) નું વિસ્તારથી વર્ણન છે તથા અ. ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મંથનના વર્ણનમાં કુર્માવતારનું સૂચન છે.

હરિવંશ ૨ અ. ૪૮ માં વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, તારકામય સંગ્રામમાં અસુરોને મારનાર તથા કૃષ્ણ એટલાનો જ ઉલ્લેખ છે પણ પર્વ ૧ અધ્યાય ૪૧ માં વિષ્ણુના અવતારો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. (૧) પૌંકરક, (૨) વારાહ, (૩) નારસિંહ, (૪) વામન (૫) દત્તાત્રેય (૬) જામદગ્ન્ય (૭) દાશરથિરામ, (૮) કૃષ્ણ (૯) વેદવ્યાસ, (૧૦) કલ્કિ. અને ભાવિષ્યપર્વમાં વિસ્તારથી પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવ, વરાહ અવતાર, નરસિંહ અવતાર અને વામન અવતારની કથાઓ કહી છે. નરસિંહ અવતારના પ્રસંગમાં પ્રહ્લાદને હરિવંશે ભક્તરૂપે વર્ણવ્યા નથી. આ પુષ્કરાવતાર, વરાહાવતાર વગેરેનું વર્ણન તે તે પુરાણમાંથી લીધું છે એમ હરિવંશ સ્પષ્ટ કહે છે. વામન અવતારનું વર્ણન શરૂ કરતાં કહે છે કે:—

श्रुणु राजन्कथां दिव्या मर्चितामृषिपुंगवैः ।

पुराणैः कविभिः प्रोक्तां ब्रह्मोक्तां ब्राह्मणेयिताम् ॥

હરિ. ૩ અ. ૪૮ પ્રલો. ૯

પૌંકર પ્રાદુર્ભાવના અંતમાં કહે છે કે:—

एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।

पुराणे पौष्करे चैव मया द्वैपायनेरितः ॥

હરિ. ૩ અ. ૩૨ પ્રલો. ૬૧

અને વરાહચરિત શરૂ કરતાં કહે છે:
પ્રાદુર્ભાવઃ પુરાણેષુ વિષ્ણોરમિત્તતેજસઃ ।

સતાં કથયતાં વિમ્ન વારાહ ઇતિ નઃ શ્રુતઃ ॥

એજન અ. ૩૩ શ્લો. ૧

આ વચનો ઉપરથી પૌષ્કર, વારાહ વગેરે અવતારોનાં જુદાં પુરાણો હતાં એમ સમજવું? ગમે તેમ હો પણ વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારોની પૂજનો પ્રચાર બીજા અવતારો કરતાં જૂનો છે એમાં શક નથી. વરાહ, વામન, મત્સ્ય વગેરે અવતારોનાં બીજાં વૈદિક સાહિત્યમાં છે.

ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદાભ્યઃ એ ઋગ્વેદના મંત્રમાંથી વામન અવતારની કથાનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે; અને પતંજલિ બલિ બન્ધનનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે વામનાવતારની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતી એટલું નક્કી છે. પણ કદાચ વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણ અવતારોની કથાએ એક સંગ્રહ (પુરાણરૂપ) માં કે જુદા જુદા સંગ્રહોમાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં પ્રચલિત હશે; વાયુ અને મત્સ્ય એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો કહે છે. વળી વાયુ અને મત્સ્યના બાર દેવાસુર યુદ્ધોવાળાં વર્ણનમાં ખરી રીતે વિષ્ણુના આ ત્રણ જ અવતારો છે. ભૃગુના શાપથી વરાહ વગેરે રૂપ ધારણ કરવું પડ્યાની બાર દેવાસુર સંગ્રામની વાત જૂની હતી. પછી ગીતાના ઉપદેશથી ધર્મવ્યવસ્થા માટે વિષ્ણુએ દશ અવતારો લીધાની વાત પ્રચલિત થઈ. વાયુએ અને મત્સ્યે જૂની અને નવી બેય વાતોનો એક પછી એક સંગ્રહ કર્યો છે. હરિવંશે તથા મહાભારતનાં સભા પર્વે પાંચલી દશ અવતારોવાળી વાતનોજ સંગ્રહ કર્યો છે. એ બેય ગ્રંથોએ વાયુ મત્સ્યના માંધાતાને બદલે શરૂઆતમાં પૌષ્કર અવતાર મુક્યો છે. આ રીતે જોતાં બાર દેવાસુર સંગ્રામવાળી વાત સૌથી જૂની, દશ અવતારવાળી કથા તે

પછીની. તેમાં મત્સ્યમાં બુદ્ધાવતારનો ઉલ્લેખ છે એટલે એ શ્લોક તો સૌથી પાછળનો. વાયુ, મત્સ્ય, મહાભારત-હરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુ આ બાબતમાં અર્વાચીન અને ભાગવત તે પછીનું એટલું સ્પષ્ટ છે.

આ અવતાર વિચારના પ્રસંગમાં એક બીજી વાત પણ કહેવી જોઈએ કે ભૃગુના શાપની તથા વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારની વાત રામાયણ પહેલાંની છે પણ આ પુરાણો પરશુરામને અવતાર ગણે છે; જ્યારે રામાયણમાં પરશુરામને અવતાર કહ્યા નથી. રામાયણને અનુસરી કાલિદાસે પણ નથી કહ્યા. અવતાર તરીકે પરશુરામ ની ગણના પાછળની છે. આ રીતે પુરાણોમાં જુદા જુદા ચરો એકજ અધ્યાયમાં રહેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને પરશુરામને સાથે રાખીને દશ અવતારની ગણના રામાયણ અને કાલિદાસ કરતાં અર્વાચીન હોવાનો સંભવ છે.

કૃષ્ણચરિત્ર

હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં કૃષ્ણચરિત્ર વિસ્તારથી છે, પણ બીજા ઘણામાં સંક્ષેપમાં છે અથવા એનો ઉલ્લેખ છે. કૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો મહાભારતમાં છે. વળી અસાધુર્માતુલે કૃષ્ણ : । જઘાન કંસંકિલ વાસુદેવઃ । સંકર્ષણદ્વિતીયસ્ય વલં કૃષ્ણસ્ય વર્ધતે । વગેરે કટકાઓ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી કૃષ્ણચરિત્રની કાંઈક કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. સ્વમેતકમણિવાળી કથા વિસ્તારથી વાયુપુરાણ (અ. ૯૬) માં અને મત્સ્ય પુરાણ (અ. ૪૬) માં મળે છે. વળી દેવકીના પુત્રોને કંસે માર્યાનો (અ. ૯૬) તથા કૃષ્ણે કંસને, સાલ્વને, દ્વિવિદને, અરિષ્ટને, વૃષભને, પૂતનાને, કેશિને, કુવલયાપીડને, નરકને તથા કાળવયનને માર્યાનો તથા બાણના હજાર હાથ કાપ્યાનો ઉલ્લેખ વાયુમાં (અ. ૯૮) છે.

આનું મૂળ હરિવંશ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ અવ્યાયના ઉપર નીચેના શ્લોકો વાયુ અને મત્સ્યમાં એકજ છે. માત્ર આટલા કૃષ્ણ ચરિત્રના શ્લોકોજ મત્સ્યમાં નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રનું ભાસે પણ નાટક લખ્યું છે પણ એ હરિવંશ કે વિષ્ણુને પૂરેપૂરું અનુસરતું નથી.

કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરતાં હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત એટલાં મુખ્યત્વે જોવા જેવાં છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધા પૂજા ધણી વધારે છે. વળી ભાગવતોક્ત દુંકા પ્રસંગોનો રાધાભક્તિની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મવૈવર્તમાં ઘણો વિસ્તાર છે. ભાગવત મોટે ભાગે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં ભાગવતમાં ધણી નવી વાતો છે. દા. ત. તૃણાવર્તવધ, કૃષ્ણે પોતાના મુખમાં આપું વિશ્વ યશોદાને દેખાડ્યું તે, વસ્ત્રહરણલીલા, શંખચૂડ વ્રજસ્ત્રીઓને પકડે છે તે, વગેરે અનેક પ્રસંગો ભાગવતમાં નવા છે. ભાગવત વિષ્ણુ પછીનું છે. વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં વિષ્ણુપુરાણ પહેલાનું અને હરિવંશ પાછળનો એમ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કૃષ્ણચરિત્રમાં કહ્યું છે પણ બેય ગ્રંથોને સરખાવતાં હરિવંશના વિસ્તારનો વિષ્ણુએ સંક્ષેપ કર્યો છે એટલું જ. બાકી વધારે જૂનું હરિવંશ લાગે છે. બાણકવિ કૃષ્ણના બાલચરિત્ર માટે વિષ્ણુનો નહિ પણ હરિવંશનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી હરિવંશોક્ત કૃષ્ણચરિત્રને વિષ્ણુપુરાણોક્ત ચરિત્ર સાથે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હરિવંશની આગળ પાછળની વાતોને સરખી ગોઠવીને તથા હરિવંશનાં લાંબાં વર્ણનોને દુંકાવીને વિષ્ણુપુરાણે કમબદ્ધ દુંકું કૃષ્ણચરિત્ર લખ્યું છે. વળી હરિવંશમાં કંસ પાસે નારદ જઇને કહે છે કે હું દેવસભામાં ગયો હતો અને ત્યાંથી જાણ્યું છે કે તારી નાની બેન દેવકીનો આઠમો પુત્ર તને મારશે. (જુઓ હરિ. ૨ અ. ૨) બ્રહ્મપુરાણ લગભગ હરિવંશના જ સારરૂપે આ જ વાત કહે છે. (જુઓ અ. ૧૮૧) પણ વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે કંસ દેવકીનો રંથ હાંકતો હતો ત્યાં આકાશવાણી થઈ કે “ હે મૂઠ તું સ્વામીની

સાથે બેઠેલી જે સ્ત્રીનો રથ હાંકે છે તેમનો આહમો પુત્ર તને મારશે ” એટલે તરતજ કંસ તરવાર કાઢીને દેવકીને મારવા ઉઠ્યો પણ વસુદેવે પોતાના પુત્રો આપવાનું કહીને દેવકીને મારતાં અટકાવ્યો. (જુઓ વિષ્ણુ પુ. ઑ. ૫ અ. ૧ પ્રલો. ૯ થી ૧૧) વળી હરિવંશમાં વિષ્ણુએ પોતેજ અવતાર લીધાની વાત છે (જુઓ પર્વ ૧ અ. ૫૫) ન્યારે બ્રહ્મ પુરાણ અને તેને અનુસરી વિષ્ણુપુરાણ બે કેશ આપ્યાનું કહે છે. આ ફેરફાર આ બે પુરાણોએ મહાભારત આદિ પર્વને અનુસરી કર્યો લાગે છે. ટુંકામાં હરિવંશ પછી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ પછી વિષ્ણુપુરાણ એવો ક્રમ દેખાય છે. એટલું જ નહિ પણ બીજી બધી બાબતમાં વિષ્ણુથી પ્રાચીનતર દેખાતું વાયુપુરાણ ઉપર કહેલ આકાશવાણીની વાત બરાબર વિષ્ણુને અનુસરી કરે છે. (જુઓ અ ૯૬ પ્રલો. ૨૨૧) એટલે વાયુનો આ ભાગ (પ્રલો. ૧૯૯ થી ૨૩૦) વિષ્ણુ પછીનો લાગે છે. પદ્મપુરાણમાં અને અગ્નિપુરાણમાં; સંક્ષિપ્ત કૃષ્ણચરિત્ર છે પણ એ બેયનાં વર્ણનો ભાગવત પછીનાં છે. દા. ત. શ્રાવણની કૃષ્ણાષ્ટમીની મધ્ય રાત્રીએ કૃષ્ણનો જન્મ થયાનું અગ્નિ પુરાણ કહે છે. આ તિથિનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણમાં, વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં નથી.

શૈવઅંશ

વૈષ્ણવ પુરાણોના સંબંધમાં અવતારો અને કૃષ્ણચરિત્ર વિષે જેવો વિચાર કર્યો તેવો શૈવપુરાણોની બાબતમાં શિવચરિત્રને અંગે કરવાની જરૂર છે. કુમારસંભવનું મૂળ જોતાં શૈવ કથાઓનો જૂનામાં જૂનો થર વાયુમાં દેખાય છે. મત્સ્યમાં એથી જુદી પરંપરાનો વિસ્તાર મળે છે. લિંગ, સ્પષ્ટ શૈવ હોદ્દાને એની કથાઓ મત્સ્યોક્ત કરતાં પાછળની હોવાનો સંભવ છે. પણ લિંગ, કૂર્મ, સ્કન્દપુરાણના શૈવભાગો અને શિવપુરાણને સરખાવતાં લિંગ કરતાં કૂર્મ પ્રાચીન લાગે છે.

લિંગપૂજા

શૈવપુરાણોની સરખામણી માટે લિંગપૂજાનો મહિમા ખાસ

જોવા જોવો છે. અત્યારે મુખ્યત્વે શિવનું લિંગ જ પૂજાય છે. પણ જૂનાકાળમાં મૂર્તિ અને લિંગ બન્ને પૂજાતાં એમ જૂના મન્દિરોના અવશેષો તથા ધારાપુરી, એલાપુરી વગેરે ગુહામન્દિરો જોવાથી જણાય છે. પણ લિંગપૂજનો પ્રચાર કરવા માટે શરૂઆતમાં ખૂબ મહેનત પડી હશે. શિવપુરાણમાં, સ્કન્દમાં અને લિંગપુરાણમાં લિંગ-પૂજનો મહિમા વધારનારી ઘણી વાતો છે. લિંગપૂજનો પ્રચાર આર્યોમાં ઇ. સ. ના આરંભકાળમાં થયો હોવાનો સંભવ છે (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૪૩-૪૪). લિંગપૂજની ઉત્પત્તિની વાત ખેલવેલી મહાભારત (સૌમિકપર્વ)માં અને વાયુપુરાણ (અ-૧૦) માં એક સરખી સાદાર્પમાં છે, કે “બ્રહ્માએ મહાદેવને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું; જેથી મહાદેવે સતીનું ચિંતન કરીને પોતાના જોવાંજ હજારો અમર પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. આથી બ્રહ્મા અપ્રસન્ન થયા અને શિવે વધારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરવા માટે પોતાનું લિંગ કાપી નાખી યોગ સાધવા માંડ્યો. સ્વારથી લિંગ પૂજવા માંડ્યું.”

કૂર્મમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે મહત્તા માટેનો વિવાદ શમાવવા શિવનું લિંગ પ્રગટ થયું એવી કથા છે. (જુઓ. અ-૨૬) લિંગમાં અને સ્કન્દમાં લિંગોત્પત્તિની જરા ધૂણા ઉત્પન્ન કરે એવી કથાઓ વિસ્તારથી આપી છે. વળી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના વિવાદની, આ બેય દેવો લિંગના ઉપર નીચેના છેડાઓ જોવા ગયા પણ પાર ન પામ્યા વગેરે કથાઓ પણ વિસ્તારથી છે.

શૈવકથાઓ

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિના પ્રચારમાં તે તે દેવની કથાઓએ તથા તે તે દેવના મોટા ભક્તોની કથાઓએ ઘણું કામ કર્યું છે. ઉપમન્યુ આદિ ભક્તોની કથાઓ મહાભારતમાં પણ છે, કૃષ્ણને પણ શિવના મોટા ભક્ત ગણ્યા છે. આવી કથાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છે. વૈષ્ણવો શિવને વિષ્ણુના ભક્ત કહે છે.

શિવચરિત્રને લગતી કથાઓમાં દક્ષયજ્ઞ ભંગની કથા ઘણી

જૂની લાગે છે. એ કથા વાયુમાં, દૂર્મમાં, લિંગમાં, સ્કંદમાં, ભાગ-
વતમાં અને શિવપુરાણમાં છે. આ કથામાં ધીમે ધીમે વૈષ્ણવો અને
શૈવોના ઝગડાનો ઉમેરો થતો ગયો છે. વાયુપુરાણની કથામાં આ
ઝગડાનું સૂચન ખીલકુલ નથી. દૂર્મમાં અસ્તવ્યસ્ત રીતે આ કથા
છે. એમાં સતી પિતાના અપમાનથી દેહ ત્યાગ કરે છે એ વાતજ
નથી. પણ પાર્વતીની વિનંતીથી રુદ્ર દક્ષયજ્ઞ ભંગ કરે છે એવું
વર્ણન છે. લિંગપુરાણમાં એથી વધારે વિસ્તાર છે. એમાં શિવ અને
વિષ્ણુનું યુદ્ધ થાય છે અને તેમાં વિષ્ણુ હારી જાય છે. સ્કંદમાં આ
કથા બેવડા ત્રેવડા વિસ્તારથી છે. શૈવ વૈષ્ણવના ઝગડાનું ૩૫ બહુ
સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળ તો રુદ્રનો વૈદિક યજ્ઞમાં ભાગ નહોતો અને
પછી શિવભક્તોના જોરથી ચાલુ થયો એ ઐતિહાસિક હકીકતનું
૩૫ક દક્ષયજ્ઞભંગની કથા લાગે છે. વાયુપુરાણમાં એવું જ ૩૫ છે. પછી
શૈવો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે વિરોધ જાગ્યો અને શિવ વિષ્ણુનાં યુદ્ધની
કથાઓ રચાવા લાગી. વૈષ્ણવોએ બાણાસુર સાથેના યુદ્ધમાં
કૃષ્ણે રુદ્રને હરાવ્યા એમ કથા ચલાવી (જુઓ હરિવંશ, વિષ્ણુ,
ભાગવત વગેરે) એની સામે શૈવોએ દક્ષયજ્ઞભંગ પ્રસંગે શિવે વિષ્ણુને
હરાવ્યાની કથા ચલાવી અને દક્ષયજ્ઞ એટલે શિવ વિરોધી-વૈષ્ણવો
નો યજ્ઞ એવું ૩૫ આપી દીધું.

શૈવો અને વૈષ્ણવોના વિરોધની વાત લિંગ અને સ્કંદ કરતાં
દૂર્મમાં ઓછી છે. દૂર્મમાં શિવ વિષ્ણુની એકતા ઉપર વારંવાર
ભાર મુક્યો છે:--

યો વિષ્ણુઃ સ સ્વયં રુદ્રો યો રુદ્રઃ સ જનાર્દનઃ ।

કૂ-પુ.-અ-૧૫-૧૦.

આથી ઉલટું લિંગમાં, સ્કંદમાં અને શિવપુરાણમાં શિવને બ્રહ્મા
અને વિષ્ણુ કરતાં ચડાવવાનો પ્રયાસ કથાઓથી અને સ્પષ્ટ વચ-
નોથી કર્યો છે. હુંકામાં વાયુ, મત્સ્ય, દૂર્મ, લિંગ, સ્કંદ અને શિવ-
પુરાણ એ ક્રમમાં શૈવકથાઓ શૈવવ્રતો વગેરેનો વિકાસ થયો છે.

દેવી ભક્તિ.

દેવી ભક્તિનું મૂળ વેદમાં નહિ જોવું જ છે. ઉલટું યજુર્વેદમાં એક સ્થળે સહ સ્વસ્તા અમ્બિક્વા એ રીતે અમ્બિકાને રૂદ્રની ખહેન પણ કહી છે. શૈવપુરાણોમાં પાર્વતી કે દુર્ગાનું સ્થાન શિવપત્ની તરીકે ગૌણ જ છે. પણ મહાભારતના પાછલા ભાગોમાં દુર્ગા સ્તુતિ અને દુર્ગાભક્તિની વાતો આવે છે, ૬ ઠા સાતમા શતકમાં દુર્ગાપૂજનો પ્રચાર આ દેશમાં હતો એમ ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી જણાય છે. પુરાણોમાં માર્કંડેયપુરાણાંતર્ગત દેવી માહાત્મ્ય દેવીભક્તિનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે. પછી તંત્રોદ્ધારા શક્તિ ભાક્તનો ખૂબ વિકાસ થયો પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં માર્કંડેય પુરાણ પછી દેવી ભાગવત અને પછી કાલિકા પુરાણ એમ ત્રણ જ નામો દેખાય છે.

વાર્ણશ્રમ ધર્મ.

પુરાણોનાં વર્ણશ્રમ ધર્મ તથા શ્રાદ્ધનાં પ્રકરણો મન્વાદિ સ્મૃતિઓ સાથે તથા પરસ્પર સરખાવવાથી એ વિષયનાં પૌર્વાપર્યનો કાંઈક પત્તો લાગે ખરો. પણ સ્મૃતિઓનો કાલક્રમ પણ એવો નિશ્ચિત નથી અને મેં એ પ્રકરણોની સવિસ્તર સરખામણી હજી કરી જોઈ નથી. છતાં નીચેનો દાખલો નોંધ્યો છે. ચારે વર્ણોનાં કર્મો ગણાવતાં મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય કૃષિ, વાર્ણજન્ય અને પશુપાલન વૈશ્યનું કર્મ ગણે છે. વાયુએ પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું છે.—

પાશુપાલ્યં વાણિજ્યં ચ કૃષિં ચૈવ વિશાં દદૌ ।

શિલ્પાજીવં મૃત્તિં ચૈવ શૂદ્રાણાં વ્યદધાત્ પ્રમુઃ ॥

વાયુ. અ ૮ શ્લો. ૧૭૦

પણ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય શૂદ્રનાં કર્મમાં દ્વિજાતિની સેવા ઉપર જે ભાર મૂકે છે તે આ વચનમાં નથી દેખાતો. મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં તો આ વિષય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપ્યો જ નથી. વિષ્ણુપુરાણે દરેક વર્ણ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાથી કલ્યાણ મેળવે છે એમ કહ્યું છે પણ સ્વધર્મ શું એ નથી કહ્યું.

પછી દેવલસ્મૃતિ જે હાલમાં ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસની મનાય છે તેમાં દિગ્ગતિ શુશ્રૂષા, કૃષિ, પશુ પાલન, અને પશ્યવ્યવહાર (વેપાર) એ કર્મો શ્રદ્ધાનાં ગણાવ્યાં છે. (જુઓ અપરાક ટીકા. પા. ૧૬૨) અને નરસિંહ પુરાણ શ્રદ્ધાનાં કર્મો ગણાવતાં કહે છે કે:—

અયાચિતઃ પ્રદાતા સ્યાત્કૃષિં વૃત્યર્થમાશ્રયેત્

પુરાણં શ્રુણુયાચ્ચૈવ નરસિંહસ્ય પૂજનમ્

(અપરાક ટીકા. પા. ૧૬૨)

નરસિંહ પુરાણના ઉપલા વચનમાં દેવલ પેઠે કૃષિને શ્રદ્ધાનું કર્મ ગણ્યું છે અને તે ઉપરાંત પુરાણ શ્રવણને તથા નરસિંહના, પૂજનને પણ શ્રદ્ધાનાં કર્મો ગણ્યાં છે. આથી પણ આગળ વધીને ભવિષ્ય પુરાણે પુરાણ શ્રવણ કરતી વખતે શ્રદ્ધાની પહેલાં વૈશ્યો એસે, તેની આગળ ક્ષત્રિયો અને સૌથી આગળ વિપ્રો એસે એવો નિયમ આપ્યો છે (એજન પા. ૧૬૨)

વ્રતો અને દાનો

વ્રતો અને દાનોનું વર્ણન મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં અને પુરાણોમાં ઘણું મળે છે. એકાદશી, જન્મઝમી વગેરે બહુ પ્રસિદ્ધ વ્રતોનો દાખલો જોઈએ. મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયમાં તો આ વ્રતોજ નથી. વાયુપુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવા છતાં એમાં પણ નથી. પણ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં “ જે એય એકાદશીનો ઉપાવસ ન કરે તે વિષ્ણુલોક ન દેખે ” એ રીતે કહ્યું છે (એજન પા. ૨૦૧).

મત્સ્યપુરાણ અને વરાહપુરાણ પણ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. (એજન) હવે મત્સ્યપુરાણે, મહાભારતે અને કોષ્ઠક સ્મૃતિએ પુત્ર પૌત્રવાળા ગૃહસ્થે તિથિના ક્ષયને દિવસે, સૂર્યસંક્રાન્તિને દિવસે તથા ચન્દ્ર અને સૂર્યના ગ્રહણને દિવસે ઉપવાસ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અને કૂર્મપુરાણે એ બધાં સાથે એકાદશીને દિવસે પણ ઉપવાસ ન કરવો એવું કહ્યું છે. આ વિરોધનો તોડ અપરા-

દિવ્ય એવો કાઢે છે કે એકાદશીને દિવસે વ્રત કરવાની વાત પુત્ર
યુક્ત ગૃહસ્થ માટે નથી. આ સમાધાન કૃત્રિમ લાગે છે. આગળ
ચાલતાં દ્વાદશી અનુગત એકાદશી એક કળા પણ હોય તો તે
દિવસે ઉપવાસ કરવો એ અર્થનું વચન સ્કન્દ પુરાણમાંથી અપરા-
દિત્યે ઉતાર્યું છે (એજન. પા. ૨૦૪) આગળ ચાલતાં ઉપવાસીએ
માંસ વગેરેનો ત્યાગ કરવા વિષે ધૂર્મપુરાણનાં તથા મત્સ્યપુરાણન
વચનો ઉતાર્યા છે એ સરખાવતાં મત્સ્યનું વચન પાછળનું લાગે છે
(એજન પા. ૨૦૭)

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી માટે અપારકની ટીકામાં વિચાર કર્યો છે. હરિ
વંશે, બ્રહ્મપુરાણે અને વિષ્ણુપુરાણે કૃષ્ણ જન્મની તિથિ જ આપી
નથી. વાયુ અને મત્સ્યમાં પણ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતે માત્ર રાહિણી
નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તિથિનો નિર્દેશ નથી કર્યો. અપરા-
દિત્યે ભવિષ્ય પુરાણમાંથી અને પદ્મપુરાણમાંથી જન્માષ્ટમી વિષે
ઉતારા કર્યા છે. (એજન પા. ૨૧૧) પણ વ્રતરાજમાં બ્રહ્મવૈવર્ત-
માંથી, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ ઉતારા છે.
પછી શિવચતુર્દશીના વ્રત માટે. માત્ર લિંગપુરાણમાંથી ઉતારો
આપ્યો છે. (એજન પા. ૨૧૨) અને વ્રતરાજે શિવરાત્રી વ્રતના
ઉદ્ઘાપનનો વિધિ સ્કન્દપુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે.

એકાદશી કદાચ લેવી વગેરે બાબતમાં દેવલનો સ્પષ્ટ મત છે કે
“ જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત થાય તે તિથિ સ્નાન, દાન અને જપમાં
સકલ જાણવી ” છતાં વૈષ્ણવો એકાદશીને તથા જન્માષ્ટમીને અનુ-
ક્રમે દ્વાદશી વિદ્ધ તથા નવમી વિદ્ધ લે છે. એ અપવાદના ટેકામાં
વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી એક શ્લોક અપરાદિત્યે ઉતાર્યો છે.

અપરાદિત્યે વ્રતોનો વધારે વિસ્તાર કર્યો નથી પણ હેમાદ્રિએ
ધણો વિસ્તાર કર્યો છે અને એ વિષયના છેલ્લા ગ્રન્થ વ્રતરાજમાં
દરેક તિથિ માટે એક કે વધારે વ્રતો કહેલાં જોવામાં આવે છે.
આ ગ્રંથનો કર્તા મોટે ભાગે હેમાદ્રિ વગેરેને અનુસરે છે. વ્રતરાજમાં

સ્કંદ, શિવપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, દેવીપુરાણ, ભવિષ્ય, ભવિષ્યોત્તર, વિષ્ણુધર્મોત્તર, સનતકુમાર સંહિતા, સૌરપુરાણ, વામનપુરાણ, નારદીય-પુરાણ, ગણેશપુરાણ, આદિત્યપુરાણ, વરાહપુરાણ, કૃર્મ, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત, અગ્નિપુરાણ, વિષ્ણુરહસ્ય, નૃસિંહ, લિંગપુરાણ, કાલિકાપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. એ ત્રણ સ્થળે બ્રહ્મપુરાણ-માંથી વ્રતરાજ્યે કહેલાં વચનો મળ્યાં નથી. એક સ્થળે વાયુનો પણ ઉલ્લેખ છે પણ તેયે હું મેળવી નથી શક્યો. પુરાણોમાં પ્રક્ષિપ્તો બહુ છે અને કેટલીક વ્રતોમાં પુષ્કળ ઉમેરોઓ હોવાનો સંભવ છે. સામાન્યરીતે વ્રતોનો આરંભ મત્સ્યપુરાણમાં દેખાય છે અને તેનો છેવટનો વિસ્તાર ભવિષ્યમાં અને ભવિષ્યોત્તરમાં મળે છે. બાકી નૃસિંહ ચતુર્દશીની વાત નૃસિંહપુરાણમાં, ગણપતિ ચોથની ગણેશપુરાણમાં, નવરાત્રીની દેવી-પુરાણમાં, શિવરાત્રીની કથા લિંગપુરાણમાં, શૈવરોટકવ્રત શિવપુરાણમાં વગેરે સ્વાભાવિક પ્રકાર છેજ.

પૌર્વાર્પય તપાસવામાં વ્રત પ્રકરણ પેઠે દાન પ્રકરણ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. ગુપ્ત રાજ્યઓના વખતનાં ભૂમિદાનો વિષે પુષ્કળ ઉત્કૃષ્ટ લેખો મળે છે. મહાભારતનું અનુશાસનપર્વ દાનમહિમાથી ભર્યું છે. પુરાણોમાં જુદી જુદી જાતનાં દાનો અને તેનાં ફળોનો પુષ્કળ વિસ્તાર છે. આ વિષયમાં પાર્ણિટરે ઇ. સ. ૪૭૫-૬ થી ૮૦૦ સુધીના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં છેવટે કાતરેલા ભૂમિદાનની પ્રશંસાના શ્લોકોનું મૂળ શોધવાનો સારો શ્રમ લીધો છે.

बहुभिर्वसुधा मुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलम् ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति भूमिपः ।

आच्छेता चानुमन्ता च तान्येव नरके बसेत् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुन्धराम् ।

स विघ्नायां कृभिर्ભૂત્વા પિતૃભિઃ સહ પચ્યતે ॥

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યત્નાદ્રક્ષ યુધિષ્ઠિર ।

મહીં મહીમતાં શ્રેષ્ઠ દાનાચ્છેયોનુપાલનમ્ ॥

આ શ્લોકો આ રીતે કે થોડા પાઠાંતરસાથે કોઇવાર આખી પંક્તિના ફેરફાર સાથે ઇ. સ. ૪૭૪, ૬ થી ૪૯૬-૯૭ સુધીના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે. ખીજા ત્રણ શ્લોકો ઉપર જેટલા સામાન્ય નહિ પણ કોઇ કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે. હવે આ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ‘આ શ્લોકો વ્યાસે કહ્યા છે’ (વ્યાસગીતાંશ્વાત્ર શ્લોકાન્) અથવા ‘પરમર્ષિ ભગવાન વેદવ્યાસે આ પ્રમાણે કહ્યું છે’ એ રીતે લખેલું છે. મહાભારત અને પુરાણો વેદવ્યાસનાં જ રચેલાં ગણાય છે એટલે આ શ્લોકો મહાભારતમાં હોય કે પુરાણોમાં હોય એ સરખું જ છે. પણ અમુક લેખોમાં ‘ભગવાન વેદવ્યાસે મહાભારતમાં કહ્યા છે’ તથા ‘પરાશરસુત પરમર્ષિ વેદવ્યાસે શતસાહસ્રી સંહિતા-મહાભારતમાં કહેલ છે’ એ રીતે પણ મળે છે. હવે પાર્ણિટર કહે છે કે “આ શ્લોકો મહાભારતમાં હશે પણ મને મળ્યા નથી. મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં આ અર્થનાં વચનો મળે છે પણ આ શ્લોકો દેખાતા નથી, પણ પહેલા ત્રણ શ્લોકો એજ ક્રમમાં પદ્મપુરાણ (ઉત્તરખંડ અ. ૩૩ શ્લો. ૨૬ થી ૩૦)માં મળે છે. પહેલો અને ત્રીજો શ્લોક ભવિષ્યપુરાણ (પર્વ ૪ અ. ૧૬૪ શ્લો. ૨૨ અને ૩૪) માં મળે છે. ત્રીજો શ્લોક થોડા પાઠાંતર સાથે બ્રહ્મપુરાણ (અ. ૧૫૫ શ્લો. ૬-૭)માં તથા પદ્મપુરાણના ખીજા ભાગમાં મળે છે. ચોથો શ્લોક ભવિષ્ય (પર્વ ૪ અ. ૧૬૪ શ્લો. ૩૮)માં મળે છે. આ શિવાય ખીજા બે શ્લોકો પણ પદ્મમાં અને ભવિષ્યમાં મળે છે. માત્ર ઇ. સ. ૮૦૦ ના ઉત્કીર્ણ લેખમાં આવેલો એક શ્લોક મહાભારતમાં અને પદ્મમાં મળે છે.”

આ બધા ઉપરથી પાર્ણિટર અનુમાન કરે છે કે “આ પ્રસિદ્ધ શ્લોકો મહાભારતની પ્રસિદ્ધિને લીધે મહાભારતમાં છે એમ કહેવાઇ ગયું હશે પણ એ અત્યારે પદ્મ, ભવિષ્ય અને બ્રહ્મપુરાણમાં જ

મળે છે માટે એ પુરાણો ઇ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં હોવાં જોઈએ. અને આ પુરાણો કાંઈ જૂનામાં જૂનાં નથી, ઉલટાં પાછળનાં છે માટે જૂનાં પુરાણો ઇ. સ. ના શરૂઆતના સૈકાનાં હોવાં જોઈએ.” (Journal R. A. S. 1912 p. 248 to 255.)

હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો અથવા હાલનાં પુરાણોના જૂનામાં જૂના ભાગો પાનિટર કહે છે તેટલા જૂના છે જ; પણ પદ્મ, ભવિષ્ય અને ધ્રુવ આખાં ઇ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં છે એ ગળે ઉતરવું મુશ્કેલ છે. આ પુરાણોમાં જૂના અને નવા ભાગો મિશ્રિત છે એ કહ્યું જ છે, માટે એકદમ આખાં પુરાણના સમયનો આટલા ઉપરથી નિર્ણય ન કરી નાખવો જોઈએ એમ ફલીટ જેવા પુરા-તત્ત્વજ્ઞે એજ વર્ણના જર્નલમાં ચેતવણી આપેલી (જુઓ. એજન પા. ૧૦૪૬) ખુબી તો એ જોવાની છે કે પદ્મ, ભવિષ્ય અને ધ્રુવના જે ભાગમાં આ શ્લોકો મળે છે તે ભાગો એ જ પુરાણના ખીન્ન ભાગો કરતાં અર્વાચીન જણાય છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે આપણે ઉપર જોયું છે તેમ વ્રત અને દાન સંબંધી એક જૂનું પુરાણ આ ઉત્કીર્ણ લેખોના શ્લોકોવાળું છેક ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં અને તે પહેલાં પણ હશે એમાંથી જ મહાભારતમાં અને ખીન્ન પુરાણોમાં દાન અને વ્રતના ભાગો લેવામાં આવ્યા છે. પાછળથી એ જૂનાં પુરાણો લુપ્ત થઈ ગયાં પણ હાલનાં જુદાં જુદાં પુરાણોમાં એ જૂનાં પુરાણના ભાગો રહી ગયા. વળી મહાભારતનો ઉત્કીર્ણ લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોતાં કાંતો એ શ્લોકો મહાભારતમાંથી પડી ગયા છે અથવા હજી કોઈ પ્રતોમાં હશે અને કદાચ શોધતાં મળી આવે.

મતલબ કે ઇ. સ. ચોથા પાંચમા શતકમાં વ્રતદાન અને તીર્થની પૌરાણિક પરંપરા શરૂ થઈ હતી એટલું નક્કી. દાનોનો સામાન્ય વિષય મહાભારત ઉપરાંત, અગ્નિ, ગરુડ, કૂર્મ, લિંગ, મત્સ્ય, પદ્મ, વરાહ, ભવિષ્ય, વગેરે પુરાણોમાં મળે છે. દાનની પૌરાણિક પરંપરાનું મૂળ ઉપર જોયું; હવે એનો વિસ્તાર જોવા માટે આપણે માત્ર અપ-

રાઈના ઉતારા કેટલાંક દાનો વિષે સરખાવીએ. યાજ્ઞવલ્ક્યે આચારા-
ધ્યાયના ૨૦૪ થી ૨૨૦ શ્લોકોમાં કેવી ગાયનું દાન કરવું એ લખ્યું છે.
ટીકાકારે આ બાબતને લગતા સ્કન્દ પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી,
મત્સ્યપુરાણમાંથી, નન્દીપુરાણમાંથી, આદિપુરાણમાંથી અને વરાહ
પુરાણમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આમાં વરાહપુરાણનો ઉતારો અધાથી
પાછળનો લાગે છે. પણ ૨૦૮ માં શ્લોકની ટીકામાં ટીકાકારે
ગોદાનના પ્રસંગમાં ગુડધેનુ (ગોળની ગાય) દાન વગેરેના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. ગુડધેનુનો ઉલ્લેખ યાજ્ઞવલ્ક્યે તો કર્યો જ નથી. ગુડધેનુનો
વિધિ ટીકાકારે મત્સ્યપુરાણમાંથી વિસ્તારથી ઉતાર્યો છે. પછી
તિલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. પદ્મપુરાણમાંથી
તિલધેનુનો એક વિશેષ નોંધ્યો છે. ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ તિલધેનુ
વિષે ઉતારો કર્યો છે, પછી ધૃતધેનુ અને જલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુ
ધર્મમાંથી અને લવણધેનુનો ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. છેવટ
શર્કરાધેનુનો વિધિ પણ ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. આ જોતાં
ભવિષ્યોત્તર આ બધામાં પાછળનું લાગે છે. આગળ ચાલતાં તુલા
પુરુષદાન, બ્રહ્માંડ દાન અને કલ્પવૃક્ષદાન, વગેરેના શ્લોકો મત્સ્ય
પુરાણમાંથી ઉતાર્યા પછી એના વિશેષો ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારે છે.
દરેક માસમાં કયું દાન કરવું એ બાબતમાં આદિત્ય પુરાણમાંથી,
દેવીપુરાણમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી લગભગ એક અર્થના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. આગળ ચાલતાં નન્દિપુરાણમાંથી આરોગ્યશાળાના દાનનો
મહિમા કહ્યો છે. ગરીબો માટે ધર્મોર્થ ઈસ્પીતાલો ગુપ્તકાળમાં હતી
એમ ચીનાઈ મુસાફર ફાહ્યાનના કહેવાથી જાણીએ છીએ. દેશી
વૈદકના ગ્રન્થોમાં આવી ઈસ્પીતાલો કરવા માટે કાંઈ સૂચન નથી.
ચરકમાં ઉપકલ્પનીય અધ્યાયમાં જે છે તે શ્રીમન્તો માટે ખાસ
તૈયારીની સૂચના છે. નન્દીપુરાણમાં તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગરીબો
માટે ઈસ્પીતાલ બંધાવવાનું પુણ્ય કહ્યું છે. હેમાદ્રિએ દાનખંડમાં
નન્દીપુરાણને મળતો આરોગ્યશાળા વિષે એક ઉતારો સ્કન્દપુરાણમાં

લીધો છે. આગળ ચાલતાં ભૂમિદાન, છત્રદાન, દીપદાન વગેરે દાનો માટે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી, આદિત્યપુરાણમાંથી, મત્સ્યપુરાણમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. અશ્વદાન માટે દેવીપુરાણમાંથી અને સ્કન્દ પુરાણમાંથી જ ઉતારા કર્યા છે. અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અને કુવા, વાવ, તળાવ વગેરેનાં દાન માટે આદિત્યપુરાણમાંથી, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા કર્યા છે. અને અમુક વિવાહો કરાવી આપી એ દંપતીને ધનધાન્યાદિથી ભરેલાં ઘરો આપવાનો વિધિ કાલિકા પુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે, અને શય્યાદાનનો વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. વળી ભવિષ્યોત્તરમાં પુસ્તકો લખાવીને તેનાં દાનનો માહમા કહ્યો છે. પુરાણ દાનનું આપું પ્રકરણ મત્સ્યમાંથી અપરાકમાં ઉતાર્યું છે એ તો ઉપર કહ્યું જ છે.

અપરાકના દાન પ્રકરણના ઉતારા સરખાવતાં મત્સ્ય, વિષ્ણુ ધર્મોત્તર, ભવિષ્યોત્તર, કાલિકા પુરાણ, નન્દિપુરાણ અને આદિત્ય પુરાણ સરખાં લાગે છે. સ્કન્દપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને દેવીપુરાણમાં આ વિષય મત્સ્ય વગેરે કરતાં ઓછી વિગતથી છે. અને ભવિષ્યોત્તરમાં સૌથી વધારે વિગતથી છે.

પરચુરણ વિષયો

યાજ્ઞવલ્કયે શ્રાદ્ધકાળ ગણાવતાં ચન્દ્ર સૂર્યના ગ્રહણને પણ શ્રાદ્ધકાળ ગણ્યો છે. વિષ્ણુપુરાણ પણ એમજ કહે છે. અપરાકે મત્સ્યમાંથી ગ્રહણ વખતે દાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું વચન ઉતાર્યું છે. લિંગપુરાણમાં ચન્દ્ર સૂર્ય ગ્રહણ વખતે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. દેવીપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં ગ્રહણ વખતે ગંગા યમુનાના વગેરેના સંગમમાં સ્નાનથી પુણ્ય થવાનું કહ્યું છે. મત્સ્ય પુરાણે અષ્ટવર્ષા કન્યા એ ગૌરી અને તેનો પુત્ર ગૌર એ વેદ જાણનાર અને સોમ પીનાર બ્રાહ્મણ જેવો પંક્તિપાવન ગણાય એમ કહ્યું છે.

શ્રાદ્ધના પ્રસંગમાં વાયુ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને બ્રહ્માંડપુરાણનાં વચનો જૂની સ્મૃતિઓને અનુસરતાં દેખાય છે.

યાત્રવદ્કથે આચારાધ્યાયમાં શ્રાધ્ધ પ્રકરણ પછી ગ્રહપૂજા સાથે વિનાયક પૂજાનો વિધિ કહ્યો છે. અને છેવટે એક શ્લોકમાં સૂર્યની, કાર્તિકસ્વામીની અને ગણપતિની હમેશાં પૂજા કરવાનું કહે છે. આ વિષયમાં ટીકાકારે મત્સ્યમાંથી, દેવીપુરાણમાંથી અને ભવિષ્યમાંથી વિગતો આપી છે.

શૈવ, વૈષ્ણવના વિરોધની વાતો પણ પાછળનાં પુરાણમાં મળે છે. અપાર્કમાં ઉતારેલા વરાહપુરાણના કટકામાં શૈવશાસ્ત્રને, લોકોને મોહ પમાડવા માટે કરેલાં ખોટાં શાસ્ત્રો કહ્યાં છે. કૂર્મપુરાણે પાંચરાત્ર અને પાશુપાત યંત્રને મોહશાસ્ત્ર કહ્યાં છે. વળી અનેક કથાઓ દ્વારા વૈષ્ણવપુરાણોએ શૈવધર્મને હલકો પાડવાનો અને શૈવપુરાણો એ વૈષ્ણવધર્મને હલકો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી જૈનો અને બૌદ્ધોની નિન્દા વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, વાયુ, મત્સ્ય, પદ્મ, કૂર્મ, સ્કંદ, શિવપુરાણ, અગ્નિ વગેરેમાં થોડી ઘણી જોવામાં આવે છે. આ જાતનો બૌદ્ધો અને જૈનોનો તથા શૈવ વૈષ્ણવોનો પરસ્પર દ્વેષ ઈ. સ. સાતમા આઠમા શતકમાં દક્ષિણમાં જોરમાં આવ્યો હતો એમ ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી જાણીએ છીએ.

તીર્થભાવના

તીર્થો સંબંધી જૂનામાં જૂનું પુરાણ ઘણું કરી બ્રહ્મપુરાણ છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. અલગત એમાં પાછળથી ઉમેરા થયા છે, પછી વૈષ્ણવપુરાણોમાં વૈષ્ણવતીર્થોની અને શૈવપુરાણોમાં શૈવતીર્થોની નોંધ કાળક્રમમાં વધતી જાય છે. વાયુમાં, મત્સ્યમાં, વિષ્ણુમાં માર્કંડેયમાં અને ભાગવતમાં આ તીર્થ માહાત્મ્યનાં ખાસ પ્રકરણો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ બ્રહ્મમાં, કૂર્મમાં, લિંગમાં અને પદ્મપુરાણમાં તીર્થ માહાત્મ્યો પુષ્કળ છે. અને સ્કંદપુરાણ તો લગભગ તીર્થ માહાત્મ્યરૂપજ છે. હાલમાં આ દેશમાં મનાતાં તીર્થોમાંથી કેાઇકજ

એવું હશે કે જેનું માહાત્મ્ય સ્કન્દપુરાણમાં ન હોય. અલબત્ત છપાયેલ ગ્રંથમાં અત્યારનાં કેટલાંક તીર્થો નોંધાયા વગરનાં હશે પણ તે તે તીર્થસ્થાનના કોઇક આહ્વાણના ધરમાં સ્કન્દપુરાણાંતર્ગત... ...સંહાતર્ગત તે તીર્થનાં માહાત્મ્યનાં લખેલાં પાનાં જરૂર મળવાનાં. આથી વધારે પૌર્વાપર્યનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આટલા વિચાર ઉપરથી બે ત્રણ વાતો ફલિત થાય છે. એક તો દાલનાં પુરાણોનો સમય નક્કી કરવા કરતાં તે તે પુરાણગત પૌરાણિક વિષયોનો સમય નક્કી કરવો એ વધારે સહેલું છે અને એજ શક્ય છે; કારણ કે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત આખાં સળંગ એક કર્તાની રચનાઓ છે. બાકી બીજાં ઘણાંખરાં પુરાણો તો સંગ્રહ રૂપ છે. જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી તંથા બીજા ગ્રંથોમાંથી વસ્તુ લઈને એક કરતાં વધારે કર્તાઓને હાથે આ સંગ્રહો થયા છે, પદ્મ પુરાણ અને સ્કન્દ પુરાણ તો અનેક પુરાણો સાથે આંધ્યાં હોય એવાં જ છે. મતલબ કે મત્સ્યાદિ એકજ પુરાણમાં જુદા જુદા સમયની રચનાઓ કેટલીક વાર શબ્દેશબ્દ અને કેટલીક વાર શબ્દાંતરથી સંગ્રહવામાં આવી છે. માટે ઉપર કહ્યું તેમ વિષયવાર પૌર્વાપર્યનો વિચાર કરી અમુક પુરાણનો મુખ્ય વિષય જે કાળનો લાગે તે સમયનું તે પુરાણ હોવાનો સંભવ માનવો એ સરલ રસ્તો છે.

પૌરાણિક વિષયોમાં વંશાવળી એ જૂનામાં જૂનો વિષય છે. અને ગમે તે કાળનાં પુરાણમાં પણ એ વિષયનો પાઠ બીજાં પુરાણોના પાઠ સાથે જેટલે અંશે મળતો હોય તેટલે અંશે એ ભાગ લગભગ વિક્રમ સંવત્તના પહેલા બીજા શતકનો સમજવો અને એ ભાગના સમય ઉપરથી સમગ્ર પુરાણના સમયનો નિર્ણય ન થઇ શકે. શિવભક્તિ અને વિષ્ણુભક્તિને લગતાં પૌરાણિક પ્રકરણોમાં કાળક્રમે મોટા ફેરફારો થતા ગયા છે પણ મૂળ ભાગ વિ. સં. ના પહેલા બીજા શતકમાં જૂનાં શૈવ અને વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી વાયુ અને હરિવંશમાં ઉતરી આવ્યા છે. કલિ

વંશ વર્ણન ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમાં જૂનાં ભવિષ્યમાંથી વાયુ, મત્સ્ય વગેરેમાં લેવામાં આવ્યું છે. પ્રત, દાન અને તીર્થનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં ઇ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં ઉમેરાયાં છે. ભૂગોળ વર્ણન અને જ્યોતિષ્યક વર્ણન સામાન્ય રીતે છઠ્ઠા સાતમા શતકનું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લઈ કયો વિષય મુખ્ય છે, અને એ વિષયના સાહિત્યમાં એ પુરાણોક્ત વિષયનું સ્થાન કયાં છે એ જોઈને તે પુરાણનો સમય લગભગ નક્કી થઈ શકે એવું છે. દા. ત. વાયુપુરાણમાં મુખ્ય વિષય વંશોનો છે. અને ગૌણ વિષય શિવભક્તિનો છે. શૈવ સાહિત્યમાં વાયુમાં કહેલ શૈવ કથાઓ વગેરે સૌથી જૂના રૂપમાં મળે છે એટલે એ પુરાણનો મોટો ભાગ (કલિવંશવર્ણન તથા અમુક પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો આદિ કરતાં) વિ. સં. બીજા શતક જેટલો પ્રાચીન હોવાનો સંભવ લાગે છે. હાલનાં જુદાં જુદાં પુરાણોનો સમય વિચારતી વખતે આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થશે.

પુરાણ વિવેચન

- વિભાગ ત્રીજો -

હાલનાં પુરાણોનો સમય.

પુરાણાનુક્રમણિકા.

પુરાણોનો સમય નક્કી કરવામાં પુરાણાનુક્રમણિકા એક ઉપયોગી સાધન છે. ઘણાં ખરા પુરાણોમાં પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. કેટલાંકમાં માત્ર નામજ આપેલાં છે, કેટલાંકમાં નામ સાથે તે તે પુરાણની શ્લોક સંખ્યા આપેલી છે અને કેટલાંકમાં દુંડું વર્ણન પણ મળે છે. વિષ્ણુ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકામાં માત્ર અઢાર પુરાણનાં નામજ છે. અને નારદ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા જેટલું વર્ણન છે. એક એક પુરાણનું એક એક અધ્યાયમાં નારદીય પુરાણે વર્ણન કર્યું છે. મત્સ્યે એક એક બ્રહ્મે શ્લોકમાં એકેક પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે. અને વિષ્ણુએ બે વાક્યમાં અઢારે પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે.

માત્ર પુરાણાનુક્રમણિકા ઉપરથી કોઈ પણ પુરાણનો સમય નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે પુરાણાનુક્રમણિકા ઘણાં પુરાણોમાં પાછળથી ઉમેરાઈ હોય એમ માનવાનાં ઘણાં કારણો છે. પુરાણાનુક્રમણિકાના સમય વિષે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વિષ્ણુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા જે કે વિષ્ણુ પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે પણ એલ્મીરની (ઇ. સ. ૧૦૩૦) એ એ ઉતારી છે એટલે આપણે એનેજ મુખ્ય રાખી બીજી અનુક્રમણિકાઓ નોંધએ. વિષ્ણુમાં અઢાર પુરાણોનાં નામો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

(૧) બ્રહ્મપુરાણ, (૨) પદ્મપુરાણ, (૩) વિષ્ણુપુરાણ, (૪) શિવ પુરાણ. (૫) ભાગવત, (૬) નારદીય (૭) માર્કન્ડેય (૮) અગ્નિ પુરાણ. (૧૦) બ્રહ્મવૈવર્ત (૧૧) લિંગ પુરાણ (૧૨) વરાહ પુરાણ. (૧૩) સ્કન્દ પુરાણ. (૧૪) વામન પુરાણ (૧૫) કૂર્મ પુરાણ (૧૬) મત્સ્ય (૧૭) ગરુડ પુરાણ (૧૮) બ્રહ્માંડ પુરાણ.

વિષ્ણુ. અં. ૩. અ. ૬.

એલ્પીરનીના ગ્રન્થના સચાઉએ કરેલા ભાષાંતરમાં આજ યાદી ઉતારી છે પણ એમાં બે ઠેકાણે નામનો સ્હેજ ફેર આવે છે. એક પાંચમા ભાગવતને બદલે વાસુદેવ શબ્દ છે અને બીજું ૧૦ માં બ્રહ્મવૈવર્તને ઠેકાણે વાયુ (wind) છે. મૂળ અરખ્ખીમાં શું છે તે હું જાણતો નથી પણ વાયુ શબ્દ સાચો હોય તો વાયુ પુરાણ અર્થ થાય.

આ વિષય પુરાણવાળી અનુક્રમણિકા ધણું પુરાણોમાં ઉતરી આવી છે પણ પાછળથી દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા ઉમેરવામાં આવી છે. આ રીતે દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા અને હુંકું વર્ણન તથા તે તે પુરાણના દાનનું ફળ મત્સ્ય પુરાણમાં અ. ૫૩ માં (શ્લો. ૧૨ થી ૬૪) વર્ણવ્યું છે. અને આ બધા શ્લોકો-માત્ર છેલ્લા ઉપપુરાણોના વર્ણનના છોડી દઇને-યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના ટીકાકાર અપરાદિયે ઉતાર્યા છે. મતલબ કે બારમા શતક પહેલાંનું આ પુરાણ વર્ણન છે. આમાં એક મહત્વનો ફેર છે. વિષય પુરાણમાં અને તેને અનુસરી ભાગવતમાં અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં જ્યાં શિવપુરાણ છે ત્યાં મત્સ્યમાં વાયુ પુરાણ છે. આ સિવાય અપરાકના ઉતારામાં અને આનન્દાશ્રમની આવૃત્તિવાળા મત્સ્યમાં કયાંક શ્લોકની સંખ્યામાં થોડો ફેર છે. દા. ત. મત્સ્યની છાપેલી પ્રતમાં મત્સ્યના ચૌદ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે અને અપરાકના ઉતારામાં તેર હજાર છે. મત્સ્યની અપરાકવાળી અનુક્રમણિકા સામે શ્લોક સંખ્યા સાથે નીચે ઉતારી છે—

પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા	પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા
૧ બ્રહ્મ પુરાણ	૧૦ હજાર	૧૦ બ્રહ્મ વૈવર્ત	૧૮ હજાર
૨ પદ્મ પુરાણ	૫૫ હજાર	૧૧ લિંગ પુરાણ	૧૧ હજાર
૩ વિષ્ણુ પુરાણ	૨૩ હજાર	૧૨ વરાહ પુરાણ	૨૪ હજાર
૪ વાયુ પુરાણ	૨૪ હજાર	૧૩ સ્કંદ પુરાણ	૮૧ હજાર
૫ ભાગવત પુરાણ	૧૮ હજાર	૧૪ વામનપુરાણ	૧૦ હજાર

૬ નારદીય પુરાણુ	૨૪ હજાર	૧૫ કૂર્મ પુરાણુ	૧૭ હજાર
૭ માર્કન્ડેય પુરાણુ	૯ હજાર	૧૬ મત્સ્ય પુરાણુ	૧૩ હજાર
૮ અગ્નિ પુરાણુ	૧૬ હજાર	૧૭ ગરુડ પુરાણુ	૧૮ હજાર
૯ ભવિષ્ય પુરાણુ	૧૪૫૦૦	૧૮ બ્રહ્માંડપુરાણુ	૧૨૨૦૦

કુલ ૩૯૮૭૦૦

આ ૧૮ પુરાણુના કુલ ચાર લાખ શ્લોક વ્યાસે કહ્યા છે એમ મત્સ્ય કહે છે. તે લગભગ ઉપર સાથે મળી રહે છે. આ ઉપરાંત નીચેનાં ઉપ પુરાણો અપાર્કવાળા ઉતારામાં નથી પણ મત્સ્યની છપાયેલી પ્રતમાં છે.

ઉપપુરાણો

૧ નારસિંહ ૧૮ હજાર

૨ નન્દીપુરાણુ

૩ સામ્ય

૪ આદિત્ય

છેલ્લાં ત્રણની શ્લોક સંખ્યા નથી આપી.

મત્સ્યના આ શ્લોકો ટુંકા કરીને તથા ક્યાંક પાઠાંતરથી અગ્નિ પુરાણે ઉતાર્યા છે. શ્લોક સંખ્યામાં પણ ગડબડ કરી છે. ક્યાંક આપી છે, ક્યાંક નથી આપી. એક ફેર ખાસ નોંધવા જેવો છે. ભાગવતમાં સારસ્વત કલ્પનું વૃત્તાંત છે એવી મતલબનો અર્થો શ્લોક મત્સ્યની કેટલીક પ્રતોમાં જ છે, જે અપાર્કે નથી ઉતાર્યો તે અગ્નિ પુરાણમાં છે.

(અગ્નિ. અ. ૨૭૨)

વળી શિવપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં મત્સ્યોક્તથી જરા જુદી રીતે પુરાણાનુક્રમણિકા આપી છે પણ એમાં ખાસ વિશેષતા નથી. પણ નારદીય પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ખાસ જોવા જેવી છે. સદ્ગત ત્ર્યંબક ગુરુનાથ કાળે એને પુરાણ સૂચી કહે છે. દરેક પુરાણના વિષયનું આમાં મત્સ્ય કરતાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે, પણ ક્રમ મત્સ્યોક્તજ છે.

મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મ વૈવર્ત, નારદીય વગેરેની પુરાણાનુક્રમશીલકાથી જુદી પરંપરાની એક અનુક્રમશીલકા વાયુમાં અને બીજી એલ્પીરૂપીમાં મળે છે.

વાયુપુરાણોક્ત અનુક્રમશીલકા.

૧ મત્સ્ય	૧૪ હજાર	૨ ભંવિષ્ય	૧૪ હજાર
૩ માર્કંડેય	૯ હજાર	૪ બ્રહ્મવૈવર્ત	૧૮ હજાર
૫ બ્રહ્માંડ	૧૨૧૦૦	૬ ભાગવત	૧૮ હજાર
૭ બ્રહ્મપુરાણ	૧૦ હજાર	૮ વામન	૧૦ હજાર
૯ આદિ	૧૦૬૦૦	૧૦ વાયુ	૨૩ હજાર
૧૧ નારદીય	૨૩ હજાર	૧૨ ગરુડ	૧૯ હજાર
૧૩ પદ્મ	૫૫ હજાર	૧૪ કૃત્તિ	૧૭ હજાર
૧૫ વરાહ	૨૪ હજાર	૧૬ રુદ્ર	૮૧ હજાર

વાયુપુરાણની આ અનુક્રમશીલકા વાયુમાં પાછળથી ઉમેરાય છે. કારણ કે આ અનુક્રમશીલકા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ પ્રતમાં અધ્યાય ૧૦૪ માં છે. આ અધ્યાય કલકત્તામાં છપાયેલ પ્રતમાં છે, તે શિવાયની આનંદાશ્રમ પાસેની ચાર હસ્ત પ્રતોમાંથી એકેય પ્રતમાં ન હોતો. આ અધ્યાયની ભાષા વસ્તુ વગેરે પણ વાયુ પુરાણના આગલા ભાગથી જુદાં જ છે. વાયુ ૧૮ પુરાણો થયાં કહે છે પણ નામ સાથે ગણે છે સોળ જ. શ્લોક સંખ્યામાં પણ કેટલોક ફેર છે. વળી બ્રહ્મપુરાણને ગણ્યા છતાં આદિ પુરાણ જુદું ગણ્યું છે. અને વિષ્ણુ, અગ્નિ અને લિંગ ત્રણને નથી ગણ્યાં.

એલ્પીરૂપીની બીજી અનુક્રમશીલકા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આદિપુરાણ (૨) મત્સ્યપુરાણ, (૩) કૃત્તિ, (૪) વરાહ (૫) નરસિંહ (૬) વામન (૭) વાયુ (૮) નંદીપુરાણ (૯) રુદ્ર પુરાણ (૧૦) આદિત્યપુરાણ (૧૧) સોમપુરાણ (૧૨) સામ્યપુરાણ (૧૩) બ્રહ્માંડ પુરાણ (૧૪) માર્કંડેય (૧૫) તાક્ષ્ય-ગરુડપુરાણ, (૧૬) વિષ્ણુપુરાણ,

(૧૭) બ્રહ્મપુરાણ (૧૮) ભવિષ્યપુરાણ (એલ્ખીરનીના અંગ્રેજી ભાષા-
તરનું પાનું ૧૩૦)

આ અનુક્રમણિકામાં વાયુ પેઠે બ્રહ્મ અને આદિ બેય આખ્યા
છે પણ કેટલાંક બીજાં પુરાણોનાં નામ મુકી દીધાં છે અને તેને
બદલે નરસિંહ, નન્દી, સોમ, સામ્ય અને આદિત્ય જેને મત્સ્ય
ઉપપુરાણ કહે છે તેનાં નામ છે.

પુરાણાનુક્રમણિકા વિષે ઉપર જે સરખામણી કરી છે તે ઉપરથી
એલ્ખીરનીના વખતમાં ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોવાનું
જણાય છે. પાછળથી પુરાણોની સંખ્યા ૧૮ ની નિશ્ચિત થઇ જવાને લીધે
અઢારમાં ન ગણાયેલાંને ઉપપુરાણો ગણવાનું ઠરેલું હશે પણ કેને
પુરાણ કહેવું એ બાબત મતભેદ તે વખતે હતો અને હજી છે. x
યાજ્ઞવલ્કયના ટીકાકાર અપરાક ટીકામાં જે જે પુરાણોમાંથી
ઉદાહરણો લે છે, તેની યાદી જુદી તારવતાં તેમાં એણે પોતે દાન
પ્રકરણમાં મત્સ્યમાંથી ઉતારેલ (આપણે ઉપર નોંધેલ) યાદી કરતાં

xવિષ્ણુ, ભાગવત, રકંદ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ, દ્વિંગ અને બ્રહ્મ
વૈવર્તમાં વાયુને બદલે શૈવપુરાણ કહેલું છે, પણ શૈવથી વાયુ જ વિવક્ષિત
છે અને રૈવામાહાત્મ્યમાં “ વાયુએ કહેલું માટે વાયવીય અને શિવભક્તિયુક્ત
હોવાથી શૈવ એ રીતે આ પુરાણનાં બે નામ હોવાનું કહેલું જ છે ” છતાં
શૈવો શૈવપુરાણથી પ્રચલિત શિવપુરાણને ગણે એ સ્વાભાવિક છે. અને પ્રચ-
લિત શિવપુરાણની વાયુ સંહિતામાં, એ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે. પણ ત્યાં
શૈવપુરાણ એક લાખ શ્લોકનું કહ્યું છે, અત્યારે મળે છે ચૌવીસ હજાર શ્લોકનું
(આ શિવપુરાણ મુંબઈમાં વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયું છે.)

આ જ પ્રમાણે દેવી ભાગવતમાં આપેલી પુરાણાનુક્રમણિકામાં દેવી-
ભાગવતને મહાપુરાણમાં ગણાવ્યું છે અને એક બીજાં ભાગવતને માહેશ્વર અને
વાસિષ્ઠ સાથે ઉપપુરાણ કહ્યું છે. આ બીજું ભાગવત તે વૈષ્ણવ ભાગવત જ
હોવું જોઈએ. આથી ઉદ્ભૂત વૈષ્ણવ ભાગવતે તો નહીં પણ પદ્મપુરાણે દેવી
ભાગવતને તથા શૈવપુરાણને ઉપપુરાણોમાં ગણ્યાં છે. સૂતસંહિતામાં શિવ
ધર્મ નામનું ઉપપુરાણ ગણ્યું છે, તે જ હાલનું શિવપુરાણ હશે.

નવાં નામો મળે છે. અપરાદિત્યે કુલ નીચેનાં પુરાણોમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે:—

(૧) માર્કંડેય (૨) વિષ્ણુ (૩) બ્રહ્મપુરાણ (૪) વરાહ પુરાણ (૫) ભવિષ્ય પુરાણ (૬) કાલિકાપુરાણ (૭) દેવીપુરાણ (૮) મત્સ્ય-પુરાણ (૯) સ્કંદપુરાણ (૧૦) આદિપુરાણ (૧૧) બ્રહ્માંડપુરાણ (૧૨) વાયુપુરાણ (૧૩) નરસિંહપુરાણ (૧૪) પદ્મપુરાણ (૧૫) કૂર્મપુરાણ, (૧૬) ભવિષ્યોત્તર (૧૭) લિંગપુરાણ (૧૮) આદિત્યપુરાણ (૧૯) નન્દીપુરાણ (૨૦) વામનપુરાણ

આ ઉપરાંત વિષ્ણુધર્મ, વિષ્ણુધર્મોત્તર, શિવધર્મોત્તર, પાંચરાત્ર-સંહિતા અને વિષ્ણુરહસ્ય, આ બધા ગ્રન્થોમાંથી અપરાકમાં વારંવાર ઉતારા કર્યાં છે. મત્સ્ય જેવાં કેઈ કેઈ પુરાણમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યાં છે.

અપરાકે કરેલા પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપરથી એક બે વાત ખાસ દેખાય છે. (૧) અપરાકનાં વખત મુધી અમુક પુરાણ અને અમુક ઉપપુરાણ એવો ભેદ પડ્યો ન હતો. માત્ર પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને તેની સંખ્યા ૧૮ કરતાં વધી ગઈ હતી. અર્થાત્ પુરાણ અને ઉપપુરાણ એવો ભેદ બારંમા શતક પછી પડ્યો છે. (૨) ભવિષ્યોત્તર અત્યારે ભવિષ્ય પુરાણનો એક ભાગ ગણાય છે, પણ અપરાકે ભવિષ્યોત્તરને જુદું ગણે છે. મત્સ્ય, નારદ વગેરેની અનુ-ક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ત્રેવીશ હજાર કહી છે. અત્યારે છ અંશવાળું વિષ્ણુપુરાણ મળે છે તેની શ્લોક સંખ્યા સાત હજારથી વધારે નથી. પણ જે વિષ્ણુધર્મોત્તરને ઉત્તર ભાગ તરીકે વિષ્ણુપુરાણમાં ગણવામાં આવે તો ૨૩ હજારની શ્લોક સંખ્યા મળી રહે, સંદગત કાળે વિષ્ણુધર્મોત્તરને વિષ્ણુપુરાણનો ઉત્તર ભાગ ગણવાના મતના છે. (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા ૬૦, ૬૧) પણ અપરાકે વિષ્ણુધર્મોત્તરને જુદો ગ્રંથ ગણતા હોય એમ લાગે છે. વળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં કહેલી શ્લોક સંખ્યા તો ભાગવત જેવાં કેાઇકની મળે

છે. બાકી ધણાં પુરાણોમાં બહુ ફેર આવે છે. નારદપુરાણમાં પોતામાં નારદપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ૨૫ હજાર કહી છે પણ અત્યારે મળે છે ૨૩ હજાર, વાયુ પુરાણમાં વાયુ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા કહી છે ૨૩ હજાર, મળે છે માંડ બાર હજાર, માર્કંડેય પુરાણની શ્લોક સંખ્યા મત્સ્યે આપી છે નવ હજાર, અત્યારે મળે છે લગભગ સાત હજાર, અગ્નિ પુરાણની કહી છે ૧૫ હજાર, આનંદાશ્રમમાં છપાયેલ અગ્નિ-પુરાણમાં માંડ બાર હજાર શ્લોક છે.

વળી જુદી જુદી પુરાણનુક્રમણિકાની શ્લોક સંખ્યામાં એટલો પાઠ ફેર છે કે એ સંખ્યા બહુ વિશ્વસનીય નથી. કાંતો કલ્પનાથી અનુક્રમણિકામાં શ્લોક સંખ્યા મુકેલી છે. અથવા પાછળથી કેટલાંક પુરાણોમાં જેમ હજારો શ્લોકો ઉમેરાયા છે, તેમ કેટલાંકમાંથી હજારો પડી ગયા છે.

અપરાકના ઉતારાઓમાંથી ત્રીજી વાત એ મળે છે કે ગરૂડ પુરાણ, શિવપુરાણ, ભાગવત, નારદીય, અગ્નિ અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી અપરાકે એક પણ ઉતારો કર્યો નથી. જો કે અપરાક પહેલાં થયેલા હલાયુધે અગ્નિપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે. એટલે ગરૂડ, ભાગવત, નારદીય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને શિવપુરાણ અપરાકના વખતમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ ન હોવાં જોઈએ. ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયું છે પણ ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયું છે એ મેં અન્યત્ર ખતાવ્યું છે (જુઓ ભાગવતનો સમય પુરાતત્વ પુ. ૫ અં. ૨) અને શિવપુરાણને, બ્રહ્મવૈવર્તને તથા નારદીયને ભાગવતની ખબર છે, મતલબ કે એ પુરાણો બારમા શતકથી બહુ જુનાં નથી. (ગરૂડ વિષે ચોક્કસ નથી કહેવાતું).

ટુંકામાં અપરાકે મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ઉતારી છે તથા ઉપર કહેલાં પુરાણોમાંથી ઉતારાઓ કર્યા છે અને અપરાક પહેલાં એભીક્ષીએ જે, જુદી જુદી પુરાણાનુક્રમણિકાઓ આપી છે, એ જોતાં ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં મત્સ્યોક્ત અઢાર અને કાલિકા,

નન્દી, નરસિંહ, આદિત્ય, સાંખ વગેરે આઠ દશ મળી ૨૬—૨૮ જેટલાં પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ.

વળી આ સૈકાઓમાં જ નવાં નવાં પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને પુરાણ સંખ્યા મહાભારતનાં અદ્યાર પર્વને અનુસરી અદ્યારની નિશ્ચિત થયા પછી, અદ્યાર પુરાણ ગણતાં જે વધે તે ઉપપુરાણ ગણવાની પ્રથા શરૂ થઈ હશે.

ઉપપુરાણો—

સૂતસંહિતામાં ઉપપુરાણોનાં નામે નીચે પ્રમાણે મળે છે. (૧) સનતકુમાર પુરાણ (૨) નૃસિંહ પુરાણ (૩) નન્દી પુરાણ, (૪) શિવ-ધર્મ પુરાણ (૫) દુર્વાસા પુરાણ, (૬) નારદ પુરાણ (૭) કપિલ પુરાણ. (૮) માનવ પુરાણ (૯) ઉશનસ્ પુરાણ (૧૦) અત્થાંડો પુરાણ (૧૧) વાઙ્મય પુરાણ (૧૨) કાલી પુરાણ, (૧૩) વાસિષ્ઠ પુરાણ (૧૪) સાંખ પુરાણ (૧૫) સૌર પુરાણ (૧૬) પારાશર પુરાણ (૧૭) મારીચ પુરાણ (૧૮) ભાર્ગવ પુરાણ.

આ નામાવલિ માધવાચાર્ય (૧૪ મું શતક)ના વખતમાં સૂત-સંહિતામાં હતી. વળી મધુસૂદન સરસ્વતીએ આજ શ્લોકો ઉતારી લીધા છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા-૧૬૪ થી ૧૬૭)

દેવીભાગવતમાં પણ ઉપપુરાણોની નામાવલિ છે તેમાં શિવ-ધર્મને બદલે શિવ પુરાણ છે, ભાર્ગવને બદલે ભાગવત છે. અત્થાંડો પુરાણ નામ નથીજ. બાકીનાં નામો સરખાં છે. સૂતસંહિતા અને દેવીભાગવત કહે છે:

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥

આ ૧૮, ૧૯ ઉપરાંત પણ કેટલાક ગ્રંથો ઉપપુરાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ પુરાણ, મુદ્ગલ પુરાણ, ગણેશ પુરાણ, વગેરે, આ ગ્રંથો ૧૪ માં શતક પછીના હોવા જોઈએ એમ સદ્ગત કાળે કહે છે. (પણ આદિ પુરાણનું નામ એલ્પીરૂપીની યાદીમાં છે.)

આ પ્રમાણે ૧૮ પુરાણો, ૧૮ ઉપપુરાણો અને ૪-૬ વધારાનાં પુરાણો એટલે કે લગભગ ૪૦-૪૨ પુરાણ નામના ગ્રન્થો ગણાય છે, પણ એટલાથી પૂરું થતું નથી. મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી વધારાનાં પુરાણોની સંખ્યા પણ અદ્વારની કહે છે. એટલે થયાં ૫૪ અને આ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ પુરાણો થઈને પુરાણોની કુલ સંખ્યા સોની મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે અને દરેકમાં સરેરાશ વીશ હજાર શ્લોક સંખ્યા માનતાં પુરાણોના કુલ વીશ લાખ શ્લોકો હોવાનું તેઓ કહે છે. (જુઓ The Mahapuranas નામનો J. B. & O. R. S. ના ૧૯૨૮ સપ્ટેમ્બરના જર્નલમાં પ્રગટ થયેલો એમનો લેખ.)

પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય—ઘણાં ખરાં પુરાણોમાં ૧૮ પુરાણોના નામ વાળી પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. એટલે ૧૮ પુરાણો રચાયા પછી અનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ અને બધાં પુરાણો એક સાથે રચાયાં ન હોય, કેટલાંક પહેલાં અને કેટલાંક પછી રચાયાં હોય-દા-ત. વિષ્ણુ પુરાણ ભાગવત પહેલાં રચાયું છે અને ભાગવત બ્રહ્મ વૈવર્ત પહેલાં રચાયું છે, વળી વાયુ પુરાણ વિષ્ણુ અને ભાગવત બેયથી જૂનું છે-તો જૂનાં પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાઈ હોવી જોઈએ. અને બન્યું છે પણ એમજ. વાયુ પુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણમાં પુરાણાનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાયેલી પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અનેક પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એકસરખાં નામો મળે છે એ જોતાં અદ્વાર પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ થયા પછી પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોય અને એ વખતે ઉપલબ્ધ પુરાણોમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે.

અલ્પીરૂની (ઇ. સ. ૧૦૩૦) ના વખતમાં ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ હતાં એ ઉપર જોયું છે. એથી જૂના કાળમાં ઉતરતાં જેનો સમય નિશ્ચિત હોય એવા કાંઈ લેખકે ૧૮ પુરાણોનાં નામો નોંધ્યાં હોય એમ મારા જણવામાં નથી. ફક્ત કવિ રાજશેખરે

અષ્ટાદશ પુરાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને રાજશેખરનો સમય ચોક્કસ છે, કારણ કે એ કવિ કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલ (લગભગ ઇ. સ. ૮૯૦ થી ૯૦૭) ના ગુરુ હતા.

રાજશેખરના ઉલ્લેખ ઉપરથી નવમા શતકમાં પુરાણો અઢાર હોવાની પ્રસિદ્ધિ પ્રચારમાં આવી હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી. સાતમા શતકના બાણ કવિએ અનેક સ્થળે પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ કોઇ સ્થળે ૧૮ નો નિર્દેશ નથી કર્યો, શંકરાચાર્ય, બાણ વગેરેના ઉલ્લેખો બ્રેતાં વાયુ વગેરે કેટલાંક પુરાણો જૂનાં કાળમાં હતાં એમાં શંકા નથી, પણ સાતમાથી નવમા શતક સુધીમાં અનેક નવાં પુરાણો રચાયાં હોય અને નવમા શતકમાં અઢારની સંખ્યા પ્રસિદ્ધ થઇ હોય એમ લાગે છે. પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા પણ એ અરસામાં અર્થાત્ નવમા શતકના અન્તમાં રચાઈ છે એમ માનીએ તો મને બહુ વાંધો લાગતો નથી. માત્ર એક મુશ્કેલી છે. ભાગવત અગ્નિ પુરાણ, નવમા શતકમાં જ રચાયાં છે અને પ્રસિદ્ધ તો સો બરસો વર્ષ પછી થયાં હશે. હાલનું બ્રહ્મવૈવર્ત અને નારદીય તો ઇ. સ. ૯૦૦ પછીનાં છે. છતાં વિષ્ણુ મત્સ્યની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એ નામો છે. આ કાયડો એક જ રીતે ઉકલે એમ મને લાગે છે. ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે નામવાળાં પુરાણો પહેલાં હશે, પણ એ ગ્રન્થો વખત જતાં લુપ્ત થઈ ગયા અને એ નામો રહી ગયાં. પછી એજ નામથી નવાં ગ્રન્થો રચાયા. મત્સ્યની અનુક્રમણિકા લખનારે બધાં પુરાણો બ્રેઈને વર્ણન કર્યું છે એમ માનવાનું કારણ તથી. ભાગવત અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે મત્સ્યાનુક્રમણિકા પછી લખાયલાં પુરાણોનો મત્સ્યના વર્ણન સાથે મેળ નથી મળતો એ આ રીતે સ્વાભાવિક લાગે છે.

દુંકામાં ઇ. સ. નવમા શતકમાં એલ્પીરનીએ ઉતારેલી વિષ્ણુ પુરાણવાળી અનુક્રમણિકા લખાઈ હશે એમ લાગે છે. પછી મત્સ્યની અનુક્રમણિકા ભાગવતાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો પહેલાં લખાઈ હોવી જોઈએ.

અને ધણાં ખરાં પુરાણોએ વિષ્ણુવાળી કે મત્સ્યવાળી અનુક્રમણિકા જાતે પુરાણો જોયા વગર ઉતારી છે. છેવટ ભાગવત બ્રહ્મવૈવર્ત પછી કદાચ ઇ. સ. બારમા શતકમાં એ વખતે મળતાં પુરાણો જોઈને નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકા રચાઈ લાગે છે.

પણ સદ્રત અંબક ગુરનાથ કાળે નારદ પુરાણની અનુક્રમણિકાને ધણા જૂના કાળમાં મુકે છે. તેઓ ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ માં નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકાને મુકે છે અને તે પહેલાં ત્રણસો વર્ષ જૂની મત્સ્યોક્તને કહે છે અને ૧૮ પુરાણો ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાંનાં, ઉપપુરાણો ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીનાં અને ઉપપુરાણો તરીકે ન ગણાયેલાં તે પછીનાં એ રીતે પુરાણોપપુરાણનો કાલક્રમ ગોઠવે છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ) પણ આ ગોઠવણમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. પુરાણાનુક્રમણિકા તે તે પુરાણના સમયની નથી પણ પાછળથી દાખલ થઈ છે એ ઉપર કહ્યું છે. વળી મત્સ્યોક્ત કલિવંશ વર્ણુન ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાનું છે એ વાત ખરી પણ બાકીનો વ્રતદાનાદિનો ઘણો ભાગ પાછળનો છે. અને ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાં કેટલાંક પુરાણો હતાં ખરાં; પણ હાલનાં મત્સ્યોક્ત અઢાર તો એથી ઘણાં અર્વાચીન છે એવા પુરાવાઓ પુરાણોમાંથી મળે છે. બધું જોતાં મને તો મત્સ્યોક્ત અનુક્રમણિકા ઇ. સ. દશમા શતકથી બહુ જૂની નથી લાગતી અને નારદીય એથી અર્વાચીન છે. પણ સદ્રગત કાળે નારદીય અનુક્રમણિકાના કાળ માટે જે દલીલો આપે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. “ભગવાન શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસહસ્રનામના ભાષ્યમાં વિષ્ણુપુરાણાન્તે એમ કહીને યસ્મિન્ન્યસ્તમતિઃ વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે. આ શ્લોક હાલમાં વિષ્ણુ પુરાણના છઠ્ઠા અંશના ૮ મા અધ્યાયના છેવટમાં મળે છે. મતલબ કે શંકરાચાર્યના વખતમાં જે વિષ્ણુ પુરાણ હતું તેજ આજે મળે છે. પણ નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકામાં વિષ્ણુ પુરાણને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું કહ્યું છે. અને પહેલાં વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને સાથે ગણીને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું આખું વિષ્ણુ પુરાણ ગણાવું, પણ

પછી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર જુદું ગણવા માંડ્યું. શંકરાચાર્યને ઉપર કહ્યું, તેમ છ અંશમાં પૂરા થતા વિષ્ણુ પુરાણની જ ખબર છે માટે નારદીય અનુક્રમણિકા શંકરાચાર્યની પહેલાં ઇ. સ. ૫૦૦—૬૦૦ માં રચાઈ હોવી નેઈએ ” (જુએ પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૬૧).

પણ આ દલીલમાં કાંઈ દમ નથી, વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને એક ગણવા માટે શ્લોક સંખ્યા શિવાય કાંઈ કારણ નથી અને શ્લોક સંખ્યા પુરાવા તરીકે ચાલે એવી ચોક્કસ મળતી નથી. ભવિષ્યોત્તર, શિવ ધર્મોત્તર વગેરે ગ્રંથો પાછળથી રચાયા જણાય છે. ભવિષ્યોત્તર ભવિષ્ય પુરાણનો ભાગ અત્યારે ગણાય છે પણ અપરાધ ભવિષ્ય અને ભવિષ્યોત્તરને જુદા ગણે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરને પણ અપરાધ વિષ્ણુ પુરાણથી જુદો ગ્રંથ ગણે છે. વળી સર્ગાદિ અઘા પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણના છ અંશમાં પૂરું થઈ જાય છે. શ્રી ભાગવત પણ છ અંશના વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે.

વળી શંકરાચાર્ય ઉપર આખી દલીલનો જે આધાર છે તે લૂલો છે. શંકરાચાર્યના ભગવદ્ ગીતા ભાષ્ય, ઉપનિષદ્ ભાષ્ય અને સૂત્રભાષ્યમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા છતાં કોઈ પુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ મળતો નથી. જ્યારે વિષ્ણુસહસ્રનામ ભાષ્યમાં તો દૂર્ભપુરાણાંતર્ગત ઇશ્વરગીતામાંથી ઉતારા છે, નૃસિંહ પુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે, બ્રહ્માંડ પુરાણનો, લિંગ પુરાણનો અને બ્રહ્મ વૈવર્તનો પણ ઉલ્લેખ છે. અને પદ્મ પુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સહસ્રનામ ઉપરના શંકરાચાર્યના કહેવાતા ભાષ્યમાં ભાગવત-માંથી નામ સાથે ઉતારો છે. આ બધું જોતાં અને જીજ્ઞાસી રીતે પણ શારીરક ભાષ્ય વગેરેના લેખક-આદ્ય શંકરાચાર્યના, વિષ્ણુ સહસ્રનામ ભાષ્ય, સનત્સુજ્જનીય ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો લાગતા નથી. અને શંકરાચાર્યનો આધાર તુટી જતાં નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકાનો સમય ઇ. સ. ૫૦૦—૬૦૦ જેટલો જૂનો ઠરાવવા માટે કાંઈ આધાર રહેતો

નથી. અને મને તો ઉપર કહેલાં કારણોથી એ અનુક્રમશીલ આરમા નેરમા શતકની લાગે છે.

હાલનાં પુરાણોનો સમય

મને તો એમ લાગે છે કે જૂનાં પુરાણો વૈદિક ઈતિહાસિ પુરાણમાંથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં રચાયા શરૂ થયાં. ઇ. સ. પહેલા બીજા શતક સુધીમાં આવાં પાંચેક પુરાણો હોવાનો સંભવ ઉપર બતાવ્યો છે. પછી આ જૂનાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ તથા નવી ભાવનાઓ માટે નવી રચના કરીને નવાં પુરાણો રચવાનું શરૂ થયું. પણ જૂનાં નાશ નહોતાં પામ્યાં. ભગવાન શંકરાચાર્યના વખત સુધી આ જૂનાં પુરાણોની હસ્તી હોવાનો સંભવ છે. પણ ધીમે ધીમે નવાં પુરાણો લોકપ્રિય થયે જતાં હતાં. ઇ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં જૂનાં પાંચ છ ઉપરાંત હાલનાં પુરાણોમાંથી ૯—૧૦ રચાયાં હોય એમ લાગે છે. બે કે ચોખ્ખો પુરાવો વાયુ અને હરિવંશ શિવાય બીજા માટે મળતો નથી. ઇ. સ. સાતમાથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં પુરાણોની રચના ઘણાં નેરથી થઇ છે અને એ ૪૦૦ વર્ષ દરમિયાન જૂનાં પુરાણો લુપ્ત થવા લાગ્યાં અને નવાં ઉપર બતાવ્યું છે તેમ ૨૬—૨૮ જેટલાં તૈયાર થઈ ગયાં. પછીનાં ત્રણસો એક વર્ષમાં અત્યારે મળે છે તેટલું લગભગ બધું પૌરાણિક સાહિત્ય તૈયાર થઇ ગયું છે. એ પછી તો કવચિત્ પ્રક્ષેપો થયા છે અને કવચિત્ ન્હાના પૌરાણિક કટકાઓ (માહાત્મ્યો વગેરે) રચાયા છે, એટલું જ.

ઉપર પ્રમાણે હાલનાં મહાપુરાણોના મોટા ભાગની રચના ઇ. સ. સાતમાથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં માનવાનાં કારણે પુરાણાનુક્રમશીલકાનો વિચાર કરતાં દર્શાવ્યાં છે, એ ઉપરાંત જૈનપુરાણોનો આડકતરો પુરાવો પણ ઉપરની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. પુત્રાટ ગણના આચાર્ય જિનસેને શક સં. ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૩) માં જૈન હરિવંશ લખ્યો છે. અને તેના વૃદ્ધ સમકાલિન બીજા જિન-

સેને એ જ અરસામાં આદિપુરાણ રચ્યું છે. x આદિપુરાણની પૃત્તિ જેવું ઉત્તરપુરાણ તેના શિષ્ય ગુણભક્તે શક સં. ૮૨૦માં રચ્યું છે. અને આ સહુની પહેલાં રવિશેણે જૈનપદ્મપુરાણ શક સં. ૬૬૦માં રચ્યું છે. (જુઓ કીથ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ૧૯૨૮, પા. ૪૯૮).

આ રીતે ઇ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાવાની પ્રવૃત્તિ જોરમાં દેખાય છે. જૈનપુરાણો જૈનધર્મના પ્રચારાર્થે જ રચાયાં છે અને બ્રાહ્મણપુરાણોની હરીફાઈથી એ પ્રકારની રચના જૈન વિદ્વાનોએ કરી હશે એમ માનીએ તો ઇ. સ. આઠમા શતક પહેલાં બ્રાહ્મણપુરાણો સારી રીતે પ્રચલિત હોવાં જોઈએ. જૈનપદ્મપુરાણ પહેલાં બ્રાહ્મણપદ્મપુરાણ કોઈક રૂપમાં પ્રચલિત હોવું જોઈએ. વળી ઇ. સ. પાંચમા શતકના દેવધિ ગણિએ ભાગવત પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૫ અં. ૨ ભાગવતનો સમયની ટિ. પા. ૧૨૪)

અલખત આ પુરાવા ઉપરથી હાલના ભાગવતનો સમય નક્કી થતો નથી. હાલનું ભાગવત તો ઇ. સ. નવમા શતકમાં રચાયું છે એમ મેં ઉપર કહેલા લેખમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. પણ છેક ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ભાગવત (વૈષ્ણવ) મતનું કોઈક પુરાણ હોવું જોઈએ એ નિસંદેહ છે. જૂનાં પાંચેક પુરાણો મેં માન્યાં છે તેમાં એક વૈષ્ણવ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે.

ઘણાં ખરાં પુરાણો એક સમયની કે એક કર્તાની કૃતિ નથી એટલે તે તે પુરાણના જુદા જુદા ભાગ માટે સમયનો સામાન્ય નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. હાલનાં સર્વ પુરાણોનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ એક ગ્રંથમાં થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પણ મુખ્ય પુરાણોના વિષયોનું તથા

x ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ લાંડારકરે દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં હરિ-વંશકાર તથા આદિ પુરાણકાર જિનસેનને એક માન્યા છે. પણ શ્રી. નગેન્દ્ર નાય વસુ બેને જુદા માને છે. (જુઓ હરિવંશપુરાણના હિંદી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના).

સમયનું અતિદુર્લભ દિગ્દર્શન અહીં કંઈ છે. એથી વધારે વસ્તુઓ પૃથ-
ક્કરણ કરવા જતાં દરેક પુરાણ ઉપર એક એક ગ્રંથ લખવો પડે. અને
હજી પુરાણોની અનેક હસ્ત પ્રતો ઉપરથી વિવેચિત આવૃત્તિઓ પ્રગટ
થવાની જરૂર છે. અત્યારે વેંકટેશ્વર પ્રેસ વગેરેમાં જે પુરાણો છપા-
યેલ છે તેમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ નથી તો વિવેચનથી મૂળ પ્રતના
સંશોધનનો આગ્રહ તો ક્યાંથી જ હોય ?

વાયુપુરાણ

આણ કવિ જે જુદે જુદે ઠેકાણે એક વાયુપુરાણનો જ નામથી
ઉલ્લેખ કરે છે. જૂનામાં જૂના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમાં સૌથી વધારે
મળે છે, અને પૌરાણિક પરંપરામાં પણ એનું સ્થાન પ્રાચીનતમ
જણાય છે માટે એ પુરાણ હાલનાં પુરાણોમાં જૂનામાં જૂનું છે,
એમ ગણવામાં વાંધો નથી લાગતો. પુરાણોના પહેલા અભ્યાસી વિદ્વાને
પણ વાયુપુરાણને ઘણું જૂનું ગણ્યું છે. એની પાસે ઈ. સ. ૧૪૮૩માં
લખાયેલી વાયુપુરાણની એક હાથપ્રત હતી. વિદ્વાન કહે છે કે:-
It may perhaps be regarded as one of the oldest
and most authentic specimens extant of a
primitive Purana tradition.

(વિષ્ણુપુરાણના વિદ્વાને કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતરનો ઉપોદ્ધાત.)

વંશાવળીની બાબતમાં વાયુનો પાઠ ઉત્તમ છે એમ વંશાભ્યાસી
પાર્શ્વનાથ કહે છે, અને વંશાવળીની બાબતમાં વાયુ અને અહિંસાનો
પાઠ એક જ છે અને હરિવંશનો પાઠ વાયુની દ્વિતીયાવૃત્તિ જેવો છે.
એ જોતાં હરિવંશ કરતાં વાયુ પ્રાચીન લાગે છે. હરિવંશનો સમય
બીજા ત્રીજા શતકમાં કીધો જાય છે; (જુઓ Sanskrit
Drama P. 28) તે હરિવંશ મહાભારતનો ભાગ છે, મહાકવિ
આણ હરિવંશનું નામ લખે છે તથા કાલિદાસ જેવાના ઉલ્લેખો
હરિવંશમાંથી મળે છે એ જોતાં અસંભવ લાગે છે. અને હરિવંશ

પ્રેલાનું વાયુપુરાણ ઇ. સ. ૧૦૦ની આસપાસમાં હાલને રૂપે રચાયું હોય એ સંભવિત છે. આપસ્તંબવાળે ઉતારે વાયુપુરાણમાં અર્વાચીન તરરૂપે મળે છે. એટલે હાલનાં વાયુને આપસ્તંબથી અર્વાચીન માનવું પડશે. અલગત વાયુના પ્રાચીન ભાગોનું વસ્તુ આપસ્તંબથી એ જૂના કાળનું પણ શબ્દરચના આપસ્તંબ પછીની.

વાયુનું પૃથ્વ્વરણ—અત્યારે મળતું વાયુપુરાણ આખું એક સમયનું અને સંગ્રહ એકસરખું નથી. વાયુની વિષયનુક્રમણિકા નીચે કુંડામાં આપી છે.

વાયુપુરાણમાં પ્રેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પરંપરા તથા વાયુપુરાણની અનુક્રમણિકા કહી છે. ચોથા અધ્યાયમાં અવ્યક્તમાંથી મહદાદિ વગેરે સૃષ્ટિક્રમ કહ્યો છે. પાંચમામાં પરમેશ્વરનાં દિવસરાત્રિ તથા વરાહકલ્પનું કથન છે. છઠ્ઠામાં સૃષ્ટિ વર્ણનનો જ વિસ્તાર છે, પણ સાથે વરાહના સ્વરૂપનું વર્ણન, વરાહે કરેલા પૃથિવીના ઉદ્ધારની વાત, પ્રાકૃત, વૈકૃત સર્ગોનું વર્ણન, અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની ઉત્પત્તિ કહી છે. આઠમામાં કૃતાદિ યુગોનું નિરૂપણ, યુગધર્મો, વર્ણધર્મો, આશ્રમ ધર્મો અને દ્વિમામાં દેવાદિસૃષ્ટિ, પક્ષિગણાદિની ઉત્પત્તિ ભૂગ્વાદિ માનસ-પુત્રોની ઉત્પત્તિ, દશમામાં સ્વાયંભુવ મનુના વંશનું વર્ણન શરૂ થાય છે પણ પછી તરત માહેશ્વરયોગ વગેરે શૈવતંત્રના વિષયોના અધ્યાયો આવે છે.

અહીં સુધીના નવ અધ્યાયો પુરાણના એક વિષયરૂપ સર્ગનું વર્ણન કરે છે, તે એક રીતે મુખ્ય પૌરાણિક વિષય વંશ અને વંશાનુચરિતના ઉપોદ્ધાત જેવું છે, અને આ પુરાણ ઉપર શૈવ છાયા પડેલી હોવાથી સૃષ્ટિ પ્રકરણના ઉપલા અધ્યાયોમાં બધે દેવ તરીકે મહેશ્વરનો ઉલ્લેખ કરેલા છે.

૧૦માથી ૨૭મા સુધીના અધ્યાયો શૈવ છે અને જોકે શૈવ પૌરાણિક સાહિત્યમાં આ અધ્યાયો કદાચ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય હશે પણ આ પુરાણના મુખ્ય વિષયો સાથે એનો મેળ ન હોવાથી એને પાછળથી ઉમેરાયેલાજ માનવા પડશે. ૨૮મા અધ્યાયમાં ઋષિ

સર્ગવર્ણન, ૨૯મામાં અગ્નિવંશ વર્ણન, ૩૦મામાં પિતૃવંશ વર્ણન, ૩૧ મામાં દેવવંશ વર્ણન, ૩૨મામાં પ્રણવવિનિશ્ચય, યુગધર્મ નિરૂપણ અને પછી આ પુરાણની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે. આ પછી ૩૩મા અધ્યાયમાં ૧૦મામાં અધુરું રહેલું સ્વાયંભુવ મનુનું વંશવર્ણન પાછું આગળ ચાલે છે એ જ્ઞેતાં આ વચલા બાવીશ અધ્યાયો માટે શંકા પડે છે. બીજા પુરાણો સાથે સરખાવતાં બ્રહ્માંડમાં તથા વિષ્ણુપુરાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વાયુના ૭ ૧૦થી ૨૬ સુધીના અધ્યાયોનો વિષય નથી. ૩૪ અને ૩૫મા અધ્યાયોમાં જમ્બૂદ્વીપ વર્ણન છે, પછી ૩૬થી ૪૯ અધ્યાયોમાં ભુવનવિન્યાસ વર્ણન છે, જેમાં સૌથી ઉપયોગી ભારત-વર્ણનું વર્ણન ૪૫મા અધ્યાયમાં છે. ૫૦માથી ૫૩મા સુધીના અધ્યાયો જ્યોતિષપ્રચારના છે. આ ખગોળ વર્ણનમાં પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાથે સરખાવી શકાય એવું શાસ્ત્રીય વર્ણન ભાગ્યે જ મળે છે. પછીના બે અધ્યાયો પાછા શેષ છે. ૫૬મામાં પિતૃત્રાદ્ય વર્ણન, ૫૭મામાં યજ્ઞ વર્ણન-યજ્ઞ પ્રસંગમાં હિંસા અહિંસાની ચર્ચા અને વસુઉપરિચરની કથા મળે છે. ૫૭, ૫૮માં ચાર યુગોનું વર્ણન અને યુગધર્મોનું કથન છે અને ૫૯મા અધ્યાયમાં બીજા પરચુરણ વિષયો અને ઋષિ વર્ણન સાથે અધ્યાયને અન્તે વાડાદિત્ય તીર્થનું વર્ણન છે. કોઈ વાચક જ્ઞાતિના પંડિતે ઉમેરેલા આ ૨૪ શ્લોકો આનન્દાશ્રમ પાસેની પાંચમાંની ત્રણ પ્રતોમાં નહોતા. ૬૦મા અધ્યાયમાં વેદો અને તેની શાખાઓનું વર્ણન, ૬૧મામાં પ્રજાપતિ વંશાનુકીર્તન, ૬૨મામાં પૃથિવીદોહન, ૬૩મામાં પૃથુવંશનું વર્ણન, ૬૪મામાં વૈવસ્વત સર્ગવર્ણન, ૬૫મામાં પ્રજાપતિના વંશનું વર્ણન, ૬૬, ૬૭, ૬૮ અને ૬૯માં કશ્યપીય પ્રજા સર્ગવર્ણન, ૭૦મામાં ઋષિવંશ વર્ણન, ૭૧થી ૭૯માં શ્રાદ્ધ વિસ્તાર, ૮૦માં દાનફલ, ૮૧, ૮૨, ૮૩માં શ્રાદ્ધવિષય જ ચાલુ, ૮૪માં વરુણવંશવર્ણન અને વૈવસ્વત મનુની ઉત્પત્તિ, ૮૫માં મનુવંશનું વર્ણન, ૮૬માં સંગીત વિવરણ, ૮૭માં ગીત અને અલંકારનો નિર્દેશ, ૮૮, ૮૯, ૯૦માં મનુવંશ વર્ણન ચાલુ, ૯૦થી ૯૩માં ચંદ્રવંશ

વર્ણન, ૯૪માં કાર્તવીર્ય અર્જુનની ઉત્પત્તિ, ૯૫માં જ્યામત્ર વૃત્તાન્ત, ૯૬, ૯૭માં યદુવંશ વર્ણન, ૯૮, ૯૯માં તુર્વસુ વગેરેના વંશોનું વર્ણન, ૧૦૦માં ભવિષ્ય મનુષ્યો અને પ્રત્યક્ષ વર્ણન, ૧૦૧માં ભૂલોક વગેરે સાત લોકની વ્યવસ્થાનું વર્ણન, ૧૦૨માં પ્રતિસર્ગ વર્ણન અને ૧૦૩માં અધ્યાયમાં આ પુરાણનો ઉપસંહાર. એકસો ચોથો અધ્યાય માત્ર કલકત્તાની છાપેલી પ્રતમાં જ હતો અને ૧૦૫થી ૧૧૨ સુધીના ગયા માહાત્મ્યના અધ્યાયો કલકત્તાની છાપેલી પ્રતમાં અને બીજા એક પ્રતમાં ત્રુટિત હતા. બાકીની ત્રણ પ્રતોમાં ન હતા. દુંકામાં ૧૦૩ પછીના અધ્યાયો છેક પાછળથી ઉમેરાયેલા છે. ૧૦૪થા અધ્યાયમાં ગોલોકની અને રાધાવિલાસરસિક કૃષ્ણની, તથા શાંકર વેદાંતની વાતો ગમે તેમ ભેળવી છે. આ આદ્યંત શૈવપુરાણ સાથે ન બંધબેસતી વાતો દશમા અગીઆરમા શતક પછી ઉમેરવામાં આવી હોવાનો સંભવ છે.

ઉપર દુંકામાં વાયુપુરાણની અનુક્રમણિકા આપી છે. માત્ર આવી અનુક્રમણિકાથી કશો ખોલ ન થાય, પણ સામાન્ય રીતે જૂનાં પુરાણમાં કયા વિષયો હોય છે એનો કદાચ થોડો ખ્યાલ આવે, હાલનાં પુરાણોમાં જૂના અંશ તરીકે આ વિષયો અને બાકી બીજા નવા વિષયો હોય છે.

વાયુપુરાણની ઉપરની અનુક્રમણિકાનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ૮૪ થી ૧૦૦ મા અધ્યાય સુધીના ૧૬ અધ્યાયોમાં પુરાણના લક્ષણમાં કહેલા (માનવ) વંશો, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત ત્રણે વિષયો આવી જાય છે, બીજા થોડા અધ્યાયોમાં ઋષિ, અગ્નિ, અને પિતૃ-ઓના વંશોનું વર્ણન છે. આરંભના અધ્યાયોમાં સર્ગવર્ણન છે. ભૂગોળ અને ખગોળ વર્ણન પુરાણના લક્ષણમાં આવતું નથી, પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વર્ણનનું આવશ્યક અંગ હોય પુરાણમાં જૂના કાળમાં જ દાખલ થયું હશે. શ્રાદ્ધનો વિષય પિતૃવંશને અંગે દાખલ થયો છે. અને શૈવ વાતો આ પુરાણ શૈવ ગણાતાં દાખલ થયેલ છે.

હવે વાયુપુરાણના સમયનો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે વાયુપુરાણની ત્રણ કે ચાર આવૃત્તિ થઈ છે. પ્રાચીનતમ આવૃત્તિમાં કદાચ શૈવ અધ્યાયો, ગીતાલંકારનો અધ્યાય, વગેરે અંશો નહિ હોય. અને કલિવંશ વર્ણનમાં પણ ઉમેરા થતા ગયા છે એમ માનીએ તો વાયુપુરાણનો ઉપર કહેલા અને એવા બીજા અંશો વગરનો ભાગ ઈ. સ. એકસોતી આસપાસમાં રચાયો હોવાનો સંભવ લાગે છે. કારણકે શંકરાચાર્ય, બાણ, કાલિદાસ અને અશ્વમેધાપના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમાં મળે છે. આ વાયુપુરાણની પહેલી આવૃત્તિ. પછી ઈ. સ. ચોથા શતકના આરંભમાં કલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ, અને કદાચ શૈવ અંશો, શ્રાદ્ધ વિષયના અધ્યાયો, વગેરે ભાગો ઉમેરાયા લાગે છે. આ બીજી આવૃત્તિ. બીજી આવૃત્તિ વખતે આખા પુરાણનો કદાચ પ્રતિસંસ્કાર-સુધારો વધારો થયો હશે. પછી ખાસ ન ગણવા જેવા ઉમેરા થયા હશે, પણ સમગ્ર રીતે ગ્રન્થનો મોટો ભાગ અસ્પૃશ્ત રહ્યો છે. માત્ર પુરાણ રચનાની ભરતીના કાળમાં-૧૦ મા ૧૧ મા : શતકમાં, કે તે પછી વાઙ્મય માહાત્મ્ય, ગયા માહાત્મ્ય, પુરાણાનુક્રમણિકા, વગેરે પ્રકેષો ઉમેરાયા છે, જે અત્યારે બધી પ્રતોમાં મળતા પણ નથી. મતલબ કે ઉમેરા થયા પહેલાં વાયુપુરાણની પ્રતો પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. ટુંકામાં વાયુપુરાણની પહેલી આવૃત્તિ પહેલા બીજા શતકમાં અને બીજી પ્રતિ સંસ્કૃત શૈવ આવૃત્તિ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઈ લાગે છે. એ બીજી આવૃત્તિ જ અત્યારે મળે છે.

વાયુપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ લગભગ એક છે અને બ્રહ્માંડ પુરાણની પ્રત ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં જવામાં ગયેલી છે એમ કહેવાય છે. જવાવાળી પ્રતમાં ભવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન નથી, (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૩) એમ કહે છે. પણ આ જવાની પ્રત કાણે જોઈ છે વગેરે માહિતી ન મળે ત્યાં સુધી એ ઉપર ખાસ ભરોસો ન રખાય. પણ બ્ર. પુરાણ સાથે આગળ સરખામણી કરી છે એ જોવાથી ઉપર જે પૃથક્કરણ કર્યું તે સંભવિત જણાશે.

ઉપર કહ્યું તેમ વાયુપુરાણ અત્યારની વિવેચક દષ્ટિએ સૌથી જૂનું અને પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે પણ પૌરાણિકોની દષ્ટિએ એ પુરાણની કિંમત જૂના કાળમાં ધણી ઓછી હશે. વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ, ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ અને સ્કંદની પુરાણાનુક્રમણિકામાં વાયુ પુરાણ નામ જ નથી, માત્ર મત્સ્ય, નારદ, વાયુ પોતે અને દેવી ભાગવતમાં વાયુપુરાણ નામ છે. અલગત શેવપુરાણનો અર્થ પ્રચલિત શિવપુરાણ નહિ પણ વાયુપુરાણ એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. અને રેવામાહાત્મ્યમાં સ્પષ્ટ વચન છે કે “ચોથું વાયુએ કહેલ છે માટે વાયવીય અને શિવભક્તિયુક્ત હોવાથી શેવ નામથી પણ ઓળખાય છે:—”

चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतम् ।

शिवभक्तिसमायोगात् । शैवं तच्चापराख्यया ॥

વળી મત્સ્યની, નારદની તથા રેવા માહાત્મ્યની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બે ભાગ અને ૨૪ હજાર શ્લોક હોવાનું કહ્યું છે. અને નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણના બે ભાગોના વિષયો વિસ્તારથી બતાવ્યા છે. પણ ઉપલબ્ધ વાયુમાં ૨૪ હજાર શ્લોકો મળતા નથી, માત્ર બાર હજાર શ્લોકો મળે છે. પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા બે ભાગ પણ નથી. પરંતુ આ અનુક્રમણિકાઓ પાછળથી રચાયેલ છે અને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં રેવા માહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં અને ગયા માહાત્મ્ય તથા શિવમાહાત્મ્ય પૂર્વાર્ધમાં છે એમ કહ્યું છે. પણ ગયામાહાત્મ્ય અને રેવામાહાત્મ્ય જુદા ગ્રન્થરૂપે જ હાલ મળે છે અને શિવમાહાત્મ્ય જે થોડું વાયુપુરાણમાં છે તે પણ મૂળ વાયુપુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ છે, મતલબ કે પુરાણાનુક્રમણિકાઓ ઉપર આધાર રાખી પુરાણ વિષે મત ન બાંધતાં પુરાણોને પોતાને જોઈને મત બાંધવો એ જ થોડું છે. અને પુરાણોનું પોતાનું તુલનાત્મક દષ્ટિએ અવલોકન કરતાં વાયુપુરાણ અત્યારે જે મળે છે તે લગભગ સંપૂર્ણ જ લાગે છે; ઉચ્ચ

એમાં કાળે કાળે ઉમેરા થયા છે. અને રેવા માહાત્મ્ય જેવાં માહાત્મ્યોમાંનાં કોઈ દશમા અગીયારમા શતકથી પ્રાચીન નથી જણાતાં. અને રેવા માહાત્મ્ય અને ગયા માહાત્મ્ય રચાયા પછી વાયુ પુરાણની નારદ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકા રચાઈ છે. કદાચ એ અનુક્રમણિકાને અનુસરતું આખું વાયુપુરાણ તૈયાર થયું હશે પણ તે ખરું નથી અને આ પ્રાચીન પુરાણ જળવાઈ રહ્યું છે.

હરિવંશ

હરિવંશ મહાભારતનું ખિલ પર્વ ગણાય છે, પણ વસ્તુતઃ એ એક જાતનું પુરાણ જ છે. એ પોતે પોતાને પુરાણ કહે છે. મુંબઈમાં ઈ. સ. ૧૮૯૫માં નીલકંઠની ટીકા સાથે છપાયેલ હરિવંશમાં ત્રણ પર્વો છે અને ૧૬ હજાર શ્લોકો છે, પણ મહાભારતના આદિ પર્વની કેટલીક પ્રતોમાં પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં **खिलेषु हरिवंशं च भविष्यं च प्रकीर्तितं** એ રીતે બે પર્વો (જુઓ મહાભારતની ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની વિવેચિત આવૃત્તિ) કહેલાં છે. હરિવંશના પહેલા હરિવંશ પર્વમાં પુરાણના સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત એટલા વિષયો છે. બીજામાં વિષ્ણુએ અવતાર લીધે ત્યાંથી કૃષ્ણચરિતનું વર્ણન છે અને ત્રીજા ભવિષ્ય પર્વમાં મહાભારત પૂરું થયું તે પછીના બનાવો ભવિષ્ય નામથી કહેવાનું શરૂ કર્યું છે, પણ મોટે ભાગે મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ગમે તેમ સંગ્રહ કર્યો છે, જેમાં વરાહ અને વામન અવતારની કથાઓ ઘણો ભાગ રોકે છે.

હરિવંશને બીજાં પુરાણો સાથે સરખાવતાં તથા એની ભાષા વગેરેનો વિચાર કરતાં એનું પહેલું પર્વ સૌથી જૂનું લાગે છે. એનો વિષય પણ શુદ્ધ પૌરાણિક વિષય છે. બીજું પર્વ તે પછીનું પણ બાણ અને વિષ્ણુપુરાણ કરતાં જૂનું છે અને ત્રીજું સર્વથી પાછળનું છે. પહેલું પર્વ મુખ્યત્વે વાયુ, બ્રહ્માંડનાં પાદને અનુસરે છે, પણ કેટલીક વાર મત્સ્યવાળાં વચનો પણ હરિવંશમાં મળે છે. વળી **वायुप्रोक्त (इ. १७. १३)** એમ શબ્દ હરિવંશ વાપરે છે; એ

નેતાં હરિવંશનું પહેલું પર્વ પણ વાયુ પછીનું, તેની સુધારેલી આવૃત્તિઃ જેવું છે. અહીં વાયુ અને હરિવંશ પર્વના થોડા અધ્યાયોની તુલના કરી છે. પુરૂરવા અને ઉર્વશીની કથાના વાયુ અ. ૯૧ અને હરિવંશ અ. ૨૬ના લગભગ ૪૫ શ્લોકો કવચિત્ પાઠાંતર બાદ કરતાં એક જ છે. પછી વાયુ અ. ૯૨ માં શ્લો. ૨ થી ૭૪ સુધી ધન્વન્તરિના જન્મની તથા વારાણસીના નાશની કથા છે. પણ વાયુમાં પહેલા ૧૧૧ શ્લોકમાં અને ૭૫ થી આગળ ૯૯ સુધી રજની કથા આવે છે તે ભાગ અને હરિવંશ અ. ૨૮ શ્લો. ૧ થી શ્લો. ૩૭ એક જ છે, તથા હરિવંશ અ. ૨૯ ના શ્લો. ૬ થી ૮૩ શ્લોકો અને વાયુના ઉપર કહેલા અ. ૯૨ ના શ્લો. ૨ થી ૭૪ એક જ છે. માત્ર ક્યાંક શબ્દ ફેર મળે છે.

હરિવંશના ત્રીશમઃ અધ્યાયમાં વાયુના અ. ૯૩ ના શ્લો. ૧૨ થી ૧૦૧ સુધીનો સાર આપ્યો છે, પણ હરિવંશના ૪૯ શ્લોકોમાંના ઘણા વાયુમાંથી એમને એમ છે. તેમાં યયાતિની ગાથા રૂપે વાયુએ તથા હરિવંશે ઉતારેલા વાયુ અ. ૯૩, શ્લો. ૯૪ થી ૧૦૧ સુધીના શ્લોકો એક જ છે અને તે મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં પણ મળે છે.

હરિવંશ અ. ૨૭માં વિશ્વામિત્રની કથા છે તેજ પાછી અ. ૩૨માં છે. કેટલાક શ્લોકો એના એજ છે. પછી અ. ૩૩માં પુરૂર, અનુ, દુહિતના વંશો કહ્યા છે અને ૩૪મામાં યદુવંશ કહ્યો છે. વાયુ પુ. માં અ. ૯૪ થી ૯૮ સુધી યદુવંશ કહ્યો છે અને પછી અ. ૯૯ માં પુરૂર, ઉર્વસુ, અનુ અને દુહિતના વંશો કહ્યા છે.

હરિવંશ અ. ૩૩ અને વાયુ અ. ૯૪ના શ્લોકો પાઠાંતર ન ગણીએ તો એક જ છે. હરિવંશ અ. ૩૩નો છેલ્લો શ્લોક વાયુ અ. ૯૫નો શ્લો. ૧૪મો છે. પણ હરિવંશમાં વાયુ પુ. અ. ૯૫ શ્લો. ૧૬ થી ૪૮ સુધીનો યદુવંશનો ભાગ નથી જ અને પછી વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના શ્લો. ૧૭ થી હરિવંશનો અ. ૩૪ મો શરૂ થાય છે. માત્ર ગાંધારી અને માદ્રી બે વૃષ્ણની સ્ત્રી હતી.

એમ વાયુમાં છે અને, કૌષ્ઠુની સ્ત્રી હતી એમ હરિવંશમાં છે. હરિ-
વંશમાં ગડઅડ થઇ છે. વિષ્ણુપુરાણવાયુને ખરાખર અનુસરે છે. પણ
વાયુ. પુ. અ. ૯૬ ના શ્લો. ૧૮ થી જે વંશાવળી છે તે હરિવંશમાં
નથી. આ અધ્યાયમાં વાયુમાં સ્યમન્તકમણિની કથા છે તે પણ
હરિવંશમાં નથી. પણ વાયુ પુ. અ. ૯૬ શ્લો. ૧૦૧ થી શ્વેત્કની
વંશાવળીના શ્લોકો શરૂ થાય છે. તે હરિવંશમાં અ. ૩૪ ના ત્રીજા શ્લોકથી
આગળ મળે છે. પણ આ યદુવંશનું જે હરિવંશ કરતાં વધારે વિસ્તા-
રથી વાયુમાં વર્ણન છે. હરિવંશમાં વચલાં ઘણાં નામો નથી. ઉલટું
હરિવંશમાં અ. ૩૫ માં કાલયવનના જન્મની કથા તથા એના
ભયથી દ્વારકા જવું પડ્યાની વાત છે. પણ આ ખાખતમાં હરિવંશની
ખુબી જ ન્યારી છે. હરિવંશ અ. ૩૬ માં શરૂવાતથી, કૌષ્ઠુનો વંશ
ફરી અક્ષરશઃ વાયુના શબ્દોમાં (જુઓ વાયુ. અ. ૯૫ શ્લો. ૧૪
થી આગળ) શરૂ થાય છે. પછી હરિવંશ અ. ૩૭ ના પહેલા ૧૬
શ્લોકો વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના પહેલા ૧૬ શ્લોકોને અનુસરે છે. વળી
હરિવંશ અ. ૩૮ ના શ્લો. ૧૦-૧૧ માં અ. ૩૪ ના પહેલા શ્લોકની
પુનરૂક્તિ કરી પછી વાયુને અનુસરતી પ્રસેનની વાત શરૂ થાય
છે. અને પ્રસેનની વાતમાંથી સ્યમન્તકમણિની કથા કહે છે. પણ
અહીં ગોટાજો કરીને પ્રસેને દ્વારકામાં સમુદ્ર પાસેથી મણિ મેળવ્યો
એમ કહ્યું છે:—

પ્રસેનો દ્વારવત્યાં તુ નિવસંત્યાં મહામણિમ્ ।

દિવ્યં સ્યમન્તકં નામ સમુદ્રાદુપલ્લવ્ધવાન્ ॥

હરિવંશ. અ. ૩૮ શ્લો. ૧૩, ૧૪

પણ પછીના શ્લોકો વાયુને અનુસરતા છે અને તેમાં મૂર્ચ્છે
મણિ આપ્યો એમ કહ્યું છે. આ કથાના વાયુના શબ્દોને હરિવંશ
સાથે સરખાવતાં હરિવંશની કથા વાયુ કરતાં પાછળથી લખાયેલી
ચોખ્ખી દેખાય છે. વાયુમાં પ્રસેનનો ભાઈ શકેશ્વર તોયકૂલાદપ:

સ્પ્રહ્નું ઉપસ્થાતું ચયૌ રવિમ્ એમ શબ્દો છે. હરિવંશમાં દ્વારકા સમુદ્ર પાસે અને અબ્ધિકૂલમુપસ્પ્રહ્નું એમ ફેરફાર છે. વળી ધરીકમાં પ્રસેને મણિ મેળવ્યો એમ કહે છે; વળી એના ભાઈ સત્રાજીતે મેળવ્યો એમ કહે છે, હરિવંશના પાઠનું ટેકાણું નથી.

વાયુમાંથી હરિવંશે અર્થ શન્ય ઉતારા કર્યા છે:—

ऊनषोडषवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नराःसदा ।

એ રીતે વાયુના અ. ૫૮ના શ્લોકનું અર્થ વગરનું પાઠાંતર. હરિવંશ પર્વ. ૨ અ. ૨ શ્લો. ૧૧ માં છે.

વાયુ અ. ૯૬ના શ્લો. ૧૭, ૧૮થી તે પ્રલો. ૯૮ સુધી ને હરિવંશ અ. ૩૮ના શ્લો. ૧૦, ૧૧થી અ. ૩૯ના અન્ત સુધીનો ભાગ અનુસરે છે. કવચિત્ પાઠાંતરો તો મળે જ. હરિવંશ અ. ૪૦ માં વિષ્ણુના અવતારો વિશે પ્રશ્ન છે. આરંભમાં વરાહ અવતાર વિશે પ્રશ્ન કર્યો છે (જુઓ અ. ૪૦ પ્રલો. ૩, ૪, ૫,) છતાં છટ્ટા શ્લોકથી સામાન્ય રીતે કૃષ્ણનાં કર્મો અને પ્રાદુર્ભાવો વિશે પ્રશ્ન આવે છે, એટલુંજ જ નહિ પણ વાયુ અ. ૯૭ પ્રલો. ૬થી પ્રલો. ૬૨ સુધીને હરિવંશ અ. ૪૦ ના છટ્ટા શ્લોકથી છેવટ સુધીના શ્લોકો લગભગ શબ્દશઃ અનુસરે છે અને રસમાંથી શોણિત થાય છે વગેરે સુશ્રુતમાંથી વાયુએ લીધેલી વાતો એ જ ક્રમમાં આવે છે. હરિવંશ અ. ૪૧માં વિષ્ણુના અવતારો વાયુ કરતાં વિસ્તારથી કહ્યા છે. પણ નારસિંહ અવતારમાં બ્રહ્માએ હિરણ્યકશિપુને વરદાન આપ્યાની વાત છે પણ પ્રહ્લાદની ભક્તિની વાત નથી, જે વિષ્ણુ-પુરાણમાં છે. ૪૧ મા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના અવતારો ગણાવતાં જ પૌંકર (મધુકૈટભને મારનાર), વારાહ, નારસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય, રામ દાશરથી, કૃષ્ણ, વ્યાસ, કલ્કી એટલા ગણાવ્યા છે. પણ આ અધ્યાયમાં થે પ્રલો. ૫૭થી ૬૦ કૃષ્ણનાં કર્મના શ્લોકો વાયુમાંથી (અ. ૯૮ પ્રલો. ૧૦૦થી ૧૦૩) શબ્દશઃ ઉતારેલા છે અને

એ શ્લોકોનો પાઠ વાયુનો વધારે શુદ્ધ છે. યત્ર કંસં એ રીતે વાયુમાં કંસનું નામ છે. હરિવંશમાંથી કંસનું નામ ઉડી ગયું છે.

હરિવંશના ખીન્નપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર સંગંગ આપેલું હોવા છતાં પ્હેલાપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણનમાં વાયુના જ શ્લોકો મળે છે, એ નેતાં હરિવંશે પ્હેલાપર્વમાં કોઈ પુરાણમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધારે વગતવાર સરખામણીની જરૂર નથી.

હરિવંશમાં ભવિષ્ય વર્ણનમાં બ્રાહ્મણ રાજા સેનાની કલિયુગમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે એવું વચન છે. આ વચન શુંગપુષ્પમિત્રને લાગુ પડે છે આ ભવિષ્ય કુશાન સમયની શરૂઆતનું છે એમ શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ કહે છે (જુઓ JI. B. & O. Research Society, March 1928) ખીજી તરફથી હરિવંશના બે શ્લોકો અશ્વમેધે વજ્રસૂચીમાં ઉતાર્યા છે, (જુઓ કીથ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૧૯૨૮, પા. ૫૬).

બ્રહ્માંડ પુરાણ-વિલ્સન સાહેબને બ્રહ્માંડ પુરાણના પૂર્વાર્ધની જે પ્રત મળેલી તે વાયુના જ પાઠાંતર જેવી હતી અને એ ઉપરથી વિલ્સન સાહેબનો તથા ખીન્ન પુરાણજ્ઞોનો એવો મત થયો છે કે હાલનાં વાયુ અને બ્રહ્માંડ એક જ છે, ફક્ત નામ જુદાં છે. એટલે બ્રહ્માંડ નામનું કોઈ જુદું પુરાણ જૂના કાળમાં હશે તો એ લુપ્ત થયું છે. અને પાર્નિટર પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકા, પાછળની-લગભગ બધાં પુરાણો રચાયા પછી રચાઈ છે અને પુરાણોમાં દાખલ થઈ છે એમ કયુલ કરે છે છતાં એનો જ આધાર લઈ વાયુ અને બ્રહ્માંડ બે નામમાં વધારે જૂનું અને જાણીતું નામ બ્રહ્માંડ છે માટે હાલનું વાયુ પુરાણ એ ખરી રીતે બ્રહ્માંડ પુરાણ જ છે, એમ કહે છે. (જુઓ A. 1. H. T. p. 78)

ઘણાં ખરાં પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં બ્રહ્માંડને ગણેલ છે અને વાયુને નથી ગણેલું. માત્ર વાયુ અને ગરૂડમાં બેય નામ મળે છે. છતાં બાણના ઉલ્લેખો નેતાં જૂના કાળમાં વાયુ વધારે પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈ એ.

વળી નારદપુરાણોક્ત બ્રહ્માંડની અનુક્રમણિકા આનંદાશ્રમ સીરી-
 ઝમાં છપાયેલ વાયુ પુરાણનું વર્ણન હોય એવી છે. ખીજી તરફથી
 મત્સ્ય, નારદ અને દેવી ભાગવતની પુરાણાનુક્રમણિકામાં જે સ્થાને
 વાયુ પુરાણ નામ છે તે સ્થાને વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ,
 ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ અને સ્કંદની પુરાણાનુક્રમણિકામાં શૈવ
 પુરાણ નામ છે. આ શૈવ પુરાણ એટલે પ્રચલિત શિવપુરાણ નહિ
 (શિવપુરાણ તો ઉપપુરાણમાં ગણાય છે) પણ પ્રચલિત વાયુપુરાણ
 એમ કૃતલાકનો મત છે. પણ પં. જ્વાલાપ્રસાદના મત પ્રમાણે
 પ્રચલિત શિવપુરાણની વાયુ સંહિતા એ જ મત્સ્યોક્ત વાયુપુરાણ
 અને પ્રચલિત વાયુપુરાણ એ જ બ્રહ્માંડ પુરાણ. કારણ કે શ્રીધર-
 સ્વામીએ ભાગવતની ટીકામાં તત્ત્વાથ વાયવ્યોયે કહીને ઉતારેલ
 એક શ્લોક વાયુમાં નથી મળતો પણ શિવ પુરાણની વાયુ સંહિતામાં
 મળે છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૨, ૧૬૩). પણ આ
 દલીલમાં બહુ જોર નથી કારણ કે શ્રીધર સ્વામીના વખતમાં શિવ
 પુરાણાંતર્ગત વાયુસંહિતા રચાઈ ગઈ હોય અને તેજ શ્રીધર સ્વામીને
 ઉદ્દિષ્ટ હોય એ સંભવિત છે. વળી શ્રી. કાળે શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસહસ્ર
 નામ અને સનત્સુબ્ધત્ત્વિય ભાષ્યમાં બ્રહ્માંડ પુરાણાંતર્ગત કાવષેય ગીતા-
 માંથી ઉતારો કર્યો છે અને પ્રચલિત વાયુ પુરાણમાં કાવષેય ગીતા
 નથી માટે કાવષેય ગીતાવાળું બ્રહ્માંડ પુરાણ લુપ્ત થઈ ગયું છે અને
 પ્રચલિત વાયુપુરાણ વાયુપુરાણ જ છે એમ કહે છે (એજન પા.
 ૧૬૪). પણ શંકરાચાર્યનાં આ કહેવાતાં ભાષ્યો શારીરકભાષ્યકાર
 શંકરાચાર્યનાં હોવા વિષે શંકા છે. શંકરાચાર્યે એમનાં પ્રસિદ્ધ ઉપ-
 નિષદ્ ભાષ્યોમાં, ગીતા ભાષ્યમાં કે બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમાં કોઈ પુરાણનો
 નામથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી માટે કાવષેય ગીતા ઉપર આધાર રાખવો
 એ ખોટું છે, અને લલિતોપાખ્યાન પેઠે કાવષેય ગીતા પણ બ્રહ્માંડ
 પુરાણની કોઈ પોથીમાં મળી આવે એ અસંભવિત નથી.

આ ગોટાળાનો છેવટનો ખુલાસો અત્યારે થઈ શકે એમ લાગતું.

નથી. જુદાં જુદાં પુરાણોની વિવિધ હાથપ્રતોનો વિવેચક દૃષ્ટિથી વિશાળ અભ્યાસ થયા પહેલાં કાંઈ ન કહી શકાય. અત્યારે તો આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ વાયુપુરાણ અને વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયેલ અહ્તાંડપુરાણની દુંડી સરખામણી કરી નેંધએ.

બેય પુરાણો વાયુપ્રોકત છે. અને ને કે અહ્તાંડ પુરાણમાં પૂર્વ ભાગ, મધ્ય ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા વિભાગો છપાયેલ અનુક્રમણિકામાં પાડેલા છે પણ ખરી રીતે વાયુ અને અહ્તાંડ બેયમાં પ્રક્રિયા, અનુવંગ, ઉપોદ્ધાત અને ઉપસંહાર એ રીતે ચાર ભાગો જ મૂળનાં વચનોમાં દેખાય છે વળી પ્રશ્ન કર્તા તરીકે શાંશપાયન, શંયુ વગેરે એના એ જ છે. આખા ગ્રન્થનો વસ્તુ વર્ણનનો ક્રમ પણ એક જ છે. પણ બેય પુરાણોના અધ્યાયમાં સરખા શ્લોકો છે એવું નથી. કોઈ અધ્યાયમાં વાયુપુરાણમાં વધારે શ્લોકો મળે છે, તો કોઈ અધ્યાયમાં અહ્તાંડમાં વધારે શ્લોકો મળે છે. કવચિત્ વાયુમાં પડી ગયેલા દેખાતા શ્લોકો અહ્તાંડમાં મળી આવે છે. ભવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન વિષે પાર્જિટર કહે છે કે ‘વાયુ અને અહ્તાંડનો પાઠ બધાં પુરાણોમાં ઉત્તમ છે, બેયનો ઘણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે. પણ અહ્તાંડનો પાઠ વચ્ચે તુટે છે અને વેંકટેશ્વરમાં એ પુરાણ કાળજી વગર છપાયેલ છે છતાં વાયુનો પાઠ મેળવવા માટે ઉપયોગી છે.”

વાયુપુરાણમાં ગયા માહાત્મ્ય શિવાય ૧૦૪ અધ્યાયો છે, જ્યારે અહ્તાંડપુરાણમાં ૧૧૬ અધ્યાયો છે. પણ વધારે વિગતવાર સરખામણી કરીએ તો વાયુના પહેલા બે અને અહ્તાંડના પહેલા બે એક છે. વાયુનો ત્રીજો અધ્યાય શૈવ હોવાથી અહ્તાંડમાં નથી. વાયુનો ૪થો એ અહ્તાંડનો ત્રીજો નોકે વાયુના ઘણા શ્લોકો અહ્તાંડમાં નથી. વાયુના પથી ૧૦ અધ્યાયો અને અહ્તાંડના ૪થી ૯ એક છે. નોકે વાયુના છઠ્ઠા અધ્યાયના શ્લોકો કરતાં અ. ના પમામાં શ્લોકોની સંખ્યા વધારે છે. વાયુ અ. ૮ના શ્લો. ૩૨થી ૩૪ જે શંકરાચાર્યે ટાંકેલ છે તે અહ્તાંડના ૭મા અધ્યાયમાં હોવા નેંધએ ત્યાં નથી.

વાયુના ૯મા અધ્યાયના ૧૨૨ શ્લોકોના અર્થમાં ૬૬ શ્લોકો જ છે.

વાયુના અ. ૧૧થી એ. ૨૬ ખાસ શૈવ છે અને અર્થમાં નથી. પછી વાયુના અ. ૨૭થી ૩૦ અને અ. ના અ. ૧૦થી ૧૩ એક છે. પછી વાયુના ૩૧, ૩૨ અધ્યાયો અ. માં નથી. વાયુના ૩૩, ૩૪ અને અ. ના ૧૪, ૧૫ એક છે. પછીના વાયુના દશ અધ્યાયો અ. માં નથી. પછી વાયુ અ. ૪૫થી ૫૫-અ. અ. ૧૬થી ૨૬; આમાં પણ વાયુનો અ. ૪૮ અ.માં નથી અને વાયુના અ. ૫૦ ની વાત અ. ના અ. ૨૦, ૨૧ બે અધ્યાયોમાં છે. પછી અ. અ. ૨૭ ખાસ શૈવ છે અને વાયુમાં નથી. પછી વાયુના અ. ૫૬ થી ૬૪ અને અ. અ. ૨૮ થી અ. ૩૮ એક છે. જે કે વાયુ અ. ૬૦ માં જે વાઙ્મતિ સંબંધી શ્લોકો છે તે અર્થમાં ૩૪ મા અધ્યાયમાં નથી. અહીં અ. નો પૂર્વ ભાગ પૂરો થાય છે. પછી વાયુના ૬૫ થી ૮૩ સુધીના અધ્યાયો અને અ. ના ઉત્તર ભાગના પહેલા વીસ અધ્યાયો છે. તેમાં વાયુ પુરાણ અ. ૬૭ ના તથા અ. ૮૩ ના અ. પુરાણે બધા અધ્યાયો કર્યા છે અને અ. ૭૨, ૭૩ તથા ૭૪, ૭૫ એ બધાના એક એક (ક્રમશઃ ૧૦, ૧૧) કરેલ છે. પછી અ. પુ. માં અ. ૨૧ થી ૫૮ સુધીના અધ્યાયોમાં સહસ્રાર્જુન અને પરશુરામનું વિસ્તારથી આખ્યાન છે. આ ૩૮ અધ્યાયો વાયુમાં નથી જ. વળી આ ભાગમાં ગોપીઓની તથા ઉદ્ધવની ભક્તિની સ્તુતિ છે (જુઓ અ. પુ. ઉ. અ. ૩૪) અને રાધાનું નામ પણ છે (જુઓ અ. ૩૬) એટલે આ આખો ઉમેરો ભાગવત પછીનો તથા રાધાની પ્રસિદ્ધિ પછીનો એટલે દશમા શતક પછીનો ભાગ છે. પછી વાયુ અ. ૮૪ થી ૧૦૩ સુધીના અધ્યાયો અને અર્થમાં અ. ૫૯ થી ૭૪ સુધીના તથા પછીના ઉપસંહાર પાદના ૩ એક જ છે.

છેવટ ભોર સંસ્થાન પાસેથી મળેલી અ. પુ. ની હસ્ત પ્રતમાં

લલિતોપાખ્યાન અને નાસિકેતોપાખ્યાન હતાં પણ એ આખ્યાનો ખીજી પ્રતોમાં ન હોવાથી વેંકટેશ્વરે જુદાં જ છાપેલાં છે.

આટલી સરખામણીથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અત્યારે વાયુનો મોટો ભાગ અને અક્ષાંડનો અસલ ભાગ એક જ છે. અલખત પાઠ ફેર છે, વચ્ચે અંધારો તુટે છે; શ્લોકો પણ વધુ ઘટ્ટ છે અને ખેયમાં પાછળથી થયેલા જુદા ઉમેરા છે. વળી એકંદરે અક્ષાંડની રચના વાયુ કરતાં અર્વાચીન લાગે છે છતાં ખેયને સ્વતંત્ર ગણવા જેટલી વિશેષતા નથી દેખાતી. એટલે સંભવ એવો લાગે છે કે રેવા માહાત્મ્ય વગેરે જે વખતે લખાયાં તે વખતે પુરાણાનું એક મહાન સંસ્કરણ થયું અને એ સંસ્કરણ કરનારાઓએ વાયુ પુરાણને શૈવ ગણવાની જૂની પ્રથાનો આશ્રય લઈ શિવ માહાત્મ્ય, ગયા માહાત્મ્ય અને રેવા માહાત્મ્યવાળું ખાસ શૈવ વાયુ પુરાણ તૈયાર કર્યું કારણ કે હાલના વાયુ પુરાણના શૈવ ભાગોથી આ સંસ્કર્તાઓને સંતોષ ન થયો. એ વખતમાં શૈવ સાહિત્ય પણ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું હતું. અને જૂના વાયુ પુરાણમાં વંશાદિ એવા પ્રાચીન અંશો હતા કે એને ફેંકી ન દઈ શકાય એટલે તેને અક્ષાંડ નામ આપી પુરાણોમાં રાખ્યું. પણ આ નવું વાયુ પુરાણ જીવતું ન રહ્યું; માત્ર એના વિષયોનું વર્ણન આ અનુક્રમણિકાઓમાં જળવાઈ રહ્યું અને રેવા માહાત્મ્ય વગેરે કટકાઓ સ્વતંત્ર રહ્યા. આ રીતે હાલનો વાયુ અક્ષાંડનો ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો હોય એમ મને લાગે છે. એક જ પુરાણનું જૂનું નામ વાયુ છે અને નવું નામ અક્ષાંડ છે. અત્યારે એક જ પુરાણની બે પ્રતો તરીકે સરખાવવાના તથા એ મૂળ પુરાણનો મૂળ પાઠ મેળવવાનાં કાર્યમાં આ બે પુરાણો ઉપયોગી છે. અલખત વાયુ કરતાં અર્વાચીન કાળમાં અક્ષાંડની પ્રત તૈયાર થઈ છે.

મત્સ્યપુરાણ.

મત્સ્યપુરાણ ખાસ જોવા જેવું છે, હાલ જે મત્સ્યપુરાણ મળે છે તેમાં જૂના નવા અંશોનો સંગ્રહ હોય એમ લાગે છે. વિદ્સન

સાહેબે મત્સ્યપુરાણનું આ સ્વરૂપ બરાબર પકડ્યું હતું. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વગેરે પ્રાચીન પુરાણ લક્ષણને અનુસરતો, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુને મળતો અંશ મત્સ્યપુરાણમાં છે જ, પણ એ ઉપરાંત મતો, દાનો વગેરેના સંગ્રહવાળો અર્વાચીન અંશ પણ છે. મહાભારતમાંથી અને જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી વસ્તુનો જ નહિ પણ શબ્દોનો જે મત્સ્યે સંગ્રહ કર્યો છે, એમ જે વિલ્સન સાહેબ કહે છે તે સાચું છે.

મત્સ્યોક્ત વંશ વર્ણન પ્રાચીન છે અને તેનો પાઠ વાયુ બ્રહ્માંડના પાઠથી સ્વતંત્ર છે એ પાર્નિટરે સિદ્ધ કર્યું છે, વળી મત્સ્યપુરાણની કલિરાજ વંશાવળી આન્ધ્ર વંશ આગળ પૂરી થાય છે એ ઉપરથી પાર્નિટર એને ત્રીજા શતકમાં મુકે છે અને એ જ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખી શિરીષયન્દ્ર વિદ્યાર્ણવ પાણિની ઓફિસ તરફથી છપાયેલા મત્સ્યપુરાણના અંગ્રેજી ભાષાંતરના પરિશિષ્ટ ૧૦ માંમાં મત્સ્યને ઇ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં ઠરાવે છે. પણ વિલ્સને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે તેમ આખું મત્સ્યપુરાણ કલિરાજ વંશવર્ણન જેટલું પ્રાચીન નથી.

મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાચીન પુરાણોની એક પરંપરા વાયુ, બ્રહ્માંડ, હરિવંશ, બ્રહ્મ અને વિષ્ણુમાં જળવાઈ રહી છે ત્યારે બીજી પરંપરા મત્સ્ય, પદ્મ વગેરેમાં જળવાઈ રહી છે. વિષ્ણુ વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં પહેલું બ્રહ્મપુરાણ ગણેલું છે. મત્સ્યમાં યોતામાં પણ વિશ્ણુપુરાણ વગેરેને અનુસરતી જ અનુક્રમણિકા છે, પણ વાયુની અનુક્રમણિકામાં પહેલું મત્સ્યનું નામ છે. મત્સ્યના અંગ્રેજી ભાષાંતરના સંપાદક મેજર વસુ મત્સ્યને પ્રથમ સ્થાન આપનાર પરંપરાને દક્ષિણાત્ય પરંપરા ગણે છે, એ ગમે તેમ હો. પણ જૂના કાળમાં વાયુ, જેવું જ સ્થાન મૂળ મત્સ્યનું હશે, એમાં શંકા નથી લાગતી. વાયુ પેઠે મત્સ્યનો જેકે બાણે ઉલ્લેખ નથી કર્યો પણ પણ કાલદાસ કવિનાં કુમારસંભવ અને વિક્રમોર્વશીયનો આધાર મત્સ્યપુરાણમાં સંગ્રહીત કથાઓ હોવાનો સંભવ પહેલાં બતાવ્યો છે.

એ જોતાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વસ્તુવાળો મત્સ્યનો ભાગ ઇ. સ. ત્રીજા શતક જેટલો જૂનો હોવાનો સંભવ છે જ.

પણ મત્સ્યપુરાણમાં પાછળથી મહાભારતમાંથી, ખીન્ન પુરાણોમાંથી અને તંત્રોમાંથી વિવિધ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મત્સ્યમાં ૪ ઉપપુરાણો સાથે ૧૮ પુરાણોની સંક્ષિપ્ત લક્ષણોવાળી અનુક્રમણિકા આપેલી છે. અપરાકે ઉપપુરાણો શિવાયની એ આખી અનુક્રમણિકા ઉતારી છે. એ જોતાં એ અનુક્રમણિકા બારમા શતક પહેલાંની હોવી જોઈએ. ઉપપુરાણોવાળો ઉમેરો અપરાકના વખતમાં થયો હશે તો એની પાસેની પ્રતમાં નહિ હોય. આ પુરાણાનુક્રમણિકા બધાં પુરાણોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે એ મારો મત મેં પહેલાં સકરંજી દર્શાવ્યો છે, એટલે એને બાળુ ઉપર રાખીએ તો મત્સ્યમાં અન્યત્ર પણ:—

શ્રુત્વેદમૃષયઃ સર્વે સ્કન્દેન કથિતં પુરા ।

મત્સ્ય અ. ૧૮૪ શ્લો. ૭૭

એ રીતે સ્કંદ પુરાણનો, તથા:—

શ્રુતં મે બ્રહ્મણા પ્રેક્તં પુરાણે બ્રહ્મસંભવે ।

મત્સ્ય અ. ૧૧૦ શ્લો. ૧

એ રીતે બ્રહ્મપુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ છે.

વળી મત્સ્ય પ્રલ્હાદને વિષ્ણુભક્ત કહે છે (અ. ૨૪૫) એ જોતાં એ ભાગ વિષ્ણુપુરાણનો સમકાલિન લાગે છે. મહાભારતમાંથી ઘણાં ઉતારો મત્સ્યે કર્યાં છે એ ચોક્કસ છે. (જુઓ સાવિત્રી આખ્યાન મત્સ્ય અ. ૨૦૮ થી ૨૧૪ તથા ઉત્તરચંડાત્યાખ્યાન મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨)

આ રીતે મત્સ્ય પુરાણમાં, સર્ગાદિ ભાગો ઉપરાંત મહાભારત-માંથી તથા તત્કાલિન ઇતર વૈષ્ણવ અને શૈવ સાહિત્યમાંથી ચરિતોના ઉમેરો કર્યાં છે, પણ હાલનું મત્સ્ય મુખ્યત્વે વ્રતો અને દાનોનું પુરાણ

છે. એ વાતનો કાંઈક સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવા માટે નીચે દુંકામાં મત્સ્ય પુરાણની પૃથક્કરણ સાથે સરખામણી કરી છે.

પહેલા અધ્યાયમાં જ, મત્સ્ય, પુરાણ લક્ષણ ગણાવતાં ઉત્પત્તિ પ્રલય, વંશ વગેરે જૂનાં લક્ષણો સાથે દાન ધર્મ વિધિ, શ્રાદ્ધ કલ્પ, દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા વગેરે નવાં ઉમેરે છે. મત્સ્યના પહેલા ૨૩ અધ્યાયો સામાન્ય પૌરાણિક વિષયોના છે. અને અ. ૭, ૮ હરિવંશ પર્વ. ૧ અ. ૩, ૪ ને મળતા છે. પણ અ. ૭ માં મદનદ્વાદશીના વ્રતનું વર્ણન છે તે નવું છે. અ. ૭ માં કહેલ મરતની ઉત્પત્તિની કથા વાયુ, હરિવંશ, વિષ્ણુ વગેરે બધામાં છે પણ મદનદ્વાદશીનું વ્રત ક્યાંય નથી. એ ઉમેરો પાછળથી થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પછી મત્સ્ય અ. ૯, ૧૦ અને વાયુ અ. ૬૨ એક જ છે. પછી મત્સ્ય અ. ૧૧ અને વાયુ અ. ૮૫ તથા હરિવંશ અ. ૯ એક છે. મત્સ્ય અ. ૧૩ માં દેવીનાં નામો છે. આ વસ્તુ વાયુ કે હરિવંશમાં નથી પણ વિષ્ણુ પુ. અં. ૧, અ. ૮ માં લક્ષ્મીના સ્વરૂપનું વર્ણન છે તેમાં છે. પણ વિ. પુ. માં કે ભાગવતમાં રાધા નામ નથી ત્યારે મત્સ્યના આ અધ્યાયમાં રાધા નામ છે માટે એ અધ્યાય ભાગવતથી અર્વાચીન હોવો જોઈએ. પછી મત્સ્ય અ. ૧૩ થી ૨૨ અને વાયુ અ. ૭૩ થી ૮૩ એક વિષય છે. મત્સ્ય અ. ૨૩, ૨૪=વાયુ અ. ૯૦ પછી મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨ માં યથાતિઆખ્યાન મહાભારતમાંથી પછી મત્સ્ય અ. ૪૪ થી ૫૦=વાયુ અ. ૯૪ થી ૯૯ મત્સ્ય અ. ૨૧=વાયુ અ. ૨૯, પછી મત્સ્ય અ. ૫૨ કર્મયોગ માહાત્મ્ય સ્મૃતિ-ઓમાંથી, મત્સ્ય અ. ૫૩ પુરાણાનુક્રમણિકા, પછી અ. ૫૫ થી ૧૦૨ સુધીમાં જુદાં જુદાં દાનો અને વ્રતોનો મહિમા કહ્યો છે. તેમાં અ. ૭૦ માં વેશ્યાઓનો સદાચાર કહેલો છે. તેમાં મુખ્ય વાત બ્રાહ્મણને દાન આપવાની તથા રતિ માટે એને કામદેવરૂપ ગણીને શરીર અર્પણ કરવાની વાત છે. આતો કોઈ વેશ્યા-કામુકનો લખેલો ભાગ લાગે છે.

વળી કૃણુષ્ટમીના વ્રતનો પદ્મ મો અધ્યાય છે. તેમાં કૃણુ જન્માષ્ટમીની વાત નથી પણ જુદા જુદા મહીનાઓની વદ આઠમે જુદા જુદા નામથી શંકરને પૂજવાની વાત છે. મતલબ કે આ પુરાણ ખાસ વૈષ્ણવ, કે શૈવ નથી પણ વ્રતદાન પુરાણ છે.

પછી મત્સ્ય અ. ૧૧૩ થી ૧૨૪ સુધી ભુવનકોશ વર્ણન વાયુ અ. ૪૫ થી ૫૦ પ્રમાણે છે. પછી અ. ૧૨૭ થી ૧૪૦ માં ત્રિપુરોપાખ્યાન છે. આ શૈવકથા છે. વાયુપુરાણ શૈવપુરાણ ગણાતું હોવા છતાં મત્સ્યમાં વાયુ કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં અને વાયુમાં ન કહેલી શૈવ કથાઓ અને શૈવ વ્રતો છે. શિવચતુર્દશીનું વ્રત મત્સ્યમાં કહેલું જ છે. (અ. ૯૫)

પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૨, ૧૪૩=વાયુ અ. ૫૭ પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૬ થી ૧૬૦ તારકાસુરોપાખ્યાન અને કુમાર સંલવ આ પણ શૈવ આખ્યાન. પછી અ. ૧૬૧ નરસિંહ પ્રાદુર્ભાવ-આ વૈષ્ણવ કથા મત્સ્યમાં વિષ્ણુ અને ભાગવતથી જુદી રીતે છે, મતલબ કે હરિ-વંશમાંથી ઉતરી હશે પણ મત્સ્ય પ્રજ્ઞાદાને ભક્ત કહે છે એટલે અંશે વિષ્ણુ પુ. ને નજીક છે. પછી અ. ૧૭૦ માં મધુ કૈટભવધ એ પણ વૈષ્ણવ. વળી અ-૨૪૪ માં વામનાવતાર અને અ. ૨૪૫ થી ૨૪૮ માં વરાહાવતાર તથા ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મન્થન તથા કૂર્મા-વતાર એ બધા વૈષ્ણવ ભાગો છે.

પછી અ. ૧૭૯ અન્ધક વધ, અ-૧૮૦, ૧૮૧ વારાણસી માહાત્મ્ય અને અ. ૧૮૫ અવિમુક્ત માહાત્મ્ય (સ્કંદોક્ત) એ શૈવ ભાગો છે. અ. ૧૮૬ થી ૧૯૪ માં નર્મદા માહાત્મ્ય છે. અ. ૧૯૫ થી ૨૦૩ માં ઋષિઓનાં પ્રવરોનું કીર્તન છે. અ. ૨૦૪ માં ધેનુ દાન માહાત્મ્ય.

પછી અ. ૨૦૪ થી ૨૧૪ સાવિત્રી ઉપાખ્યાન. અ. ૨૧૫ માં રાજાઓની સહાય સંપત્તિ (અર્થ શાસ્ત્રનો વિષય) અ. ૨૧૭, ૨૧૮ રાજાઓએ કર્તવ્ય ઔષધિઓનો તથા અગદોનો સંગ્રહ, અને ૨૧૯ ઝેરોની જનાવર ઉપર અસર (વૈદક તથા અર્થ શાસ્ત્રનો વિષય.)

પછી અ. ૨૨૦ થી ૨૨૭ રાજ ધર્મ વર્ણન, અ. ૨૨૮ થી ૨૩૭ ઉત્પાતોનું વર્ણન, ૨૩૮ થી ૨૪૨ રાજની વિનય યાત્રા માટે જોવાનાં શકુન, અપશકુન વગેરે, અ. ૨૫૨ થી ૨૫૭ વાસ્તુ વિદ્યા. ૨૫૮ થી ૨૭૦ દેવોની મૂર્તિઓ કેવી કરવી, દેવોની પૂજા કેવી રીતે કરવી, દેવ મંદિરો કેવાં વગેરે તંત્રોનો વિષય. પછી અ. ૨૭૧ થી ૨૭૩ કલિરાજ વંશ વર્ણન; પછી ૨૭૪ થી ૨૮૯ સુધી તુલા પુરુષ દાન વગેરે દાનોનું વર્ણન છે. છેવટ ૨૯૦-૨૯૧, પુરાણુ શ્રવણ ફલ વગેરે ઉપસંહાર છે.

ઉપર ટુંકામાં મત્સ્ય પુરાણના વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ પુરાણના સ્વરૂપનો સહેલાઈથી ખ્યાલ આવશે. મત્સ્યમાં લગભગ ૪૪-૪૫ અધ્યાયો તો વાયુ, બ્રહ્માંડને મળતા જૂના પૌરાણિક વિષયને લગતા છે. પણ બીજા વિષયો દાખલ કરવાના હોવાથી આ ભાગ ટુંકાવીને વાયુથી લગભગ અર્ધો કરી નાખ્યો છે. આ પ્રાચીન ભાગ લગભગ વાયુના મૂળ ભાગ જેટલો કે તેથી થોડો અર્વાચીન અને જુદી પરંપરાનો છે. કદાચ ઈ. સ. ત્રીજા શતકનો. પછી પ્રાચીન વૈષ્ણવ અને શૈવ સાહિત્યમાંથી શૈવ અને વૈષ્ણવ અંશો ઉમેરાયા છે; આ ભાગો ઉપર વિષ્ણુ પુ. ની ખાસ અસર નથી, પણ વાયુ હરિવંશ કરતાં આગળના છે, વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન અને નરસિંહ અવતારોની કથાઓ કહી છે તથા પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, બુદ્ધ અને કલ્કીને બીજે સ્થળે (અ-૪૭) વિષ્ણુના અવતારો ગણ્યા છે એ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણ રચાતું હશે તે વખતે (કદાચ ઈ. સ. સાતમા શતકમાં) આ ભાગો જૂના તદ્વિષયક સાહિત્યમાંથી ઉમેરાયા હશે. અદ્યત્ત આ મૂળ સાહિત્ય તો ઈ. સ. પાંચમા શતકથી જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કાલિદાસ કવિ એમાંથી વસ્તુ લે છે, એ ઉપર જોયું છે. પછી વ્રતો, દાનો, વાસ્તુ વિદ્યા વગેરે વાળો ભાગ ઉમેરાયો. ઈ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં આ ભાગ પણ ઉમેરાઈને લગભગ આખું પુરાણ તૈયાર થયું

હરિ, પણ રાધાનું નામ તથા ઉપપુરાણોનો ઉલ્લેખ વગેરે કેટલોક ભાગ છેક દશમા ૧૧ માં શતકમાં ઉમેરાયો હોવાનો સંભવ છે.

બ્રહ્મપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણવાળા પુરાણાનુક્રમિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે વૈષ્ણવ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. બ્રહ્મપુરાણની વંશાવળીઓ વાયુ અને બ્રહ્માંડની પરંપરાની પણ એની બીજી આવૃત્તિ જેવી છે. પાર્બિટર કહે છે કે “વંશવંર્ણનમાં બ્રહ્મપુરાણ અને હરિવંશ ઘણે અંશે મળતાં છે અને નજીવા ફેરફારો સાથે એકજ પાઠ આપે છે. પણ બ્રહ્મપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ ત્રુટિત છે.” મતલબ કે હાલના બ્રહ્મપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ બ્રહ્મપુરાણ વાયુ-બ્રહ્માંડ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની આખતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પહેલાંનું લાગે છે. અને માટે જ વિષ્ણુપુરાણવાળા પુરાણાનુક્રમિકામાં એને પહેલું સ્થાન મળ્યું છે. આ પુરાણનાં ૧૮૦ માં અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૩૨ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. આ બેનો ઘણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે, એ બેયને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તેમાં પણ બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતાં આધુનિક છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલખત હરિવંશની મહાભારત શૈલી તો બ્રહ્મ અને વિષ્ણુએ છોડી દીધી છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એક જ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પછી, ૨૧૩ માં અધ્યાયમાં બ્રહ્મપુરાણમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જમદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને

કલિક એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો સાથે વિષ્ણુપુરાણોક્ત પ્રલ્હાદ ચરિત્ર, ક્રુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગો બ્રહ્મપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રલ્હાદચરિત્ર વગેરેનું સ્થાન જોતાં બ્રહ્મપુરાણના આ વૈષ્ણવ ભાગો વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતાં માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નક્કી. વળી બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવપુરાણ નથી. બ્રહ્મપુરાણમાં સૂર્ય સ્તુતિ છે. (જુઓ અ ૩૩) રુદ્ર મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પાર્વતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષયજ્ઞ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ ૩૪, અ. ૩૭ અ. ૩૮) અને આ વિષયોમાં આ પુરાણ વાયુ કરતાં અર્વાચીન અને ખીન્ન શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝઘડાનો અંશ નથી. બાકી આ પુરાણ નથી વૈષ્ણવ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મહાભારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ઘણો સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ માં અધ્યાયથી ૧૭૫ માં સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને ખીન્ન રકંદ વગેરેનાં તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતાં આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ, ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાએલ બ્રહ્મપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનંદાશ્રમ પાસેની હસ્ત પ્રતોનું વર્ણન વાંચતાં ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનવાળો ભાગ અને એ શિવાયનો ભાગ એમ બે ભાગ જુદા હોય એવું દેખાય છે.

બ્રહ્મપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનવાળો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા

સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ કે આણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે હરિવંશનું જ નામ લખે છે. ગૌતમી માહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્રવાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન મનવાનું ખાસ કારણ નથી. પણ આ બ્રહ્મપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત. ૧૭૬ માં અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુદેવનું માહાત્મ્ય, ૧૭૭ માં અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કોણાદિત્ય માહાત્મ્ય છે. આ ત્રણે તીર્થસ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ માં શતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા શતકનું છે અને કોણાદિત્ય અથવા કોણાર્કનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮ માં અધ્યાયમાં જ ઓડિશના બ્રહ્મણોની સ્તુતિ છે એ જોતાં ઉડિયાના પંડિતોએ બારમા તેરમા શતકમાં ઉડિયાનાં આ તીર્થોનાં માહાત્મ્યો બ્રહ્મપુરાણમાં ઉમેર્યા હોય એ સંભવિત છે. આ કોણાદિત્ય માહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખી વિલ્સને બ્રહ્મપુરાણને ૧૩ માં કે ૧૪ માં શતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણોને ઉદ્દેશીને રેક્ષન ખરું જ કહે છે કે:—

The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. P. 300)

અર્થાત્ બ્રહ્મપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ઇ. સ. બારમાતેરમા શતકનો છે; પણ તેનો મોટો ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ઇ. સ. પાંચમા શતક જેટલો જુનો છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો દાખલો ઉપર આપ્યો જ છે. બીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. રા. રા.

મુનશીએ આ જમાનામાં 'ગુજરાત' માં પ્રસિદ્ધ કરેલું કંડુ આખ્યાન બ્રહ્મપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો જેવો જેવો છે. બ્રહ્મપુરાણોક્ત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન તો (અ. ૧૦૦) ઐતરેય બ્રાહ્મણને અનુસરે છે; જ્યારે માર્કંડેય પુરાણમાં સત્યવ્રત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બ્રહ્મપુરાણ મૂળ જૂનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે એ ઉપર કહ્યું છે એથી પણ સરસ દાખલો તામોલુપ્ત માહાત્મ્યનો છે. તામ્ર લિપ્ત અથવા તામુલક નામનું જુના કાળમાં ગંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલમાં મીઠના-પુર જિલ્લાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક બર્ગીબીમા નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ મા શતકમાં મુળના બૌદ્ધ વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોલુપ્ત માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માહાત્મ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925, July p. 203).

વિષ્ણુપુરાણ

પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણના છ અંશોના ભાગવતે બાર સ્કંધો કર્યા છે. વિષ્ણુપુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભક્તિ અથવા કૃષ્ણ ભક્તિનો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભક્તિ કરતાં ભાગવતની ભક્તિ વધારે ઉડી, વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે રૂપિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જોટલું છે તેટલું સંગ્રહી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે તે જોતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં સારું વૈષ્ણવ ભક્તિ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત ભાગવતનો સમય ત્રીસમા શતકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં.

અસો ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વાયુપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા બ્રહ્મપુરાણને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુપુરાણ અર્વાચીન જણાય છે. બાણ કવિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળી વિષ્ણુપુરાણમાં ભક્તિ પોષક તરીકે પ્રહ્લાદ ચરિત્ર કહ્યું છે, પણ ભક્ત તરીકે પ્રહ્લાદનો ઉલ્લેખ વાયુમાં, હરિવંશમાં, કે બ્રહ્મપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભક્ત કથાઓ પ્રચારમાં આવતાં કેંક વખત લાગવો જોઈએ એ બધું જોતાં હરિવંશ બ્રહ્મપુરાણ પછી સૌં અસો વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્શ્વર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળી શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં થયેલા વાચસ્પતિ મિશ્રે ભામતીમાં ‘યમે ગાયું છે’ એમ કહીને નીચેનો અર્થો-શ્લોક ઉતારેલો છે:—

હરિતુરુવશગોસ્મિ ન સ્વતન્ત્ર:

પ્રભવતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુ: ।

—બ્ર. સૂ. અ. ૧-૩. ૨૪

આ શ્લોક વિષ્ણુપુરાણ અ. ૩ અ. ૭ માં (શ્લો. ૧૫) છે. ભાગવતકારે અજમિલાખ્યાનમાં વિષ્ણુપુરાણની આ ચમ ગાથાઓનો પોતાના શબ્દોમાં અનુવાદ કર્યો છે. એ જોતાં પણ ભાગવતની રચના થઈ ત્યાર પહેલાં નવમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલું વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં રચાયું હોવું જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણનું કલિવંશ વર્ણન વાયુ અને મત્સ્યના કલિવંશ વર્ણન કરતાં અર્વાચીન છે એ હકીકત પણ ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વિદ્સને ચવન, મ્લેચ્છ, તુરુષક વગેરે શબ્દોનો અર્થ મુસલમાન સમજીને

વિષ્ણુપુરાણને ઇ. સ. ૧૦૪૦ ની આસપાસમા માન્યું હતું, પણ એ માન્યતા ખોટી છે. આ નામો ગ્રીક લોકોના, તથા મધ્ય એશીઆની જંગલી જાતોનાં વાચક છે. વળી ગુપ્તોના સમયની વિદ્વસનને ચોક્કસ ખબર ન હતી એટલે તેણે ખોટું અનુમાન દોરેલું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યારે ઉપલબ્ધ ઇતિહાસની માહિતી સાથે વિષ્ણુપુરાણના સમય વિષે ઉપર દોરેલું અનુમાન સુસંગત છે.

વિષ્ણુપુરાણનું પૃથક્કરણ—વિષ્ણુપુરાણનું પૌરાણિક સાહિત્યમાં મહત્વ જોતાં વાયુપુરાણનાં વસ્તુ સાથે વિષ્ણુપુરાણનાં વસ્તુને નીચે ટુંકામાં સરખાવ્યું છે.

વાયુપુરાણમાં પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પરંપરા કહી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં પહેલા અંશના પહેલા અધ્યાયમાં એ પુરાણની પોતાની પરંપરા કહી છે. વાયુપુરાણના ચોથા અધ્યાયમાં કરેલી અવ્યક્તમાંથી મહદદિત્તિ ઉત્પત્તિ વગેરે સર્ગક્રમ વિ. પુરાણના ખીજ અધ્યાયમાં કહ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્ગક્રમમાં માત્ર સાંખ્ય પ્રક્રિયા આપે છે ત્યારે વિષ્ણુપુરાણ સાંખ્ય પ્રક્રિયાને વેદાંતમય અદ્વૈતરૂપ આપે છે. (જુઓ અં. ૧ અ. ૨ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦) પછી વિષ્ણુ પુરાણના ત્રીજા અધ્યાયમાં આપેલી માન પરિભાષા વાયુપુરાણના ૧૦૦ માં અ. માં છે પછી વાયુપુરાણ અ. ૬ માં કહેલું કલ્પ વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ અ. ૫ માં છે. એ જ અધ્યાયમાં વાયુપુરાણ અ. ૯ ના કેટલાક શ્લોકો આવી જાય છે. પછી વિષ્ણુપુરાણ અં. ૧ અ. ૬ ની વાત વાયુપુરાણ અ. ૮ માં શ્લો-૩૬ થી શરૂ થાય છે. વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ અને માર્કંડેયપુરાણ ત્રણેના લગભગ એક સરખા પાઠનો વિષ્ણુપુરાણે સંક્ષેપ કર્યો છે. આજ અધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું વર્ણન છે (સરખાવો વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૬ શ્લો. ૩૩ થી ૩૭ અને વાયુ પુ. અ. ૮ શ્લો-૧૬૧ થી ૧૯૦).

વિષ્ણુ પુ. અ. ૭ ના શ્લો. ૪ થી ૧૩ અને વાયુ પુ. અ. ૯ ના શ્લો. ૬૭ થી ૧૭૭ એક અર્થના છે. પછી વાયુપુરાણ અ.

૧૦ માં સ્વાયંભુવમનુની ઉત્પત્તિ કહી છે તે વાત વિ. પુ. અ. ૭ ના શ્લો-૧૪ થી ૩૫ માં છે. વાયુ પુ. અ. ૧૦ ના ૪૩ માં શ્લોકથી અ. ૨૬ માં સુંધીનો ભાગ શૈવ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૭ અને વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૮ શ્લો-૧ થી ૧૪ સમાનાર્થ છે. વિ. પુરાણે વાયુના શબ્દોનો સાર ખેંચ્યો છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણન છે. વિષ્ણુપુરાણ અ. ૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણનની શરૂઆતમાં ભૃગુની પુત્રી લક્ષ્મીનું નામ આવતાં લક્ષ્મીનું સ્તોત્ર આવે છે. જે વાયુમાં નથી. વિ. પુ. અ. ૯ માં દુર્વાસાનો ઇંદ્રને શાપ અને સમુદ્ર સંથનની કથા છે. આ દુર્વાસાના શાપની વાત પણ નવી છે. એ બાબમાં, હરિ વંશમાં, મત્સ્યમાં, રામાયણમાં કે મહાભારતમાં નથી. છેલ્લે એ અધ્યાયમાં લક્ષ્મી સ્તુતિ છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૦ પાછું ઋષિવંશ વર્ણન વાયુ પુ. અ. ૨૮ ને અનુસરી ચાલુ થાય છે. એ જ અધ્યાયમાં શ્લો. ૧૩ થી આગળ વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં ટુંકામાં છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત તરીકે લાંબું ધ્રુવચરિત્ર આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને અનુસરી ભાગવતમાં, પદ્મ (સ્વર્ગખંડમાં) માં, અગ્નિ પુરાણમાં અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને સુવૃતા નામની એક સ્ત્રી કહી છે પણ વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે સુરુચિ અને સુનીતિ બે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ ધ્રુવની સંતતિની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ) માં છે. આ પ્રસંગમાં વેનના અવગુણો ગણાવતાં વિ. પુ. એને વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી, વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૪ ની પ્રયેતસોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રયેતસોએ

કેલી સ્તુતિ (શ્લો. ૯ થી ૪૯) વિ. પુ. માંજ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો. ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાનમાં પણ વિ. પુ. વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર ગડબડ પણ થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ મા અધ્યાયમાં વિષ્ણુએ પ્રચેતસોને વરદાને આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અસ્થાને છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મપુરાણમાંથી લીધેલું કુંડુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી હૃયશ્વ અને સંખલાશ્વની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો. ૧૨૨ થી ૧૫૯) નો સાર છે. પછીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે; પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો. ૪૭ થી ૬૧) માં હિરણ્યકશિપુની વાત છે. એમાં હિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રલ્હાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ ઠેકાણે અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં એ પ્રસંગ શરૂ થાય છે અને પછીના પાંચ અધ્યાયો ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રલ્હાદ ચરિત્ર કેલું છે. આ પ્રલ્હાદ ચરિત્ર આ પ્રમાણે ભાગવતમાં પણ છે. પછી વાયુ. અ. ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ. ૬૮ માં કહેલો દત્તપુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. નો ૨૧ મા અધ્યાયમાં જ કહ્યો છે. ૨૧ મા અધ્યાયના પાંકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર ખેંચ્યો છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ મો સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. આ રીતે વિ. પુ. નો પહેલો અંશ પુરા થયો એની જરા વિસ્તારથી વાયુ સાથે સરખામણી કરી છે. વિષ્ણુ વાયુના ક્રમને કેવું ૬૯ રીતે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરેલું.

નય છે એ ઉપલી સરખામણીથી જરાબર દેખાય છે. હવે બાકીના પ્રાંચ અંશો ટુંકામાં જોઈએ.

વિ. પુ. અં. બીજાના પહેલા પ્રાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ સુધીમાં કરેલો ભુવન કોશ વર્ણનનો સાર છે. વિ. પુ. અં. ૨. અ. ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે, જે મુળ વાયુ પુ. માં નહિ હોય પણ પાછળથી ૧૦૧મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અં. ૨ અ. સાતથી ૨૩ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. અ. ૫૦ થી ૫૩ માં કહેલું ન્યોતિષ્પ્રચાર વર્ણન છે. વિ. પુ. અં. ૨ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયોમાં જડ ભરતનું આખ્યાન અને ઋણ તથા નિદાધનો સંવાદ છે, જે વાયુ વગેરેમાં નથી પણ ભાગવતે વિષ્ણુમાંથી લીધેલ છે.

વિ. પુ. ના ત્રીજા અંશમાં ભવિષ્યના મન્વન્તરોનું વર્ણન અં. ૩ અ. ૩ થી ૬ માં છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૦, ૬૧ માં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરાણાનુક્રમણિકા છે. તે વાયુ પુ. અ. ૧૦૩ માં છે. વિ. પુ. અં. ૩ અ. ૮ થી ૧૨ માં વર્ણાત્રયોના આચારોનું પ્રકરણ છે. વા. પુ. માં આ પ્રકરણ ટુંકામાં અ. ૮ માં છે. પણ બીજા પુરાણોમાં દા. ત. કુર્મમાં, પદ્મમાં, વામનમાં, અગ્નિમાં અને ગરુડમાં ઠીક વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અ. ૧૨ થી ૧૬ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. વાયુ પુ. માં. અ. ૭૧ થી ૮૪ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ વાયુ કૂર્મ, માર્કંડેય, વામન, ગરુડ, મત્સ્ય, પદ્મ (સૃષ્ટિ ખં.) બ્રહ્મ, અગ્નિ અને વરાહ એટલાં પુરાણોમાં ઓછા વધુ વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અંક અ. ૧૭, ૧૮, માં જૈનો અને બૌદ્ધોની નિંદા છે.

વિ. પુ. અં. ચોથામાં વંશાવળીઓ છે. આ અંશના ૨૪ અધ્યાયો વાયુના ૮૫ થી ૯૯ અધ્યાયોને અનુસરે છે. પણ વિ. પુ. આ બાબતમાં ન્યાં વાયુથી જુદું પડે ત્યાં હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણને અનુસરે છે, આ પ્રકરણનો પાર્ણિટરે વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. વિ. પુ. અં. ૫ તો સ્વતંત્ર કૃષ્ણ ચરિત્રનો છે. અને વિ. પુ. અં. ૬ ના આઠ અધ્યાયો વાયુ પુ. ના. ૧૦૦ થી ૧૦૩ અધ્યાયોને અનુસરે છે.

માર્કંડેયપુરાણ

માર્કંડેયપુરાણનું એક. ઇ. પાર્જિટરે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ભાષાંતર બ્રહ્મર પાડ્યું છે. એમાં ભારતવર્ષના દેશો, નદીઓ અને પર્વતોનો નિર્ણય સારો કર્યો છે. એ માટે એ ગ્રન્થ જોવા જોવા છે. પ્રસ્તાવનામાં પાર્જિટરે માર્કંડેયના દેશકાળ માટે નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કર્યા છે.

પાર્જિટરે માર્કંડેયના પાંચ ભાગ પાડે છે:—

- ૧ અધ્યાયો ૧ થી ૯ ઉપોદ્ધાત જેવો ભાગ.
- ૨ „ ૧૦ થી ૪૪ દત્તાત્રેયના આખ્યાનવાળો ભાગ.
- ૩ „ ૪૫ થી ૮૧ ભુવનકોશ વર્ણન, વંશો, વંશાનુચરિતો
- ૪ „ ૮૨ થી ૯૨ દેવી માહાત્મ્ય.
- ૫ „ ૯૩ થી ૧૩૬ પુનઃશ્ચ વંશાનુચરિતો.
- ૬ ૧૩૭ મો ઉપસંહાર.

ખરૂં પુરાણ ૪૫ થી ૧૩૬ સુધીમાં (દેવી માહાત્મ્ય શિવાય) છે. ૧ થી ૪૪ સુધીનો ભાગ પાછળથી રચાયેલો પાર્જિટર માને છે. અધ્યાય ૧૯ શ્લો. ૩૩માં “વિષ્ણુના અવતારોની વાતો પુરાણોમાં કહી છે” એ રીતે ઉલ્લેખ છે.

પાર્જિટરે માર્કંડેયપુરાણ પશ્ચિમમાં નર્મદા કાંઠે-ખાસ કરીને માંધાતામાં રચાયેલું માને છે, તેઓ માંધાતાને પ્રાચીન માહિષ્મતી માને છે.

પાર્જિટરના મત પ્રમાણે માર્કંડેયનો સૌથી નવો ભાગ દેવી માહાત્મ્ય નવમા શતકમાં તૈયાર હતું. કારણ કે ઇ. સ. ૯૯૮ ની હસ્તપ્રત નેપાળમાંથી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને મળેલી એટલે એ ભાગ નવમા શતકમાં અથવા કદાચ પાંચમાં છઠ્ઠા શતકમાં રચાયો હોય અને ત્રીજો અને પાંચમો ભાગ ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં કે એથીયે પહેલાં, પહેલો અને બીજો ભાગ ઉપલા એની વચ્ચે.

આ પાર્જિટરનાં અનુમાનો ઠીક છે પણ એ વખતે એને પુરાણો

વિષે ઝાઝી ખબર નહોતી, પાછળથી તેણે અભ્યાસ ઘણો વધાર્યો. આપણે સ્વતંત્ર રીતે જોઈએ તો ખરી વાત એમ લાગે છે કે માર્કેડેયમાં જે વંશાદિ પૌરાણિક અંશ છે તે વાયુના તથા મત્સ્યના એ અંશ કરતાં પાછળનો છે. વળી આખી રચના કાલિદાસ અને વરાહમિહિર પછીની છે:—

ક્ષત્રિય ક્ષતરક્ષણાત્

ક્ષત્રિયૈઃ ધાર્યતે શસ્ત્રમાર્તાનાં ત્રાણકારણાત્

મા. અ. ૧૧૪ શ્લો. ૧૫

ક્ષત્રસ્યાર્તપરિત્રાણે નિમિત્તં શસ્ત્રધારણમ્ ।

મા. અ. ૧૩૧ શ્લો. ૨૧

વગેરે વચનોમાં કાલિદાસના

ક્ષતાત્કિલ ત્રાયત ઇત્યુદ્ગ્રઃ ક્ષત્રસ્યં શવ્દો ભુવનાધિરૂઢઃ ।

રઘુવંશ સ. ૩

તથા

આર્તત્રાણાય વઃ શસ્ત્રં

શા. અં. ૧ શ્લો. ૧૧

વગેરે વચનોની છાયા છે, વળી અધ્યાય ૧૧ માં ગર્ભવ્યાકૃતિનું વર્ણન છે તે વાગલદને અનુસરીને કરેલું દેખાય છે.

છેવટ માર્કેડેયનો સમય તો તેના અ. ૫૮ ઉપરથી ધ. સ. છઠ્ઠા શતક પછીનો ઠરે છે. કારણ કે માર્કેડેય પુરાણમાં ખેલાં (અ. ૫૭ માં) વાયુ અને મત્સ્યને અનુસરી ભારત વર્ષનું વર્ણન કર્યું છે પણ પછી અ. ૫૮ માં કૃર્મે વિભાગ પ્રમાણે ભારત વર્ષનું વર્ણન છે. આ અધ્યાય અહિં અસ્થાને દેખાય છે. હવે વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (અ ૧૪) માં કૃર્મે વિભાગનામનો અધ્યાય છે. જે અધ્યાયમાં ૨૭ નક્ષત્રોના નવ નવના ત્રણ વિભાગ પાડીને ભારતવર્ષના ભાગોની વહેંચણી કરી છે. તે

ન્યોતિષના એ ગ્રન્થમાં યોગ્ય જ છે. બૃહત્સંહિતામાંથી આ અધ્યાયનો માર્કંડેયે ઉતારો કર્યો છે, એ ખેય ગ્રન્થોના તે તે અધ્યાયો સરખાવવાથી તરત સમજાય છે. વરાહમિહિર પછી એટલે ઇ. સ. સાતમા શતકમાં આ પુરાણનો મુખ્ય ભાગ રચાયો હોવાનો સંભવ છે, દેવી માહાત્મ્ય કદાચ એ જ વખતનું કે સો દોઢસો વર્ષ પાછળનું હોય.

માર્કંડેય પુરાણની ખીજ બધી વસ્તો પણ આ જ અનુમાનને ટેકો આપે છે. એમાં હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણાવતારના ઉલ્લેખ મળે છે. વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની વાત છે; ગીતા, મહાભારત અને વાયુ જેવાં પુરાણમાંથી ઉતારા કરે છે.

દેવીભક્તિ તથા સૂર્યભક્તિ (અ-૯૮ થી ૧૦૭)નાં ખાસ પ્રકરણો છે. તથા મદાલસા આખ્યાનમાં વેદાન્તમિશ્રિત યોગનો ઉપદેશ છે.

માર્કંડેય પુરાણમાં વંશો વાયુ વગેરે પેઠે વિસ્તારથી નથી કહ્યા પણ ખીજ પુરાણોમાં ન કહેલી એવી મનુષ્યોની તથા તે તે વંશના અમુક રાજાઓની વિચિત્ર કથાઓ જ મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન, દત્તાત્રેયાખ્યાન, મદાલસાખ્યાન વગેરે પાછળથી ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયેલાં આખ્યાનો પહેલાં આમાં મળે છે, અને ભાગવત અને પદ્મ આમાંથી આ આખ્યાનોશોના ઉતારા કરે છે. મતલબ કે વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણના જૂના ભાગોથી અર્વાચીન અને ભાગવત કરતાં જૂનું આ પુરાણ વિષ્ણુનું સમકાલીન—મુખ્યત્વે સાતમા શતકનું હોય એ સંભવિત છે.

આ પુરાણમાં વ્રતો, દાનો અને તીર્થોની વાત નથી અને પતિ-વ્રતા માહાત્મ્ય, રૌરવાદિ નરકોનું વર્ણન, રાજધર્મકથન, વર્ણાશ્રમધર્મકથન, શ્રાદ્ધ પ્રકરણ વગેરે જૂના પુરાણના કેટલાક વિષયો તથા કેટલાક નવા વિષયો છે.

વામનપુરાણ

વામનપુરાણ વિચિત્ર રીતે રીતે શંકરે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું એ પ્રસંગથી શરૂ થાય છે. પછી સતીના દેહત્યાગની વાત આવે છે. અને સતીની પછવાડે ભટકતા શંકર ઋષિઓના આશ્રમમાં જાય છે અને ત્યાં ઋષિપત્ની મોહિત થઈને એની પછવાડે ફરે છે એ જોઈને ઋષિઓ શાપ આપે છે એટલે શંકરનું લિંગ પડી જાય છે. તે વખતે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ લિંગની પૂજા કરે છે, વામનપુરાણ કહે છે, એ વખતથી લિંગ પૂજાય છે અને તેનાં પાશુપત, શૈવ, કાલદમન અને કાપટિલક ચાર સાસ્ત્રો થયાં છે. આ પ્રકરણમાં શંકર બ્રહ્મહત્યાના નિવારણ માટે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. પછી સતીને યાદ કરીને ફરતા શંકરને કામદેવ બાણ મારે છે અને શંકર એને બાળી નાખે છે, એ રીતે વાત છે.

વામનપુરાણમાં વામન અવતારની કથા છે પણ બીજા કરતાં જુદી રીતે. વામનપુરાણમાં પહેલાં પ્રહ્લાદ નરનારાયણ સાથે લડે છે અને હારે છે. પછી નારાયણ સાધ્યદેવ છે એમ સમજી એની સ્તુતિ કરે છે અને ભક્ત થાય છે, અને નારાયણ એને વરદાન આપે છે. પછી દેવદાનવ યુદ્ધની, અંધક વધની, મહિષાસુર વધની, ઉમા જન્મની વગેરે અનેક વાતો આવે છે, પછી બલિના વિજયની, કશ્યપ અને અદિતિએ કરેલ ભગવાનની સ્તુતિની વગેરે અનેક વાતો આવે છે. પછી વામનનો જન્મ, બલિએ પોતાનું કંઈ ન માન્યાથી પ્રહ્લાદે બલિને આપેલો શાપ અને છેવટ મુખ્ય વામનચરિત્ર આવે છે. હવે વામનોક્ત પ્રહ્લાદનું ચરિત્ર હરિવંશ પછીનું પણ ભાગવત અને વિષ્ણુ પહેલાંનું લાગે છે, અને દેવી માહાત્મ્ય તથા મહિષાસુરવધ, ચંડમુંડવધ, શુંભનિશુંભવધ વગેરે કટકાઓ માર્કંડેયના દેવી માહાત્મ્ય પહેલાંના લાગે છે. વળી અન્ધકાસુરવધ, દક્ષયજ્ઞલંગ, પાર્વતીજન્મ વગેરે શૈવ પ્રસંગો સ્કંદ, લિંગ અને કૂર્મ કરતાં જૂના લાગે છે.

વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનાં દર્શનનું વર્ણન કરવાની બાબતમાં આ પુરાણ દૂર્મને મળતું આવે છે. વામનપુરાણમાં ગર્જેદ્ર મોક્ષ પણ છે.

ઉપર કહેલા વૈષ્ણવ, શૈવ, અને દેવીના મુખ્ય પ્રસંગો શિવાય થોડી તીર્થ માહાત્મ્યની વાત પણ છે. સંક્ષિપ્ત ભુવનકોશ વર્ણન છે અને અશ્વત્થ દ્વિતીયા, કાલાષ્ટમી વગેરે કોઈક વ્રતોની વાત પણ છે. દુંકામાં નવાં સર્વસંગ્રહી પુરાણોમાં વામનપુરાણ લાગે છે. બીજી રીતે ભાગવત કરતાં જૂનું છે એટલે મુખ્યત્વે સાતમા શતકની આસપાસનું હોવાનો સંભવ ખરો પણ આખું જુદા જુદા કટકાઓનું બનેલું છે એટલે પાછળના પ્રક્ષિપ્ત કટકાઓ પણ કોઈક હોય તો ના ન કહેવાય.

વરાહપુરાણ

વરાહ પુરાણ એ નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ ખરેખર વૈષ્ણવ પુરાણ છે. જો કે પુરાણોનાં નામ ઉપર બહુ ભરોસો રાખવા જેવું નથી કારણ કે દૂર્મ વરાહ પેઠેજ વિષ્ણુના અવતારનું નામ છે. છતાં દૂર્મ પુરાણ શૈવ પુરાણ છે. વરાહ પુરાણમાં તો કેટલાક અધ્યાયોને અન્તે વરાહ પુરાણને ભગવદ્ગાથ કહેલું છે, અને સમગ્ર રીતે વરાહ પુરાણના કેટલાક અધ્યાયો ભાગવતશાસ્ત્રના કોઈ જૂના ગ્રન્થના કટકાઓ જણાય છે. બીજી તરફથી મહિષાસુરવધ (અ. ૮૪) જેવા દેવી માહાત્મ્યના અને અન્ધકાસુરવધ (અ. ૧૭૩) જેવા શિવ માહાત્મ્યના અધ્યાયો આ પુરાણમાં છે. મતલબ કે શિવ વિષ્ણુના ઝગડાઓનો જમાનો શરૂ થયા પહેલાં આ પુરાણ રચેલું છે. વળી વરાહ પુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન નથી એમ કહીએ તો ચાલે, બે ચાર અધ્યાયોમાં જે મળે છે તે પણ ત્રુટિત અને અદ્ધ છે. વૈષ્ણવ ભક્તિ ઉપરાંત આ પુરાણનો મુખ્ય વિષય વ્રતો છે. પ્રતિપદાથી આરંભી પુનમ સુધીની તિથિઓનાં વ્રતો કહેલાં છે. વિષ્ણુની દ્વાદશી, ધર્મની ત્રયો-

દશી અને શંકરની શિવ ચતુર્દશી કહેલ છે. (અ. ૨૨. ૨૩) વ્રતો ઉપરાંત અન્ન દાન, તિલધેનુ દાન, જલધેનુ દાન, રસધેનુ દાન વગેરે દાનો કહેલાં છે.

વ્રતો અને દાનોની બાબતમાં આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણનો ઉતારો કરતું હોય એવું દેખાતું નથી. કેટલાંક તીર્થ માહાત્મ્યો પણ વરાહ પુરાણમાં મળે છે. ૨૧૮ અધ્યાયોના આ પુરાણની આખી અનુક્રમણિકા આપવાની જરૂર નથી પણ ઉપર આ પુરાણના મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વરાહ પુરાણમાં વંશાવળી નથી જ. પણ સર્ગ વર્ણન બીજા અધ્યાયમાં છે; જેની દાર્શનિક છાપ વિષ્ણુ પુરાણ કરતાં પ્રાચીનતર છે. પછી ભુવનકોશ વર્ણન અ. ૭૪ થી ૮૯ અધ્યાયોમાં છે. તેમાં ભારત વર્ષ વર્ણન ૮૫ માં અધ્યાયમાં છે. આમાં ભારત વર્ષના ફક્ત પર્વતો અને નદીઓનું જ વર્ણન છે. મહેન્દ્રો મલ્લયઃ સદ્ધઃ એ એક શ્લોક (ભુઓ વાયુ. પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૮૮) ઉતારી પછી ગદ્યમાં જ વર્ણન છે. આ પ્રસંગમાં વિષ્ણુ પુરાણે વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયમાં કહેલાં નદીઓનાં નામોમાંથી થોડાં જ આપ્યાં છે, જ્યારે વરાહ પુરાણે વધારે આપ્યાં છે. બાકી વાયુ વગેરેમાં કહેલાં ભારત વર્ષના જુદા જુદા જનપદોનાં નામો નથીજ આપ્યાં અને વિષ્ણુ પુરાણે ટુંકામાં આપ્યાં છે.

વરાહ પુરાણના સમય માટે વિલ્સન સાહેબે લખ્યું છે કે આ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું ઘણું પ્રાચીનરૂપ નથી માટે આ પુરાણ બારમા શતકની શરૂઆતનું છે. પણ વિલ્સન સાહેબના વખતમાં વૈષ્ણવધર્મના ઇતિહાસની માહિતીજ ઘણી ઓછી હતી. મતલબ કે વરાહ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું બહુ પ્રાચીનરૂપ નથી એ વાત ખરી છે. પણ બહુ પ્રાચીનરૂપ તો મહાભારતમાં મળે છે અને મહાભારત કાળનું આ પુરાણ નથી એમાં શંકા નથી. વળી વિલ્સન સાહેબ આ પુરાણને બારમા શતકની શરૂઆતમાં મુકે છે. એનું કારણ એમને

ભાગવત પહેલાંનું આ પુરાણ લાગે છે એ હોવું જોઈએ એમ મારો તર્ક છે. પણ હવે ભાગવતનેજ આપણે નવમા શતકમાં મુકીએ છીએ અને વરાહ ઉપર ભાગવત પુરાણની કાંઈ અસર નથી એ તો ચોક્કસ છે. મને તો વિષ્ણુ પુરાણની પણ કાંઈ અસર દેખાતી નથી. શાંકર વેદાંતની પણ કયાંય અસર નથી, અને જે વિષ્ણુની સ્તુતિઓ છે તે વિષ્ણુ પુરાણની સ્તુતિઓ કરતાં સાદી અને ઓછી જ્ઞાનગર્ભ છે. આ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં એટલે નવમા શતક પહેલાં આ પુરાણ રચાયું છે. કદાચ આઠમા શતકમાં કે બહુ તો સાતમાના અન્તમાં પણ એથી બહુ જૂનુંએ નથી. કારણ કે પ્રતો, દાનો, અને તીર્થ માહાત્મ્ય પુષ્કળ છે. તીર્થ માહાત્મ્યમાં કેટલાંક નવાં તીર્થ નામે છે પણ સૌથી મોટું મથુરા માહાત્મ્ય છે. (અ. ૧૫૨ થી ૧૬૯ મુધીમાં વચ્ચે વચ્ચે બીજી વસ્તુ છે ખરી) અને તેમાં મથુરાન્તર્ગત વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્રનું પણ માહાત્મ્ય છે (અ. ૧૬૭) આ વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્ર તે હાલનો વિશ્રામ ઘાટ તો નહિ હોય? ગમે તેમ પણ મથુરા વૈષ્ણવ તીર્થ ગણાવા માંડ્યા પછી વરાહ પુ. ના આ અધ્યાયો લખાયા હોવા જોઈએ. મથુરામાં ગુપ્ત સમય પહેલાં શકોનું રાજ્ય અને જૈન બૌદ્ધોનું જોર હતું. ગુપ્ત કાળમાં વૈષ્ણવ ધર્મે જોર કર્યું હશે પણ યુવાન ચંચળ વખત સુધી બૌદ્ધ ધર્મનું કાંઈક જોર હતું ખરું.

બીજું વિષ્ણુના અવતારો ગણાવતાં પાછળથી સર્વમાન્ય થયેલા મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથી રામ, કૃષ્ણ બુદ્ધ અને કલ્કી એ દશ ગણાવ્યા છે. ભાગવતમાં અનેક સ્થળે જુદી જુદી રીતે દશ કરતાં વધારે અવતારોની ગણતરી મળે છે. પણ નવમા અવતારી તરીકે બુદ્ધના નામ સાથે ઉપર પ્રમાણે દશાવતારનું વર્ણન કરતો પૌરાણિક શ્લોક ઈ. સ. આઠમા શતકના ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે, (જુઓ મહાબલિપુરના આદિ વરાહ પેર મલ મંદિરનો લેખ-Memoirs of the Archaeological Sur-

vey of India No. 26, 1926) એથી જૂના કાળનો ઉલ્લેખ મારા જાણવામાં નથી.

વળી સૌકર ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય (અ. ૧૨૩) કહેલું છે અને આવું પુરાણ વરાહ પૂજા પ્રચલિત થયા પછીજ લખાય, હવે વરાહ મંદિરનો પહેલો ઉલ્લેખ તોરમાણના એરણના શિલાલેખમાં મળે છે. આ લેખ ઇ. સ. પાંચમા શતકના અન્તનો છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૦) અને ઇ. સ. ૫૦૦ પછીના બે ત્રણ સૈકામાં તો વરાહ, વામન અને નરસિંહનાં અનેક મંદિરો આ દેશમાં ઉભાં થયાં દેખાય છે.

વરાહ પુરાણોક્ત દક્ષ વધ ભાગવતોક્ત દક્ષ વધથી જુદો જ છે, વરાહોક્ત પાર્વતી લગ્ન કથા મત્સ્ય પુ. અને કુમાર સંભવથી જુદી જ છે. વરાહ પુરાણમાં એક સ્થળે માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે (અ. ૧૨૫) આ વર્ણનમાં ગીતા અને મહાભારતને અનુસરતો માયાનો અર્થ કયો છે. “ ચંદ્રમા ૧૫ દિવસ વધે અને ૧૫ દિવસ ઘટે. જ્યાં વૃષ્ટિ થાય ત્યાં પાણી પુષ્કળ મળે, કયાંક દેશ નિર્જળ થાય વગેરે મારી માયા છે ” (શ્લો. ૯) વગેરે ભગવાનની સૃષ્ટિમાં દેખાતી અદૃશ્ય શક્તિ એ માયા એવું વર્ણન કર્યું છે, આમાં પણ ભાગવત કે સંકરાચાર્યની છાપ નથી.

ભાગવત અને વિષ્ણુ પુ. માં નથી એવી શામ્બને શાપથી ગળતકોઠ થયાની અને તેણે સૂર્ય ભક્તિ કર્યાની કથા વરાહ પુ. માં છે. આ કથાનું મૂળ ભવિષ્યપુરાણ છે એમ વરાહના જ શબ્દો લાગે છે. (અ. ૧૭૭) આ અધ્યાયમાં શામ્બે મૂલ સ્થાનમાં અને મથુરામાં સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનું કહેલું છે. ઇ. સ. પાંચમા શતકથી આ દેશમાં સૂર્યની મૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હોવાના પુરાવા મળે છે. અને મૂલ સ્થાન (મુલતાન) માં સૂર્યની ભક્તિનો ઇ. સ. સાતમા શતકમાં પ્રચાર હોવાનું યુવાન ચંગના કહેવાથી જણાય છે.

આ બધું જોતાં ઇ. સ. આઠમા શતકની આસપાસમાં આ પુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. પણ ડા. રાન્ડેન્દ્રલાલ મિત્રે એક નોંધ કરી છે કે નેપાળમાં સ્વયંભૂનાથ નામનું બૌદ્ધ તીર્થસ્થાન છે. આ સ્વયંભૂનાથ ચૈત્યનું વર્ણન બૌદ્ધસ્વયંભૂ પુરાણમાં મળે છે. આ સ્વયંભૂ પુરાણના લેખક મંજૂશ્રી દશમા શતકના આરંભમાં થયા છે અને આ તીર્થ ઇ. સ. નવમા શતકનું છે. આ તીર્થનો ઉલ્લેખ વરાહ પુરાણ (અ. ૨૧૮ શ્લો. ૩૮) માં મળે છે. (જુઓ Sanskrit Buddhist Literature of Nepal P. 241) આ પુરાણે જોતાં વરાહ પુરાણનો આ અધ્યાય દશમા શતકથી પ્રાચીન ન હોવો જોઈએ. પણ આખું પુરાણ એ કાળનું હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. બધાં પુરાણોમાં પાછળથી થોડા ઘણા ઉમેરા થયા જ છે.

અંગાળ એશીઆટીક સોસાયટી તરફથી કલકત્તામાં ઇ. સ. ૧૮૯૩માં છપાયેલી વરાહ પુરાણની પ્રતમાં ૧૦૭૦૦ શ્લોક છે. પણ છેલ્લા ૨૧૮ મા અધ્યાયમાં ઘણી ખરી હસ્તપ્રતોમાં એક શ્લોક મળે છે, જેનો અર્થ વિ. સં. ૧૬૨૧ માં વીરેશ્વર સાથે માધવભટ્ટે કાશીમાં આ પુરાણ લખ્યું છે એવો થાય છે. આ શ્લોક જુદા જુદા ભાગની પ્રતોમાં મળે છે, એ સંપાદકને કાયડો લાગે છે અને છેક ૧૬૨૧ માં પુરાણ રચાયું હશે એમ તેને શંકા પડે છે (જુઓ પ્રસ્તાવના) પણ મને એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી લાગતું. સંપાદકને મળેલી પ્રતો મૂળ કાશીની એક પ્રત ઉપરથી લખાઈ હોવાનો સંભવ છે. મત્સ્ય પુ. અને નારદ પુરાણની પુરાણસૂચિના વર્ણન સાથે હાલનાં વરાહ પુરાણનો જરાબર મેળ ખેસતો નથી એ જોતાં આ પુરાણ ઘણા વખત સુધી બહુ પ્રસિદ્ધ નહિ હોય એમ લાગે છે.

કૂર્મપુરાણ

કૂર્મપુરાણમાં જો કે કૂર્મ વક્તા છે પણ આ પુરાણ તો શૈવ

જ છે. શૈવપુરાણોમાં આ પુરાણ વાયુ પછીનું પણ સ્કંદ અને લિંગ ખેલાનું લાગે છે. વળી આ પુરાણમાં પણ વામનપુરાણ પેઠે બધા વિષયો છે. અલખત વિસ્તાર વધારે છે. સૃષ્ટિવર્ણન, કાલવર્ણન, કેટલુંક વંશવર્ણન, ભુવનકાશવર્ણન, મન્વન્તરવર્ણન વગેરે મુખ્ય પૌરાણિક વિષયો આ છે વધુ અંશે આ પુરાણમાં છે ખરા.

પછી શૈવ અંશોમાં દક્ષયજ્ઞલંગ, શ્રી કૃષ્ણે પુત્રની ઇચ્છાથી ઉપમન્યુતા ઉપદેશ પ્રમાણે કરેલું શિવારાધન, વારાણસી માહાત્મ્ય, પાર્વતી જન્મ તથા વિવાહ અને લિંગોત્પત્તિ વગેરે પ્રસિદ્ધ શૈવ વિષયો છે. અલખત બીજાં પુરાણો કરતાં આ પુરાણનાં આ વર્ણનમાંયે કેટલેક ઠેકાણે ફેર આવે છે. લિંગ પૂજાની બાબતમાં આ પુરાણના પૂર્વાર્ધમાં એક વાત છે અને ઉત્તરાર્ધમાં બીજી છે. પૂર્વાર્ધમાં વિષ્ણુ સમુદ્રમાં પ્રલય કાલે સુતા હતા ત્યાં એણે ન્યોતરૂપ લિંગ જોયું અને તેના છેડા જોવા પોતે અને બ્રહ્મા ગયા પણ પાર ન પામ્યા એ રીતે કથા છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં કર્મમાં આસક્ત મુનિઓને બોધ આપવા સ્ત્રી વેષધારી વિષ્ણુ સાથે એક વખત શંકર દારૂવનમાં ફરતા હતા ત્યાં મુનિઓએ આક્ષેપ કરવાથી શિવે લિંગ કાપી નાખ્યું એ રીતે કથા છે. આ ઉપરથી ઉત્તર ભાગ પાછળનો લાગે છે. ઉત્તર ભાગ પાછળનો હોવાના બીજા પણ પુરાવા છે.

ઉત્તરાર્ધ અ-૧૧માં પાશુપત યોગની પ્રશંસા કરી છે અને આગળ ચાલતાં વ્યાસગીતામાં પાખંડી વિકર્મસ્થ અને વામાચારીઓ સાથે પંચરાત્ર અને પાશુપતોની નિંદા કરી છે. જુઓ અ-૧૬ શ્લો. ૧૫ એનો અર્થ એટલો જ કે આ સ્મૃતિ જેવો આખો ભાગ બીજેથી ઉતાર્યો છે. કૂર્મપુરાણમાં ગીતામાંથી તથા સ્મૃતિઓમાંથી આવા ઉતારા ઘણા છે.

આ પુરાણમાં નરસિંહ અવતારની વાત જુદી જ રીતે છે. એમાં પ્રહ્લાદની ભક્તિની કથા વિષ્ણુ કે ભાગવતને અનુસરતી નથી. પણ વામનપુરાણને અનુસરતી છે. વળી શિવ અને વિષ્ણુની એકતા ઉપર બહુ ભાર વારંવાર મુક્યો છે:—

યો વિષ્ણુઃ સ સ્વયં રુદ્રો યો રુદ્રઃ સ જનાર્દનઃ ॥

કૂ. પૂ. અ-૧૫, ૧૦

વગેરે અનેક વચનો જુઓ.

વંળી કાપાલ, નાકુલ, વામ, ભૈરવ, પંચરાત્ર તથા પાશુપત એ
અધાને મોહશાસ્ત્ર કહ્યાં છે.

એજન અ-૧૬ શ્લો. ૧૮, ૧૯

દક્ષયજ્ઞભંગની વાત ટુંકી અને લિંગ તથા સ્કન્દ કરતાં સારી
છે, ધ્રુવને પણ નારાયણ ભક્ત કહ્યા છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુપુરાણ
પછીનું આ લાગે છે.

કૂર્મપુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં ઇશ્વરગીતામાં ભગવદ્ગીતાના પુષ્કળ
ઉતારાઓ સાથે યોગમિશ્રિત શિવભક્તિનો ઉપદેશ છે. પણ તેના
ખીજ અધ્યાયમાં જે અદ્વૈતવાદ છે તેમાં શંકર મતના સ્પષ્ટ સખ્દો
છે અને પછી વ્યાસગીતામાં સ્મૃતિનાં આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રક-
રણો સાથે શિવ ભક્તિની વાતો છે. તેમાં મનુસ્મૃતિમાંથી પુષ્કળ
ઉતારા છે. છેલ્લા ભાગમાં શૈવ તીર્થોની નોંધ છે, જેમાં કપાલ-
મોચન, કાલંબર, રામેશ્વર, કેદાર, ગોકર્ણ, પ્રભાસ વગેરે અનેક
તીર્થોની વાત છે.

ટુંકામાં આ કૂર્મપુરાણ વામન અને વિષ્ણુપુરાણ પછીનું છે
અને ઉત્તર ભાગ તો શંકરાચાર્ય પછીનો દેખાય છે. પૂર્વ ભાગમાંયે
હિમાલયે કરેલી દેવી સ્તુતિ છે તે શાક્ત તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોવા
જોવી છે. એમાં શાક્ત અદ્વૈતવાદ ચોખ્ખો દેખાય છે.

વૈષ્ણવ અંશોમાં કૂર્મ, વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ અને કૃષ્ણ
વિષે ટુંકી કથાઓ છે. રાજાઓએ મુખ્યત્વે વિષ્ણુની ઉપાસના કરવી
જોઈએ; કારણ કે રાજ્ય પાલનરૂપ વિષ્ણુનું કાર્ય કરવાનું છે (પૂ.
અ. ૨૨) વગેરે વચનો શૈવ વૈષ્ણવ વચ્ચેના તીવ્ર વિરોધ પહેલાનાં છે.

ભાગવત

પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત ધણી રીતે ભાત પાડે છે. ધણાં પુરાણો સંગ્રહાત્મક છે, જુદે જુદે સ્થળેથી, મહાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, બીજાં પુરાણોમાંથી, કંઈક પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત વગેરે સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી એમ અનેક સ્થળેથી વસ્તુનો અને ધણીવાર શબ્દોનો પણ સંગ્રહ કરે છે. પણ શ્રી ભાગવત એક કર્તાની સ્વતંત્ર રચના છે. અલખ્ય વસ્તુનો સંગ્રહ ભાગવતકારે પણ અનેક મૂળમાંથી કર્યો છે, પણ આખી કાવ્ય રચના ભાગવતકારની સ્વતંત્ર છે. દા. ત. વાયુપુ. મત્સ્યપુ. હરિવંશ વગેરેની પ્રથાને અનુસરી વિ. પુરાણે ચોથા અંશમાં સ્થમન્તક આખ્યાન ઉતાર્યું છે અને કૃષ્ણચરિત્ર આખું તો પાંચમા અંશમાં આપ્યું છે.

પણ શ્રી ભાગવતે સ્થમન્તકાખ્યાનને યોગ્ય રીતે કૃષ્ણચરિત્રનો જ ભાગ ગણીને કૃષ્ણચરિત્રમાં જ દશમસ્કંધમાં આપ્યું છે. મતલબ કે વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં મુખ્યત્વે પુરાણ જ રહે છે, પણ ભાગવત પુરાણત્વને ગૌણ કરીને સંપૂર્ણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ બની જાય છે.

શ્રી ભાગવત મુખ્યત્વે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. અને મોટે ભાગે વિ. પુ.ના ક્રમમાં ચાલે છે છતાં ભાગવતકારની રચના સ્વતંત્ર હોવાથી ક્રમમાં ફેરફાર પણ દેખાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણ ઉપરાંત ભાગવતે બીજાં અનેક પુરાણોમાંથી વસ્તુનો સંગ્રહ કર્યો છે. વિ. પુ. ને જેની ખબર છે એવાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ, બ્રહ્મ તો ભાગવતકારના જાણવામાં હોવાં જ જોઈએ પણ તે ઉપરાંત માર્કંડેયની ભાગવતકારને ખબર છે. હરિશ્ચન્દ્રે સત્ય માટે અપાર કષ્ટ સહન કર્યાની વાત માર્કંડેયમાં અને પદ્મપુરાણમાં છે, પણ ભાગવતકારને એની ખબર છે. દત્તાત્રેયની કથા પણ ભાગવતકારે (મા. ૪-૧ માં) માર્કંડેયમાંથી લીધી લાગે છે.

આ ઉપરાંત ભાગવતકારને પુષ્કળ શૈવ કથાઓની ખબર છે. અને શૈવપુરાણો સાથે સરખાવતાં ભાગવત દૂર્મપુરાણ પછીનું અને લિંગ, સ્કન્દના ધણા ભાગો તથા શિવપુરાણ કરતાં જૂનું લાગે છે.

વામનપુરાણમાં કહેલું વામનચરિત્ર ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. ગરૂડ, (બ્રહ્માંડ શિવાય) અગ્નિ ભાગવતનાં સમકાલીન હશે અને પદ્મ તથા સ્કંદપુરાણમાં ભાગવત માહાત્મ્ય મળે છે એ ઉપરથી તથા બીજા ભાગોમાં ભાગવતની અસર દેખાય છે માટે એ બે પુરાણોનો ધણો ભાગ ભાગવત પછીનો છે. ટુંકામાં પુરાણોમાં ભાગવતનું સ્થાન જોતા ભાગવત ઈ. સ. નવમા શતકના આરંભનો ગ્રંથ લાગે છે.

શ્રી ભાગવતને વિષ્ણુ પુરાણ સાથે સરખાવીને એનો આખી અનુક્રમણિકા અહિં આપવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, વિસ્તારભય એ એક કારણ તો છે જ પણ એવી જરૂર નથી, ભાગવત ધણું પ્રસિદ્ધ છે, પુરાણોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ ભાગવત જ છે એટલે એમાં શું શું છે એ મોટે ભાગે નિરક્ષર વર્ગમાં પણ જાણીતું છે. કૃષ્ણચરિત્ર દશમ સ્કંધમાં છે અને એકાદશમાં જ્ઞાનવાર્તા છે એ કોનાથી અજાણ્યું છે ?

ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે અને વિષ્ણુ પુરાણ પછીનું છે એ તો બેને સરખાવવાથી તરત સમજાઈ જાય એવી વાત છે. વિ. પુ. ના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્ર છે અને તે ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં છે. ભાગવતની કથા વિષ્ણુની કથાને ઘણી વાર શબ્દશઃ અનુસરે છે, પણ વધારામાં કેટલુંક ઉમેરે છે. દા. ત. તૃણાવર્તવધ, કૃષ્ણે માટી ખાધને મોઢામાં વિશ્વ દેખાડ્યું કૃષ્ણ દોરડાથી ન બંધાયા તે, વત્સાસુર, બકાસુર, અને અધાસુરના વધો, વત્સહરણ, વસ્ત્ર હરણ વગેરે અનેક કૃષ્ણલીલાના પ્રસંગો ભાગવતમાં વધારે છે. એટલું જ નહિ પણ એક જ પ્રસંગમાં ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણથી કેવી રીતે આગળ ચાલે છે એ નીચેના દાખલાથી સમજાશે. વિ. પુ. અં. ૫. અ. ૨૩ માં અને ભાગવત ૧૦-૫૧માં મુચુકુંદને ગુફામાં કૃષ્ણ દર્શન થયાની કથા છે. આ પ્રસંગમાં વિ. પુ. માં કાળાયવન ભસ્મ થઈ ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણને જોઈને મુચુકુંદ પૂછે છે કે “ આપ

કાણુ છો ?” અને ભગવાન જવાબ આપે છે કે “ હું ચંદ્રવંશમા ઉત્પન્ન થએલા યદુવંશમાં જન્મેલા વસુદેવનો પુત્ર છું ” એટલા જ શબ્દોમાં પ્રશ્નોત્તર થયા પછી મુચુકુન્દ કૃષ્ણને શ્રી વિષ્ણુના અંશ રૂપે ઓળખી સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતમાં આ પ્રસંગમાં મુચુકુન્દ પહેલાં તે વિ. પુ. ના જ શબ્દો ‘ આપ કાણુ છો ’ બોલે છે, પણ ભાગવતકારને એ સાદા શબ્દોથી સંતોષ શી રીતે થાય ? એટલે એ પ્રશ્નનો તમે કાણુ અગ્નિ છો ? સૂર્ય છો ? ચંદ્ર છો ? મહેન્દ્ર છો ? વગેરે આઠ શ્લોકમાં વિસ્તાર કરે છે, જેમાં પોતે કાણુ છે એ પણ કહી નાંચે છે. પછી શ્રી કૃષ્ણ પોતે કાણુ છે તેનો “ મારા હજારો જન્મ, કર્મ અને નામ છે, અરે અનન્ત હોવાથી ગણી શકાય એમ નથી ” વગેરે પોતાના પરમેશ્વર રૂપનું વર્ણન કરી આઠ શ્લોકમાં જવાબ આપે છે, પછી મુચુકુન્દ સ્તુતિ કરે છે, આ બેય સ્તુતિ સરખાવાથી ભાગવતના વિચારો વિ. પુ. થી કેવી રીતે આગળ છે તે સમજાશે. આ પ્રકારના દાખલાઓ પાર વગરના છે પણ તે ઉતારવાની જરૂર નથી. વિષ્ણુ પુરાણ પછી ભાગવત રચાયું છે એ મત પુરાતત્ત્વજ્ઞોને માન્ય જ છે.

ભાગવતમાં વિષ્ણુ પુરાણ કરતાં જે આ વધારો દેખાય છે તે કયાંથી આવ્યો ? એ દુંકામાં ભાગવતનો સમય (પા. ૧૧૬) માં કહ્યું છે. અહીં એક વધારે દાખલો આપું છું. ભાગવત જે પ્રદેશમાં ‘ વાસુદેવ ભક્તો થશે ’ એમ કહે છે તે પ્રદેશમાં ભક્તવૃદ્ધોમાં શ્રી કૃષ્ણલીલા ખૂબ ગવાતી હશે અને નવાં નવાં ભક્તચરિત્રોનો પ્રચાર થતો હશે. રાધાની કલ્પના આ ભક્તવૃદ્ધોમાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે (જુઓ ‘ નરસિંહ મહેતાના કોયડા ’નો વિચાર-પ્રસ્થાન ૧૯૮૩ પા. ૧૬૩-૬૪) વચ્ચરણુ લીલા જેવી લીલાઓ પણ આ ભક્તોએ પ્રચલિત કરેલી છે અને ભાગવતકારે આ સર્વ લોક સાહિત્યનો લાભ લીધો છે. શ્રી આનંદાલનામની આલવાર વૈષ્ણવ કુમારીનાં તામિલ સ્તોત્રોમાં ગોપી વચ્ચરણુની તથા આલ્લણુ કન્યાઓનાં

કાન્યાયની વ્રતની વાત આવે છે. આ કવિલક્ષ્મી સ્ત્રીનો સમય ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસનો તામિલ પંડિતો દર્શાવે છે. (જુઓ The Journal of the Oriental Research April 1927 p, 169):

દુંકામાં ભાગવતનો સમય મને તો ઇ. સ. નવમા શતકનો આરંભ લાગે છે. ભાગવત વિષે ‘ ભાગવતનો સમય ’ તથા ‘ ભાગવતનું અદ્વૈત દર્શન ’ એ બે લેખોમાં ઘણું કહ્યું છે. હજી ઘણું કહેવા જેવું બાકી રહે છે. પણ તેનો અહિં સમાસ થઈ શકે એમ નથી.

લિંગપુરાણ

નામ પરથી જણાય છે તેમ લિંગપુરાણ શૈવપુરાણ જ છે. મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં લિંગપુરાણના અગીઆર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે અને હાલમાં ૧૧ હજાર મળે છે. લિંગપુરાણના પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વ ભાગમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, કલ્પ, યુગધર્મનિરૂપણ, ભુવનકોશવર્ણન, સૂર્યચંદ્રવંશવર્ણન વગેરે પૌરાણિક વિષયો દુંકામાં મળે છે પણ મોટો ભાગ તો લિંગોત્પત્તિ, લિંગપ્રતિષ્ઠા, દધીચિચરિત, પાર્વતી વિવાહ, દક્ષયજ્ઞનાશ, ખશુપાશ મોક્ષનું વિવરણ, ત્રિપુરાખ્યાન, અંધકાખ્યાન, શૈવ વ્રતો, ઉપમન્યુ કથા વગેરે શૈવ વિષયોથી ભરેલો છે. પણ એ ઉપરાંત વરાહચરિત અને નૃસિંહચરિતના અધ્યાયો પણ છે. અને ઉત્તર ભાગમાં વિષ્ણુ માહાત્મ્યનું કથન, અંબરીષકથા, દાનો, શ્રાદ્ધ પ્રકરણ, શિવમાહાત્મ્ય, શિવપૂજન વિધિ વગેરે પરચુરણ વિષયો છે.

આ પુરાણ શૈવ છે એમાં તો કાંઈ શંકા જ નથી. કાશી અને શ્રી શૈલ બે શૈવતીર્થોનું પણ વર્ણન કરે છે. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકામાં કહેલું લિંગપુરાણ આ જ છે એમ વિલ્સન સાહેબ કહે છે. આ પુરાણના સમયનો વિચાર કરતાં શ્રીશંકરાચાર્યે વિષ્ણુસહસ્રનામ ભાષ્ય અને સનત્સુજાતીય ભાષ્યમાં લિંગપુરાણમાંથી ઉતારા

કર્તા છે, એમ ત્ર્યં. ગુ. કાળે કહે છે, પણ આ વિષ્ણુસહસ્ર નામ ભાષ્ય વગેરે ત્રથો આઘ શંકરાચાર્યના નથી એમ મેં પુરાણાનુક્રમ-શિકાના અવલોકનમાં જ કહ્યું છે, એટલે એ પુરાવાને ન ગણીને જ વિચાર કરવાનો રહે છે. સ્કંદ પુ. ના માહેશ્વરખંડનો પહેલો ભાગ લિંગપૂજના મહિમાથી ભર્યો છે. લિંગપુરાણમાં પણ લિંગપૂજનો મહિમા કહેલો છે. મને આ વિષયમાં લિંગપુરાણ પ્રાચીનતર જણાય છે. લિંગનાં ભાષા પદરચના વગેરે સ્કંદ કરતાં પ્રાચીન જણાય છે.

સ્કંદ પુ. મા. ખં.ના કૌ. ખંડમાં વિષ્ણુભક્ત ઐતરેયની કથા છે. (જુઓ. અ. ૪૨). એજ કથા લિંગપુરાણના ઉત્તર ભાગના ૭મા અધ્યાયમાં છે, એય સરખાવતાં સ્કંદે લિંગની સરસ વાતનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો છે. વળી એ પ્રસંગ મહીસાગર સંગમતીર્થમાં બન્યો એમ કહ્યું છે. સ્કંદમાં ભાગવતના શ્લોકોનો અનુવાદ મળે છે, જે લિંગમાં નથી.

દક્ષયજ્ઞલિંગ અને પાર્વતી વિવાહનું લિંગોક્ત વર્ણન સ્કંદ અને ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. પણ તેમાં શંકર અને વિષ્ણુ વચ્ચે યુદ્ધ થયાનું અને વિષ્ણુ હાર્યાનું વર્ણન છે. એટલે વાયુપુરાણ કરતાં લિંગ અર્વાચીન લાગે છે (લિઙ્ગ પૂર્વ ભાગ અ. ૯૯, ૧૦૦)

લિંગપુરાણોક્ત ટુંકું કૃષ્ણચરિત્ર વિષ્ણુપુરાણને અનુસરતું લાગે છે.

(લિ. પુ. પૂ. અ. ૬૯) ખાસ કરીને બલરામના દેહ ત્યાગની વાત જુઓ. અરિષ્ટ લક્ષ્ણે લિંગપુરાણે વાયુ. પુ. અ. ૧૯ માંથી શબ્દશઃ ઉતાર્યા છે (જુઓ. પૂ. મા. અ. ૯૧)

લિંગ પુરાણનું (પૂ. મા. અ. ૯૨) નરસિંહ અવતારનું વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણના કરતાં ભાગવતને વધારે મળતું છે. વળી હિરણ્ય કશિપુને માર્યા પછી નરસિંહને કોઈ સમતો નથી એ વાત વિ. પુ. માં તો નથીજ અને નરસિંહ સૂત્રે શંકરની આજ્ઞાથી વીરભદ્રે શરણનું રૂપ લઈને યુદ્ધ કર્યું. અને વિષ્ણુને હરાવ્યા એ આખી વાત સૈવો અને વૈષ્ણવોના વિરોધની છે. અ. ૯૫-૯૬

ભાગવતના દુર્વાસા અને અંબરીષના આખ્યાનમાં વિષ્ણુભક્ત અંબરીષથી દુર્વાસા હારી જાય છે. લિંગપુરાણમાં દ્વિતીય નામના શિવભક્ત ઉપર વિષ્ણુનું ચક્ર નકામું જાય છે એ કથા છે.

લિંગપુરાણ અ. ૨૭ થી ૪૪ અધ્યાયો ગોસહસ્ર, તિલધેનુ વગેરે દાનોના અધ્યાયો છે. પુરાણોની અનુક્રમણિકા લિંગ પુરાણે ભા. પુ. ને અનુસરતી આપી છે, જે કે શ્લોક સંખ્યા નથી લખી.

શૈવ પુરાણોમાં વાયુ પછી દ્વિતીય પછી લિંગ અને છેલ્લું શિવ પુરાણ એવો ક્રમ લાગે છે. સ્કંદ પુરાણના શૈવ ખંડો ભાગવત પછીના અને શિવપુરાણના સમકાલિન હશે.

સદ્ગત કાળે કહે છે તેમ શિવ વિષ્ણુ વચ્ચે વિરોધવાળા લિંગ પુ. ના ભાગો પ્રક્ષિપ્ત હોય અથવા એ વિરોધના આરંભમાં આ પુરાણ રચાયું હોય, ગમે તેમ હો પણ ભાગવતની સીધી અસર વગરનું પણ ભાગવતનું સમકાલિન આ પુરાણ હશે એમ માનવું સયુક્તિક લાગે છે.

ગરૂડપુરાણ

ગરૂડપુરાણમાં મુખ્ય ત્રણ કાંડ-ભાગ છે. (૧) આચાર અથવા કર્મકાંડ (૨) વ્રેતકાંડ અને (૩) બ્રહ્મકાંડ. પહેલા આચારકાંડના ૨૪૦ અધ્યાયોમાં અનેક વિષયો છે. સર્ગાદિપુરાણના જૂના વિષયો આ કાંડમાં કવચિત્ (જુઓ અ-૪૫ ભુવનકોશવર્ણન, વગેરે) દેખાય છે પણ મુખ્યત્વે હાલના હિંદુ ધર્મના આચારના વિવિધ વિષયોનું ક્રમ વગર નિરૂપણ છે. દા. ત. પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાનું નિરૂપણ છે (જુઓ અ. ૩૬), ગાયત્રી કલ્પનું નિરૂપણ (અ-૩૭) દુર્ગાનાં જપ, પૂજા, હવન, બલિ વગેરેનું નિરૂપણ છે (અ-૩૮), શિવપૂજનવિધિ, મહાશિવરાત્રિ વગેરે વ્રતો, વિષ્ણુનાં પૂજનાદિ, અગ્ની-આરશ વગેરે વ્રતો, આદિત્યાદિ નવ ગ્રહોની દશાનું નિરૂપણ, સંક્ષેપમાં રામાયણ, ભારત, હરિવંશના સારો, ગંગાદિતીર્થોનું વર્ણન, વર્ણાશ્રમધર્મોનું નિરૂપણ, નીતિનિરૂપણ, મોતી વગેરેનાં મૂલ્ય પરીક્ષાદિનું

નિરૂપણ, યોગપ્રક્રિયા, સંન્યાસધર્મ, શિવ, વિષ્ણુવાદિનાં માહાત્મ્યો, વગેરે, વગેરે, હુંકામાં ગરૂડપુરાણ પોતેજ કહે છે તેમ આ ખંડમાં મંત્ર, તંત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, વ્રત, તીર્થ વગેરે સર્વ વ્યવયો છે. વૈદકના અધ્યાયોમાં વશીકરણયોગો, અદશ્યકારૂપ વગેરે તાંત્રિક પ્રયોગો પણ છે. વધારે શું? માત્ર વૈદકને લગતા ૪૭ અધ્યાયો છે. મતલબ કે વિવિધ ગ્રન્થોમાંથી કરેલા સંગ્રહ રૂપ આ કાંડ છે.

ખીજે પ્રેતકાંડ એજ ખરૂં ગરૂડપુરાણ છે. લોકો ગરૂડપુરાણ તરીકે એને જ ઓળખે છે અને હાલના હિંદુઓ મરણ પછીની ક્રિયા આ પ્રેતકાંડને અનુસરી કરે છે તથા મરણ પછીના પહેલા દશ દિવસોમાં આ પ્રેતકાંડ સાંભળવાનો ધણા ભાગમાં રિવાજ છે. આ પ્રેતકાંડના કુલ ૪૯ અધ્યાયો છે અને તેમાં પ્રેતની વિવિધ ગતિનું, મરણ પાછળ પાળવાનાં સૂતકાદિનું, મરણ પાછળ કરવાનાં શ્રાદ્ધાદિનું, તથા આ વિષયને લગતું ખીજું નિરૂપણ છે. પણ આ આખો કાંડ એક ધારો, એક જ વિષયને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે.

ત્રીજા બ્રહ્મકાંડના ૨૯ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણલક્ષ્મીનું તથા વૈકટાચલ માહાત્મ્યનું નિરૂપણ છે. ત્રણે કાંડો એક ખીજાથી સ્વતંત્ર અને જુદા છે.

ગરૂડપુરાણનો મૂળ ભાગ તો પ્રેતકાંડ જ લાગે છે. એ વિષયનું નિરૂપણ ખીજા કરતાં ગરૂડપુરાણમાં વધારે વિસ્તારથી કરેલું છે અને અત્યારે માન્ય ગણાય છે. આ પ્રેતકાંડ પછી આચાર કાંડ રચાયો લાગે છે. આચાર કાંડનો રચના સમય મને નીચેનાં કારણોને લીધે લગભગ નવમું શતક લાગે છે. અને પ્રેતકાંડ તે પહેલાંના શતકમાં જ રચાયો હશે.

આચાર કાંડનો ૧૪૬મો અધ્યાય સર્વ રોગનિવાનનો છે. આ અધ્યાય એટલે વાગ્લટના નિવાન સ્થાનનો પહેલો અધ્યાય. (માત્ર પહેલો શ્લોક છોડી દીધો છે) અને ખીજા અધ્યાયો પણ નિવાનકાર માધવને નહિ પણ વાગ્લટને અનુસરે છે.

બીજું દ્રુવચરિત દુંકામાં પણ વિષ્ણુપુરાણને અનુસરી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત કહેતાં હરિવંશ કહું છું એમ કહેલું છે. કૃષ્ણ-ચરિત (જુઓ અ. ૧૪૪)માં તથા આચાર કાંડમાં અન્યત્ર ક્યાંય ભાગવતની છાપ નથી દેખાતી પણ વિષ્ણુપુરાણની દેખાય છે અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત યમગીતામાંથી શ્લોકો પણ ઉતારેલા છે (જુઓ આચાર કાંડ અ. ૨૨૭), શિવ અને વિષ્ણુ બેયનાં વ્રતો કહ્યાં છે. પણ વ્રતો વર્ણવતાં દ્વાદશીયુક્ત એકાદશીનું વ્રત કરવાનું કહેલું છે એ જોતાં વિષ્ણુપુરાણ પછી અને ભાગવત પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં કદાચ ભાગવતના સમકાલમાં એટલે કે નવમા શતકમાં ગરૂડપુરાણનો આચાર કાંડ રચાયેો હોય એ સંભવિત છે. કારણ કે ક્યાંક ક્યાંક શાંકર વેદાંતની અસર દેખાય છે (જુઓ અ. ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯).

ત્રીજો પ્રહ્લકાંડ પાછળનો છે; કારણ કે એમાં ભાગવતની પુષ્ટળ અસર દેખાય છે. શરૂઆત જ મહાનામશનિ: એ શ્લોકથી થાય છે. અને આગળ પણ ભાગવતમાંથી અનેક ઉતારા મળે છે (જુઓ અ. ૫, ૬, ૭) એટલું જ નહિ પણ જોણે ભાગવતપુરાણનું શ્રવણ નથી કર્યું તેનો જન્મ વૃથા છે એવાં વચનોથી ભાગવતપુરાણની પ્રશંસા પણ છે.

યૈર્નશ્રુતં ભાગવતં પુરાણં

તેષાં જન્મ વ્યર્થમાહુર્મહાન્ત: ।

ગ. બ્ર. કાંડ અ. ૨૦ શ્લો. ૧૭

એ ઉપરથી આ કાંડ ૧૦મા ૧૧મા શતકથી જૂનો નથી એમ લાગે છે.

અગ્નિપુરાણ.

અગ્નિપુરાણ બીજા કાંડ પણ પુરાણ કરતાં વધારે સંગ્રહરૂપ છે, આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણ પછી અને એ ધોરણ ઉપર રચાયેલ લાગે

છે. પણ મત્સ્યમાં મૂળપુરાણ અંશ છે અને એ ઉપરાંત બીજા પાંચળથી પૌરાણિક ગણાયેલા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અગ્નિપુરાણમાં મૂળ પુરાણઅંશ નથી જ, પણ મહાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, પુરાણોમાંથી, ધર્મશાસ્ત્રમાંથી, તંત્રોમાંથી, આયુર્વેદમાંથી, જ્યોતિષમાંથી, સંગીતશાસ્ત્રમાંથી એ રીતે સર્વ ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી ટુંકો સંગ્રહ કર્યો છે.

આરંભમાં મંગલાચરણ (અ. ૧) પછી મત્સ્ય, કૃમિ, વરાહ, નારસિંહ, વામન અને પરશુરામ એ છ અવતારોનું વર્ણન ત્રણ અધ્યાયોમાં કરેલું છે. પછી રામાયણને અનુસરી કાંડવાર સાત અધ્યાયોમાં રામાવતારનું વર્ણન છે. પછી હરિવંશ નામથી કૃષ્ણાવતારનું વર્ણન કર્યું છે (અ. ૧૨), પછી ત્રણ અધ્યાયોમાં મહાભારતનો ટુંકો સાર કહ્યો છે. પછી બુદ્ધાવતાર અને કલ્કી અવતારનું વર્ણન છે (અ. ૧૬).

દશ અવતારોનું ઉપર પ્રમાણેનું વર્ણન જોતાં આ પુરાણ, વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય અને વિષ્ણુ પછીનું, અને ભાગવતનું સમકાલિન લાગે છે. કૃષ્ણાવતાર માટે હરિવંશનું નામ લખ્યું છે અને વિષ્ણુ. પુ. નું નથી લખ્યું એ ઉપરથી વિ. પુ. પહેલાંનું માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે અગ્નિ પુરાણોક્ત કૃષ્ણ ચરિત્ર એ વિષ્ણુપુરાણમાંથી જ ખેંચેલ સાર છે. વિષ્ણુ. પુ. ના શબ્દો પણ ઉતાર્યા છે. એટલું જ નહિ પણ કૂર્માવતારના વર્ણનમાં શંકરને હરિએ મોહિની રૂપ ખતાવ્યું અને એથી મોહિત શંકર પછવાડે દોડ્યા એ પ્રમાણે વર્ણન છે. આનું મૂળ તો શ્રી ભાગવત જ છે એ જોતાં તથા ત્રી કૃષ્ણનો જન્મ શ્રાવણ કૃષ્ણાષ્ટમીની રાતે થયો છે એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી આ પુરાણ ભાગવત પછીનું હોય એમ લાગે છે. જો કે આખો સંગ્રહ એક હાથે થયો છે કે બે ત્રણ હાથે એ કહેવાતું નથી.

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન પૂરું કર્યા પછી ૪ અધ્યાયોમાં સર્ગ વર્ણન, મનુવંશ વર્ણન, કસ્યપવંશ વર્ણન, અને જગત્ સર્ગ

વર્ણન એ પૌરાણિક વિષયો છે. પછી વિષ્ણુ વગેરે દેવોનો પૂજન-
 વિધિ, કુંડનિર્માણ વિધિ, મંત્રોનાં લક્ષણો, સર્વતોભદ્રાદિ મંડલવિધાન,
 દેવાલય નિર્માણ વિધિ, વિવિધ પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો, પ્રતિમા
 પ્રતિષ્ઠા વિધિ, ૬૪ યોગિનીની પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો વગેરે તંત્રોક્ત
 વિષયો ૧૦૬ ટૂંકા અધ્યાય સુધી છે. વાસ્તુ વિદ્યા પંચ એમાં આવી
 જાય છે. પછી એક અધ્યાયમાં સ્વાયંભુવ સર્ગ વર્ણન અને એકમાં
 ભુવનકાશ વર્ણન સમેટી લઈ તીર્થ માહાત્મ્ય આઠ અધ્યાયોમાં કહે
 છે. તેમાં સૌથી મોટું ગયા માહાત્મ્ય છે. પછી શ્રાદ્ધ કલ્પ (અ.
 ૧૧૭), પછી ભારત વર્ષ વર્ણન (અ. ૧૧૮), પાતાલ વર્ણન,
 પછી જ્યોતિઃશાસ્ત્રના વિષયો (અ. ૧૨૧ થી ૧૩૩), પછી
 અભિચારના મંત્રો, હોમ વગેરે તાંત્રિક વિષયો, પછી મન્વ-
 ન્તરોનું વર્ણન (અ. ૧૫૦), એક અધ્યાયમાં બ્રહ્મચર્યાદિ
 આશ્રમોના ધર્મો, વિવાહાદિ ગૃહ્યાચાર, આશૌચાદિ નિર્ણય,
 વર્ણધર્મો પછી મહાપાતકાદિ કથન અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે
 સ્મૃત્યુક્ત વિષયો વીશેક અધ્યાયોમાં કહ્યા છે. પછી એકમ,
 બીજ, ત્રીજ એ રીતે પ્રત્યેક તિથિના અને પ્રત્યેક વારનાં વ્રતો
 કહેલાં છે. પછી જુદા જુદા મહીનાનાં વ્રતો વગેરે વ્રત વર્ણનના
 ૩૩-૩૪ અધ્યાયો છે. પછી રાજ ધર્મ, યુદ્ધ, યાત્રા વગેરે
 નીતિશાસ્ત્રના વિષયોનું વર્ણન છે. પછી રત્નપરીક્ષા, ધનુર્વેદ,
 વ્યવહાર કથન, વગેરે પરચુરણ વિષયો, પછી ૨૭૨ મા અધ્યાયમાં
 પુરાણ દાનાદિ માહાત્મ્ય છે, એ અધ્યાય મત્સ્યમાંથી ઉતારેલો છે,
 માત્ર ઉપપુરાણોનાં નામો નથી. પછી સૂર્યવંશ વર્ણન, સોમવંશ વર્ણન
 અને યદુવંશ વર્ણન અને પુરૂ ઉર્વસુ વગેરે વંશ વર્ણન છે. આ પછી
 ચાર અધ્યાયો વૈદકના છે (૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩) એક વૃક્ષા-
 યુર્વેદનો અધ્યાય છે (અ. ૨૮૨), પછી ગજચિકિત્સા, અશ્વચિકિત્સા
 અને ગવાયુર્વેદ એ અધ્યાયો છે. પછી વિષચિકિત્સા આવે છે. પછી
 મન્ત્રપૂજવાળો તાંત્રિક ભાગ છે, પછી હંદોનું વર્ણન, કાવ્ય લક્ષણ,

નાટક નિરૂપણ, શૃંગારાદિ રસનિરૂપણ, પછી કાવ્યના ગુણ દોષનું નિરૂપણ વગેરે અલંકાર શાસ્ત્રનો વિષય છે. પછી વ્યાકરણનો સંક્ષેપ, કોષનો સંક્ષેપ અને છેવટ પ્રલય વર્ણન, શરીરના અવયવોનું વર્ણન, પછી નરકનિરૂપણ, પછી યમનિયમાદિ યોગનાં અંગોનું વર્ણન, પછી બ્રહ્મજ્ઞાન, પછી ગીતાસાર, યમગીતા, અને છેલ્લે અધ્યાય અગ્નિપુરાણ માહાત્મ્યનો. આ રીતે નાના મોટા ૩૮૩ અધ્યાયોમાં આ પુરાણ પૂરું થાય છે. છ પ્રતો ઉપરથી આનન્દાશ્રમસીરીઝમાં છપાયેલ અગ્નિપુરાણમાં કુલ ૧૧૪૫૭ શ્લોકો છે.

અગ્નિપુરાણના વિષયોનું ઉપર જે ટુંકામાં વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી અગ્નિપુરાણ કેવું સંગ્રહાત્મક છે એ દેખાશે. વિદ્વાન સાહેબ કહે છે કે અગ્નિ પુરાણમાં એક લીંટી પણ મૂળની નથી. હવે એના સમયનો વિચાર કરીએ. સ્વ. ત્ર્યં. ગુ. કાળેએ પુરાણ નિરીક્ષણમાં નારદ પુરાણોક્ત પુરાણ સૂચીના સમયનો વિચાર કરતાં અગ્નિ પુરાણનો પણ વિચાર કર્યો છે અને શંકરાચાર્ય પહેલાં નારદ સૂચી અને તે પહેલાં અને અમરકોશ પછી અગ્નિપુરાણને ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૪૫૦ વચ્ચે મુકે છે. મને શંકરાચાર્યનો આધારજ ખોટો લાગે છે, એ પુરાણાનુક્રમણિકાનો વિચાર કરતાં મેં કહેલુંજ છે. પણ અમરકોશમાંથી સ્વર્ગોદિ વર્ગોનો ઉતારો અ. ૩૫૦ થી ૩૬૭ માં અગ્નિ પુરાણે કરેલો છે. માટે એ પુરાણ અમરકોશ પછી એટલી વાત નક્કી. અમરકોશનો સમય ઇ. સ. ૫૦૦ થી જૂનો માનવાનું કારણ નથી. અને નારદસૂચી તો મને બારમા તેરમા શતકની લાગે છે.

વૈદકમાંથી જે ઉતારો અગ્નિ પુરાણે કર્યો છે તેમાં જો કે નામ સુશ્રુતનું જ છે પણ વાગ્ભટ્ટની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ અ. ૨૮૦ શ્લો. ૨૯, ૩૦ વગેરે) એટલે ઇ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાંનું તો આ પુરાણ નથી.

કાવ્યનું લક્ષણ આપતાં દન્ડીનાં કાવ્યાદર્શમાંથી **દૃષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્નાપદાવલી** (કાવ્યાદર્શ ૧-૧૦) એ શબ્દો ઉતાર્યા છે.

(અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૬) વળી ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એ રીતે ત્રણ ભેદો કહ્યા છે તે પણ કાવ્યાદર્શમાંથી છે. કાવ્યાદર્શકાર દંડી ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ Classical Sanskrit Literature, by A. B. Keith p. 72). પણ અગ્નિ પુરાણને દંડી પછીના કાવ્ય વિવેચકોનાં મતોની માહિતી છે. દંડી પછીના-કીથના મત પ્રમાણે (એજન પા. ૧૩૧) લગભગ ઇ. સ. ૬૪૧ પછીના, ભામહીમાંથી આખ્યાયિકા કથા વગેરેનાં લક્ષણો ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૧૪, ૧૫) વળી દંડીથી આગળ વધીને વામન રીતિને કાવ્યનો આત્મા ગણે છે. વામન કાશ્મીરના રાજા જયાપીડના વખતમાં એટલે ઇ. સ. આઠમા શતકના અન્તમાં થઈ ગયા છે, વામન પછી ધ્વનિકારે (લગભગ ઇ. સ. ૮૨૦ એજન પા. ૧૩૫) ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા ઠરાવ્યો છે. અગ્નિ પુરાણને ધ્વનિ અને રીતિ બેયની ખગર છે. (અ. ૩૩૭ શ્લો. ૧ તથા અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) વળી દંડીએ વૈદર્ભી અને ગૌડી બે રીતિ કહી છે અને વામને પાંચાલી ઉમેરીને ત્રણ કહી છે. પણ અગ્નિ પુરાણમાં વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી અને લાટી એ રીતે ચાર રીતિ કહી છે. (અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) કીથ સાહિત્ય દર્પણકારે ચોથી લાટી કહી છે એમ (પા. ૧૩૩ ટિ. ૧) ટિપ્પણીમાં કહે છે પણ વિશ્વનાથ (ઇ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસ) પહેલાં રુદ્રટે ચાર રીતિ ગણાવી છે (કાવ્યાલંકાર અ. ૨ શ્લો. ૪, ૫) રુદ્રટનો સમય કીથ ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં ગણે છે. (એજન પા. ૧૩૯) આ રીતે અગ્નિપુરાણના આ અધ્યાયો ઇ. સ. ૯૦૦ની આસપાસના હોવાનો સંભવ લાગે છે; કારણ કે ઇ. સ. ૧૧ મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા સરસ્વતીકંઠાભરણના કર્તા માળવાના રાજા ભોજ વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી, લાટી, આવન્તી અને માગધી એ રીતે છ રીતિ ઠરાવે છે. જો કે પાછળથી, છેલ્લી બે રીતિઓના બીજા આલંકારિકોએ સ્વીકાર કર્યો નથી. મમ્મટ અને એ સમર્થ

આલંકારિકને અનુસરનારા વાગ્ભટ્ટ વગેરે વૈદર્ભી, ગૌડી, અને પાંચાલી ત્રણજ રીતિઓ ગણે છે. પણ લાટાનુપ્રાસ નામનો અનુપ્રાસ નવો થોળે છે.

વળી,

કાવ્યં સ્ફુરદલંકારં ગુણવદ્દોષવર્જિતમ્ ।

(અ. પુ. ૩૩૯ શ્લો. ૭)

એ અગ્નિપુરાણનું લક્ષણ દંડી અને વામન કરતાં મમ્મટ અને વાગ્ભટ્ટને વધારે નજીક છે. ટુંકામાં અગ્નિપુરાણને ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યાદર્શની તો ખબર છેજ. પણ ધ્વનિ, ચાર રીતિ વગેરે જોતાં એના કાવ્ય નાટક ચર્ચાના અધ્યાયો ઇ. સ. દશમા શતકના મને લાગે છે. જો કે સુશીલ કુમાર દે નવમા શતકના આરંભના ગણે છે. (જુઓ J. R. A. S. 1923 p. 538)

બીજી રીતે જોતાં મત્સ્યપુરાણના વ્રત પ્રકરણ કરતાં અગ્નિનું વ્રત પ્રકરણ અર્વાચીન છે, બધી રીતે અગ્નિ મત્સ્યાનુસારી મત્સ્ય પછીનું છે. અને જડભરતનું આખ્યાન તથા નિદાધન્નભુસંવાદ (અ. પુ. અ. ૩૮૦) વિ. પુ. અં. ૨ અ. ૧૩ માંથી ઉતારેલ છે એટલે વિષ્ણુ પુ. પછીનું તો આ પુરાણ છેજ પણ અ. ૩૭૮ના અહં બ્રહ્મ પરંજ્યોત્તિઃ ની પુનર્શક્તિવાળા શ્લોકો તો શંકરાચાર્ય પછીના જ હોવાનો સંભવ છે. મતલબ કે બધું જોતાં નવમા શતક પહેલાંનું તો આ પુરાણ નથી જ. અને ભગવાનના મોહિની સ્વરૂપે શંકરને મોહ પમાડ્યાનું વર્ણન ભાગવત રચાયું એ વખતે પ્રસિદ્ધ હશે એમ માનીએ તો ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલ ભાગવતપુરાણ જોયા વગર પણ ભાગવત રચનાના સમયમાં ૯ મા શતકમાં કે કદાચ દશમાના આરંભમાં અગ્નિપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે, હલાયુધ એમાંથી ઉતારો કરે છે, માટે એના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હશે.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ

પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ જે વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયું છે તેનો મત્સ્યોક્ત તથા નારદ પુરાણોક્ત લક્ષણો સાથે મેળ બેસતો નથી. રથંતર કથન, સાવર્ણિ નારદ સંવાદ, બ્રહ્મ વરાહ વૃત્તાંત વગેરેમાંથી એક પણ પ્રસંગ પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં નથી. પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં ચાર ખંડ છે. બ્રહ્મ ખંડ, પ્રકૃતિ ખંડ, ગણપતિ ખંડ અને કૃષ્ણ જન્મ ખંડ. વળી છેલ્લો કૃષ્ણ જન્મ ખંડ કદમાં ખાડીના ત્રણ જેટલો છે. આખો ગ્રંથ બંગાળામાં રચાયો હોય એવું દેખાય છે. પહેલા જ ખંડમાં વૈદ્ય જાતિના નિર્ણયનો પ્રસંગ છે તે બંગાળાનો સૂચક છે. શ્રી કૃષ્ણના માહાત્મ્ય સાથે જ પ્રકૃતિ-દુર્ગા-શક્તિનું માહાત્મ્ય; રાધા સાથે શક્તિની એકતા; વૈકુંઠ કરતાં પણ ગોલોકની સ્થિતિ ચડીઆતી; વગેરે અનેક વર્ણનોમાં બંગાળાના વૈષ્ણવ ધર્મની ગંધ છે. શાક્ત વિચારોનો વૈષ્ણવોને સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય એ સ્થિતિ જ બંગાળા શિવાય બીજે નથી.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડ અને બીજા ભાગો જુદા જુદા કાળનાં હોય એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી, શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડમાં રાધાનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેજ બ્રહ્મખંડમાં કહ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણ જન્મખંડમાં ભાગવતના દશમ સ્કંધનો ફક્ત વિસ્તાર છે. ભા. દશમમાં રાધા નથી, તે ઉત્પૂર્ણ પૂરવા ખાતર જ કોઈએ રચના કરી હોય એમ બેયને સરખાવતાં દેખાય છે. કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ જ્યદેવે કર્યો છે અને તે પહેલાં નિમ્બાર્કે કર્યો છે. વળી જ્યદેવના ગીત ગોવિંદના પહેલા સ્લોકનું મૂળ શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં છે એમ સદ્ગત બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે (કૃષ્ણ ચરિત્રમાં) તથા ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું છે. શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવે ગર્ગ સંહિતા (ખંડ ૧ અ. ૧૬-શ્લો. ૧, ૨, ૮, ૪૦, ૪૩) નો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. કૃષ્ણ જન્મ ખંડ સાથેની સમાનતા નીચે બતાવી છે:—

મેઘૈર્મેદૂરમમ્બરં વનભુવઃ શ્યામાસ્તમાલદ્રુમૈ
 નૃત્તં મીરુરયં ત્વમેવ તદિમં રાધે ગૃહં પ્રાપય ।
 હૃત્યં નન્દનિદેશતશ્ચલિતયોઃ પ્રત્યગ્રકુન્જદ્રુમમ્
 રાધામાધવયોર્જયન્તિ યમુનાકૂલે રહઃ કેલયઃ* ॥

આ પ્રમાણે ગીત ગોવિંદનો પહેલો શ્લોક છે, આના મૂળ રૂપે બ્રહ્મ
 વૈવર્તમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે.

“એક દિવસ નંદજી બાલ કૃષ્ણને તેડીને ઉપવન ભાંડીરમાં ગો-
 ધન ચરાવતા હતા અને ગાયોને પાણી પીવરાવી, કૃષ્ણને ખોળામાં
 તેડી ઝાડ નીચે બેઠા હતા, ત્યાં કૃષ્ણે માયાથી આકાશને મેઘાવૃત
 કર્યું. મેઘાવૃત આકાશ, શ્યામ જંગલ, વિજળીના કડાકા વગેરે
 જોઈને નંદજી ખડી ગયા અને હવે બાળકનું શું કરવું? ઘેર શી રીતે
 જવું? વગેરે વિચાર કરવા લાગ્યા અને કૃષ્ણ રોવા લાગ્યા. ત્યાં
 રાધાજી આવી લાગ્યાં. રાધાને જોઈને નંદજીએ કહ્યું કે તમે લક્ષ્મીથી
 પણ હરિને વધારે બહાલાં છો, અને આ બાળક વિષ્ણુ છે એ
 ગર્જના કહેવાથી જાણું છું છતાં મારું મન માનતું નથી મારે તમે
 આ તમારા પ્રાણનાથને લઈ જાઓ.” આમ કહીને નંદે બાલ
 કૃષ્ણને રાધાજીને આપ્યા. પછી રાધા કૃષ્ણને દૂર લઈ ગયાં. ત્યાં
 કૃષ્ણની માયાથી મંડપ જોયો અને કૃષ્ણને નવજીવાન જોયા; અને
 એ મંડપમાં રાધા કૃષ્ણે યથેચ્છ વિહાર કર્યા પછી કૃષ્ણ પાછા બાલ
 સ્વરૂપ થઈ ગયા.” (કૃષ્ણજન્મખંડ અ. ૧૬)

* “આંધાર્યો ધન, રાધિકે ગગનમાં, છાયાં તમાલો વને,
 રેણે બાલ ખડીએ, રકુરે પુલક. હું લૈન્ન ગૃહે કાનહને”
 એવાં વેણથી નંદનાં વિચરતા કાલિંદીકુંજેદરે
 માણે જે સહચારની ભુગધ એ લીલા, રમે તે કરે.

...કે. હ. ધ્રુવનું ગીત ગોવિંદ.

મેઘાવૃતં નમો દૃષ્ટવા શ્યામલં કાનનાન્તરમ્

.... નંદો મયમવાપહ

एवं नंदे प्रवदति रुरोद स हरिस्तदा ।

गृहाण प्राणनाथं च गच्छ भद्रे यथा सुखम्

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै रुदन्तं वालकं मिया ॥

વગેરે અહ્ન વૈવર્ત (કૃ-જ-ખં.) ના શ્લોકો ગીત ગોવિંદના ઉપલા શ્લોક સાથે સરખાવી જોવા જોવા છે.

નિંખાર્ક મત રાધા સાથે કૃષ્ણને ભજતો હોવાથી એ મતના કોઈ ભક્તે આ પુરાણની રચના કરી હોય તો એ સંભવિત છે. પણ એમ હોય તો નિંખાર્કના સમયને કાંઈક પાછળ હટાવવો પડશે. વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરને અનુસરી મેં નિંખાર્કનો સમય રામાનુજ પછી આરમા શતકમાં માન્યો છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સં. ઇતિહાસ પા. ૧૦૫) પણ બીજાઓ નિંખાર્કને દશમા શતકમાં માને છે. (જુઓ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ)

જ્યદેવ (આરમું શતક) નો પુરાવો સંદિગ્ધ માનીએ તો મધ્વાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૩ મું શતક—કેટલાક આરમું શતક પણ માને છે) અહ્નસૂત્ર ભાષ્યમાં એક સ્થળે અહ્ન વૈવર્તમાંથી નામ સાથે ઉતારો કર્યો છે:—

नाहं न च शिवोन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः

बालक्रीडनकैर्यद्वत्ક्रीडते स्माभिरच्युतः ॥

ગમે તેમ પણ આરમા તેરમા શતક પહેલાં અહ્ન વૈવર્ત પુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. પણ એ વખતમાં જ નારદની અનુક્રમણિકા રચાઈ હોવાથી એમાં અહ્ન વૈવર્તનું વર્ણન બરાબર આવ્યું નથી. ટુંકામાં આ અહ્ન વૈવર્ત ૧૧ મા શતકનો અન્ય હોવા

છતાં બંગાળી શાક્તોએ જેમ ભાગવતને ખોપદેવ કૃત ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ બ્રહ્મ વૈવર્તના કૃષ્ણ જન્મ ખંડને રૂપગોસ્વામી કૃત ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

રૂપાનન્દો ગુરોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય મહાસુનિઃ ।

કૃષ્ણચંદં પુરાણાંગં ચક્રે દશસહસ્રકમ ॥

(મધ્યમ પ્ર-પર્વ અ. પ્રલો. ૩૧)

પદ્મપુરાણ

પદ્મપુરાણ અને રકંદપુરાણ અનેક પુરાણોના સંગ્રહો જેવાં છે. મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા પ્રમાણે પદ્મપુરાણમાં પંચાવન હજાર શ્લોકો હોવા જોઈએ. અને પદ્મપુ. ના જ સૃષ્ટિખંડમાં પદ્મપુરાણમાં પંચાવન હજાર શ્લોક અને પૌષ્કરપર્વ, તીર્થપર્વ, રાજપર્વ, વંશાન-ચુરિત અને મોક્ષપર્વ એ રીતે પાંચ પર્વો હોવાનું કહેલું છે. (સ્. સ્. ૧. ૫૪ થી ૬૬). પણ પદ્મની ઉપલબ્ધ પ્રતોમાં સૃષ્ટિખંડ વગેરે ખંડો મળે છે, પણ આ ખંડાત્મક વિભાગમાં ઘણી ગડબડ છે. દક્ષિણમાં પ્રચલિત પદ્મપુ.ના ઉત્તરખંડમાં સૃષ્ટિખંડ, ભૂમિખંડ, પાતાલખંડ, પુષ્કરખંડ અને ઉત્તરખંડ એ રીતે વિભાગો કહેલા છે. (ડ. સ્. અ. ૧ પ્રલો. ૬૬ થી ૬૮) પણ પ્રતોમાં પુષ્કરખંડ મળતો નથી; માત્ર પુષ્કર માહાત્મ્યના અમુક અધ્યાયો છે. ગૌડ-દેશમાં પ્રચલિત પદ્મના ઉત્તરખંડમાં સૃષ્ટિખંડ, ભૂમિખંડ, સ્વર્ગખંડ, પાતાલખંડ અને ઉત્તરખંડ અને પરિશિષ્ટરૂપે ક્રિયા યોગસાર એટલા વિભાગો કહેલા છે પણ સ્વર્ગખંડના આરંભમાં આદિખંડ, ભૂમિખંડ, બ્રહ્મખંડ, પાતાલખંડ, ક્રિયાખંડ અને ઉત્તરખંડ એ રીતે છ ખંડો કહેલા છે. (સ્વર્ગચંદ્ર અ. ૧ પ્રલો. ૨૨ થી ૨૪). આ ક્રિયા-ખંડનું નામ નારદપુરાણની પુરાણ સૂચીમાં નથી. ક્રિયાયોગસાર તો પરિશિષ્ટ રૂપે જ ગૌડપૌરાણિકો કે તાંત્રિકોએ દાખલ કરેલ છે. ઉપર કહેલ બ્રહ્મખંડ પણ એવો જ પ્રક્ષિપ્ત ભાગ લાગે છે, અત્યારે જે

અક્ષખંડ મળે છે તેમાં ૨૬ અધ્યાય અને ૬૮ શ્લોક છે. એને સ્વર્ગોત્તરખંડ એવું બીજું નામ પણ આપેલું છે.

સદ્રત કાળે પદ્મપુરાણના ચાર સંસ્કરણ થયાં હોય એમ માને છે. પહેલા સંસ્કરણ વખતે પુષ્કર આદિ પાંચ પર્વાત્મક વિભાગો હતા.

(૨) બીજા સંસ્કરણ વખતે ખંડાત્મક વિભાગો પડ્યા. અને સૃષ્ટિખંડ બહેલો આવ્યો, અને પૌષ્કરખંડ બીજો આવ્યો.

(૩) ત્રીજા સંસ્કરણ વખતે પૌષ્કરખંડનો લોપ થયો. અથવા સૃષ્ટિખંડના પૌષ્કર માહાત્મ્યમાં એનો અંતર્ભાવ થયો.

(૪) ચોથા સંસ્કરણ વખતે દક્ષિણાત્યોએ અક્ષખંડ નવો ઉમેર્યો.

આ પ્રમાણે જ પદ્મપુ.ના ચાર સંસ્કરણો થયાં એવો નિશ્ચય થતો નથી પણ અનેકવાર સુધારાવધારા થયા છે એમાં સંદેહ નથી. વિષ્ણુ, મત્સ્ય વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં અક્ષપુ. પછી પદ્મનું જ નામ છે એ જોતાં, તથા ગુપ્ત સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આવેલા દાનમાહાત્મ્યના શ્લોકો પદ્મપુ.માં મળે છે (આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા આગળ કરી છે). તથા રવિશેષે ઇ. સ. ૬૬૦માં જૈન પદ્મપુરાણ રચ્યું છે; એ જોતાં આ નામ તથા એ પુરાણનો કોઈક ભાગ જૂનો છે, એની ના નહિ બાકી તો જુદા જુદા કાળનો સંગ્રહ છે.

વંશાવળીની બાબતમાં પદ્મ પુ. મત્સ્યવાળી પરંપરાને તથા મત્સ્યના પાઠને અનુસરે છે, એ કલું જ છે. આ શિવાય સર્ગોદિ બીજા પૌરાણિક વિષયો છુટક છુટક મળે છે પણ મુખ્ય તો, તીર્થ વ્રત અને દાન એ આ પુરાણનો વિષય છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક આખ્યાનો છે.

તીર્થ માહાત્મ્યોમાં પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થોનાં માહાત્મ્યો મળે છે, પણ પાતાલખંડમાં વૃંદાવનતીર્થનું માહાત્મ્ય છે અને ઉત્તરખંડમાં સાધ્વમતી માહાત્મ્ય છે. આપણી સાબરમતીનું માહાત્મ્ય તો ગુજરાતમાં જ અને ગુજરાતના ઇતિહાસના સોલંકી સમયમાં લખાયું હોવું જોઈએ. વળી મહીકાંઠામાં શામળાજી નામનું એક તીર્થ છે (જુઓ

ગુજરાતનાં તીર્થ સ્થાનો પા: ૧૩૭) આ તીર્થનું માહાત્મ્ય પદ્મ પુ. (સુ. ખંડ અ. ૧૧)માં છે. આ તીર્થ ચારસો વર્ષ જૂનું છે એમ બર્નેસ કહે છે.

આખ્યાનોમાં રામાશ્વમેધ સૌથી મોટું છે. અને જે કે પ્રોફેસર એચ. શર્મા એમ માને છે કે રઘુવંશનું અને શાકુંતલનું વસ્તુ મહાકવિ કાલિદાસે પદ્મપુરાણમાંથી લીધું છે. (જુઓ એણે પ્રગટ કરેલું પદ્મપુરાણ-કલકત્તા ઓરીએન્ટલ સીરીઝ). પણ મને તો એથી ઉલટું પદ્મ કાલિદાસને અનુસરે છે એમ લાગે છે. કાલિદાસના શબ્દો પદ્મે ઉતાર્યા છે. દા. ત. જુઓ નીચેનો શ્લોક:—

માં તત્યાજ ભવાન્યદ્વૈ જાનન્નપિ વિપાપિનીમ્ ।

કુલસ્ય સદૃશંકિંવા શાસ્ત્રજ્ઞાનસ્ય તત્ફલમ્ ॥

(પદ્મ. પાતાલ અ. ૫૯ શ્લો. ૨૮)

જુઓ રઘુવંશ શ્રુતસ્યર્કિં તત્સદૃશં કુલસ્ય સર્ગ ૧૪, શ્લો. ૬૧

વળી આજ ખંડમાં ધરાવરાહ સંવાદ છે, આ સંવાદ એટલે વરાહપુરાણ મતલબ કે પદ્મને વરાહપુરાણની ખબર છે. વળી આજ ખંડમાં વૃંદાવન માહાત્મ્ય અને કૃષ્ણની નિલ લીલાનું કથન છે. એ જોતાં ભાગવત પછીનો આ ગ્રંથ દેખાય છે. અને ઉત્તરખંડમાં ભાગવત માહાત્મ્ય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રી ભાગવત પુરાણનાં પુસ્તકોના આરંભમાં જોડવામાં આવે છે, ભાગવતની સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ થયા પછી જ આવું માહાત્મ્ય લખાયું હોવું જોઈએ. બ્રહ્મખંડમાં કૃષ્ણજન્મ-માઝમી અને રાધાજન્મ-માઝમી બેયનું વર્ણન છે સદ્રત કાળે પણ બ્રહ્મખંડ સંપ્રદાય દેવતા પ્રચાર પછી ઉમેરાયો હોય એમ માને છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૪૬, ૫૨)

આજ પ્રમાણે ઉત્તરખંડમાં રામાનુજચાર્ય અને મધ્વાચાર્ય પછી અવૈષ્ણવની નિન્દાવાળો, માયાવાદની નિન્દા કરનારો, શંખ, ચક્ર, ઉર્ધ્વપુંડ્ર વગેરે વૈષ્ણવચિન્હોની પ્રશંસા કરનારો, શૈવપુરાણોને

તામસપુરાણ કહેનારો દેખીતી રીતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓએ દાખલ કરેલો ભાગ મળે છે (જુઓ. ઉત્તરખંડ અ. ૨૩૫, તથા અ. ૨૬૩ થી ૨૬૬) ટુંકામાં બ્રહ્મખંડ ક્રિયાયોગસાર અને ઉત્તર ખંડના અનેક અધ્યાયો છેક ૧૩ મા ૧૪ મા શતક જેટલા અર્વાચીન છે. શામળાજી માહાત્મ્ય તથા આ ભાગો જોતાં વિલ્સન પદ્મ પુ. ને ઇ. સ. ૧૩ માથી ૧૬ મા શતકમાં મુકે છે તે ખોટું નથી લાગતું. પણ આખું પદ્મપુરાણ આટલું અર્વાચીન નથી. સદ્ગત કાળે તો રામાશ્વમેધપર્વને પણ ભવભૂતિ હેલાંનું ગણે છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૫૫) પણ તેણે આપેલી દલીલ મારે તો ગળે ઉતરતી નથી. x ગમે તેમ પણ પદ્મપુરાણમાં જૂના અંશોના સંગ્રહ સાથે પાછળથી નવા અંશો ખૂબ ઉમેરાયા છે અને એકંદરે આ પુરાણને સ્કંદ પુરાણની હારમાં જ મુકી શકાય એમ છે.

સ્કંદપુરાણ

પદ્મપુરાણ અને સ્કંદપુરાણ એ બે પુરાણો નથી પણ પુરાણ સંગ્રહો છે. સ્કંદપુરાણ મોટામાં મોટું પુરાણ છે. પણ આખાં પુરાણની એક પ્રત કયાંય મળતી નથી, અનેક સંહિતાઓ, અનેક ખંડો અને સંખ્યાબંધ નાનાં મોટાં માહાત્મ્યો સ્કંદપુરાણના ભાગ તરીકે મળી આવે છે. આ પુરાણના કદ વિષે પણ જુદા જુદા મતો છે. મત્સ્ય, ભાગવત વગેરેની અનુક્રમણિકામાં એકાશીહજાર શ્લોક સ્કંદપુરાણના કહ્યા છે. સ્કંદપુરાણાંતર્ગત સૂતસંહિતામાં સ્કંદપુરાણની સનતકુમારસંહિતા, સૂતસંહિતા વગેરે જુદી જુદી સંહિતાઓમાં કેટલા કેટલા શ્લોકો છે એ કહ્યું છે ત્યાં પણ સરવાળો કરતાં કુલ એકાશી

x કાળે “ શ્રી શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસૂત્રનામ ભાષ્યમાં તથા સનતસુભતીય ભાષ્યમાં પદ્મપુરાણના ઉતારા કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પદ્મપુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સહસ્રનામ ઉપર ટીકા લખી છે ” એમ કહે છે (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૫૦) મને તો આમાંની એકેય રચના આદ્યશંકરાચાર્યની હોવાનો સંભવ જ નથી લાગતો.

હજ્જર શ્લોક થાય છે. પણ એજ સંહિતામાં સ્કંદપુરાણ એક લાખ શ્લોકનું છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દો છે. (૧-૧-૧૯) લવિષ્યપુરાણમાં પણ સ્કંદ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા એક લાખની કહી છે. વળી સ્કંદપુરાણાંગત શાંકરસંહિતામાં કહ્યું છે કે સ્કંદપુરાણમાં ૬ સંહિતાઓ અને પચાસ ખંડ છે, પણ પ્રભાસખંડમાં સાત ખંડો કહેલા છે. નારદ પુરાણાંગત પુરાણસૂચીમાં પણ આ સપ્તખંડાત્મક સ્કંદપુરાણનું વર્ણન છે અને વેંકટેશ્વર ત્રેસમાં હાલમાં જપાયેલ સ્કંદપુરાણમાં માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ, બ્રાહ્મખંડ, કાશીખંડ, અવન્તીખંડ અને પ્રભાસખંડ એ રીતે એક એક પુરાણ જેવડા સાત ખંડો છે. અને દરેક ખંડમાં અવાંતર ખંડો અને અનેક માહાત્મ્યો છે. પણ પ્રભાસ ખંડ (અ. ૨) ના વર્ણન સાથે આનો મેળ ખેસતો નથી. પ્રભાસ ખંડમાં જૂદો ખંડ તાપી ખંડ કહ્યો છે. વેંકટેશ્વરે નાગરખંડ છાપ્યો છે. પ્રભાસખંડમાં પાંચમા ખંડનું નામ રેવાખંડ છે. વેંકટેશ્વરના પુસ્તકમાં અવન્તીખંડ નામ છે, જેના એક ભાગમાં રેવાખંડ આવે છે.

આ સપ્ત ખંડાત્મક સ્કંદ પુરાણમાં અરણ્યાચલ માહાત્મ્ય, વેંકટાચલ માહાત્મ્ય, અયોધ્યા માહાત્મ્ય, સેતુ માહાત્મ્ય, ૮૪ લિંગોનું માહાત્મ્ય, પ્રભાસ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય, ગિરનાર (વસ્ત્રાપથ) માહાત્મ્ય, દ્વારકા માહાત્મ્ય, અને કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, વગેરે માસોનાં માહાત્મ્યો છે. વળી સ્કંદ પુરાણના જે ૫૦ ખંડો કહેવાય છે તેમાંથી સાત આ અને કેદાર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ, રેવા ખંડ, ધર્મારણ્ય ખંડ અને બ્રહ્મોત્તર ખંડ એટલા અવાંતર ખંડો વેંકટેશ્વરવાળા પુસ્તકમાં છે. પણ આટલેથી સ્કંદ પુરાણ પૂરું થતું નથી. સ્કંદ પુરાણાંગત કહેલ કેટલીક સંહિતાઓ અને કેટલાક ખંડોની છુટક પોથીઓ મળે છે. સૂત સંહિતા (જ હજ્જર શ્લોકની), સનતકુમાર સંહિતા, શાંકર સંહિતા (ત્રીશ હજ્જર શ્લોકની) અને સૌર સંહિતા (એક હજ્જર શ્લોકની) એ ચાર સંહિતાઓ તથા ભૂમિ ખંડ, ઉત્કલ ખંડ, પાતાલ ખંડ, તાપી ખંડ, શિવ રહસ્ય ખંડ વગેરે કેટલાક ખંડો છુટક મળે છે.

સ્કંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ એકઠી કરવામાં આવે. તો સ્કંદ પુ. ની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ કરતાં ઘણી વધી જાય. સ્કંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ હજી એકઠી જ નથી થઈ પણ વેંકટેશ્વરમાં છપાયેલ સ્કંદ પુ. ની પણ આખી અનુક્રમ-લિપિકા અહીં આપવી શક્ય નથી. ઉપર ખંડોનાં તથા અવાંતર ખંડો અને માહાત્મ્યોનાં નામો લખ્યાં છે. પણ એટલાથી આ પુરાણનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

મૂળ મત્સ્યોક્ત અનુક્રમલિપિકા કહે છે તેમ શૈવ ધર્મો અને શૈવ ચરિતોના સંગ્રહ માટે આ સ્કંદપુરાણની રચના થઈ હશે. પણ પછી શૈવ તીર્થોના માહાત્મ્યો ઉમેરાવા લાગ્યાં. આ પ્રવાહ કાયમ ચાલ્યા જ કર્યો, પછી વૈષ્ણવ અને સૂર્ય તીર્થોનાં માહાત્મ્યો પણ ઉમેરાયાં. અને કોષ્ટક કારણથી સ્કંદપુરાણ ઉઘાડું રહેવાથી—સમાપ્ત ન થવાથી નવાં નવાં થતાં જતાં તીર્થો અને વ્રતોનાં માહાત્મ્યો લખાયાં અને તેને અન્તે ‘સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત’ લગાડવું સહેલું થયું. છેલ્લાં સો બસો વર્ષની અંદર બંધાયેલ મંદિરનું કોષ્ઠ સ્થાનિક બ્રાહ્મણને હાથે માહાત્મ્ય લખાયાના અને એને અન્તે સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત શબ્દો લખાયાના દાખલા જોયા છે. પણ આખું સ્કંદ પુરાણ આ દાખલાથી દેખાય છે એટલું અર્વાચીન નથી.

સુતસંહિતા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ છે, આ સંહિતા ઉપર માધવાચાર્યની ટીકા છે. માધવાચાર્ય ૧૪મા શતકમાં થઈ ગયા છે અને તે પહેલાંની સુતસંહિતામાં સ્કંદ પુ.ની શ્લોક સંખ્યા એક લાખની કહી છે. આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો ૧૪મા શતક પહેલાં પણ સ્કંદપુરાણ ધણું મોટું હોવું જોઈએ.

વળી કાશીખંડની શક ૯૩૦ની એક વ્રત વિશ્વકોશ કાર્યાલયમાં છે એમ પં. જ્વાલાપ્રસાદ કહે છે, અને નાગરખંડમાં ૬૮ શૈવતીર્થોનું

વર્ણન છે, જેમાં નેપાળ, કાલંજર, પ્રભાસ, ઉજ્જૈન, કાશી વગેરે આવી જાય છે, આ તીર્થોનાં નામો તથા કૌમારિકાખંડ (અ. ૩૯) માં ભારતવર્ષના દેશોનાં નામો લખ્યાં છે એ બંને નામો ઉપરથી આ પુરાણ દ્વારા, ૧૦મા શતકમાં રચાયું છે એમ શ્રી વૈદ્ય કહે છે. (જુઓ History of Mediaeval Hindu India Vol. II p. 39 to 42) પણ સ્કંદપુરાણ આથી થે જુના કાળમાં રચાયું હોવાનું કેટલાક માને છે. કારણ કે આ પુરાણની ઘણી જુની લગભગ સાતમા શતકની હસ્ત પ્રત નેપાળમાં જોવાનું મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહેલું છે. (જુઓ Journal of the Royal Asiatic Society 1903 p. 193) પણ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ એ પોથીમાં સ્કંદપુરાણનો કયો ભાગ હતો એ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ આ શિથિત્ર પુરાવા ઉપર ઘણું જોર દર્શાવે. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા આખા સ્કંદપુ.ને ખાસ કરીને નાગરખંડને ઇ. સ. ચોથા પાંચમા શતકમાં મુકે છે. (જુઓ નાગરોત્પત્તિ) જો કે નેપાળની પ્રતમાં ખંડો કે સંહિતા જેવું કંઈ ન હોવાનું મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતે જ કહે છે. x

હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ નેપાળની ઉપર કહેલી સ્કંદપુ.ની પોથીના અધ્યાયોની સૂચી આપી છે. એ સૂચી ઉપરથી પં. જ્વાલાપ્રસાદ અંબિકાખંડની પોથી હોવી જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. મને તો વધુ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી નેપાળની એ પોથી સાતમા શતકની જ હોવા વિષે શંકા રહે છે, છતાં એમ જ હોય તો છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં અને નેપાળમાં સ્કંદપુ.ની રચનાનો આરંભ થયો એમ માનવું પડશે. પણ હાલના સ્કંદપુ.નો મોટો ભાગ પશ્ચિમ હિંદમાં અને ૧૦ માથી ૧૩મા શતક સુધીમાં રચાયો છે, એમ મને નીચેનાં કારણોથી લાગે છે.

x J. B. & O. R. S. 1921 part 3 p. 334

નાગરખંડ, ધર્મારણ્યખંડ (મોઢેરા સંખંધી), અવન્તીખંડ, તાપીખંડ, કૌમારિકાખંડ પ્રભાસખંડ વગેરે મોટા ભાગોમાં પશ્ચિમ હિંદની જ વાત છે, હવે સમય વિષે જોઈએ તો સ્કંદપુ.ના ઘણા ભાગો વાયુ, મત્સ્ય, વામન, કૂર્મ, લિંગ વગેરે પુરાણો કરતાં તથા ભાગવત કરતાં અર્વાચીન છે, સ્કંદપુ.ની શૈવ કથાઓ તથા લિંગ મહિમા વાયુ, કૂર્મ અને લિંગ કરતાં પાછળનાં લાગે છે. દા. ત. દક્ષયજ્ઞ ભંગની કથામાં વાયુ કરતાં અને લિંગ કરતાં સ્કંદે વધારો કર્યો છે, સ્કંદોક્ત દક્ષયજ્ઞ ભંગની કથા ભાગવતને મળતી છે. સ્કંદના કૌ. ખંડમાં વિષ્ણુભક્ત ઐતરેયની કથા છે. (જુઓ અ. ૪૨); એજ કથા લિંગપુરાણના ઉત્તર ભાગના ૭મા અધ્યાયમાં છે, સ્કંદે લિંગપુ.ની ટુંકી પણ સરસ કથાનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો છે. અને એ પ્રસંગ મહીસાગરસંગમ તીર્થમાં બન્યો એમ કહ્યું છે. સ્કંદોક્ત આ કથામાં ભાગવતના કેટલાક શ્લોકોનો અનુવાદ મળે છે. લિંગ કરતાં સ્કંદની ભાષા, પદરચના વગેરે પણ અર્વાચીન જણાય છે.

પ્રહ્લાદની વિષ્ણુભક્તિની વાત સ્કંદપુ. (મા. અ. ૧૮ પ્રલો. ૧૩.)માં છે એટલે વિષ્ણુપુરાણ પછીનો તો આ ભાગ ખરો જ. ધ્રુવને પણ વિષ્ણુભક્ત કહેલ છે. (કૌ. ચં. અ. ૩૭, પ્રલો. ૪૬) વામનાવતારની સ્કંદોક્ત કથા હરિવંશ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વામનપુ. કે મહાભારતને અનુસરતી નથી પણ ભાગવતોક્ત કથાને અનુસરતી છે, (જુઓ મા. અ. ૧૯).

સ્કંદપુ.ના સમય વિચારમાં સૌથી સરસ દાખલો વૃત્રવધની કથાનો છે. આ કથા સ્કંદપુ.માં (કે. ચંડ અ. ૧૬, ૧૦). અને ભાગવતમાં છે. એમાં કેટલોક વિગતોનો ફેર છે પણ વૃત્રના પૂર્વાવતાર ચિત્ર કેતુએ શંકરનો ઉપહાસ કરવાથી એને પાર્વતીએ શાપ આપ્યો એટલે એ વૃત્ર થયો. એ વાત બેયમાં સરખી છે. માત્ર ભાગવતે એને વિષ્ણુભક્ત કહ્યો છે અને સ્કંદે શિવભક્ત કહ્યો છે. શિવનો ઉપહાસ શિવભક્ત કરે એ વાત સ્વાભાવિક નથી એ જોતાં

ભાગવતની કથા મૂળ છે અને સ્કંદે ભાગવતમાંથી લીધી છે. વળી ચિત્રકેતુને નારદે જે વિદ્યા આપી તેના શ્લોકો ભાગવતમાં (મા. ૬. ૧૬. ૧૮ થી ૨૫) છે તે જ થોડા પાઠાંતર સાથે સ્કંદમાં છે. (જુઓ કૌ. ૪૨. શ્લોકો. ૧૮૭ થી ૧૯૩ અને ૧૯૬) અને વૈષ્ણવખંડના માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં ૪ અધ્યાયો ભાગવત માહાત્મ્યના છે. દુંકામાં સ્કંદપુરાણના જુદા જુદા ખંડો જુદાં જુદાં પુરાણો જેવા અને જુદા જુદા સમયના લાગે છે. તેમાં માહેશ્વરખંડના કેદારખંડ અને કૌમારિકાખંડ ભાગવત પછીના છે. ખંભાત ખંદરની પ્રસિદ્ધિ ૯મા દશમા શતકથી થઈ છે, અને કૌમારિકાખંડ દશમા અગીઆ-૨મા શતકનો હશે. અરુણાચલ માહાત્મ્ય, માર્કંડેય પુરાણના દેવી માહાત્મ્ય પછીનું તો ખરું જ.

ખીજા વૈષ્ણવખંડના વેંકટાચાલ માહાત્મ્યમાં રામાનુજ નામના દ્વિજનું વૃત્તાંત છે, એ ઉપરથી તથા વેંકટાચાલના માહાત્મ્ય ઉપરથી રામાનુજ પછીનો એ લાગ લાગે છે. વૈષ્ણવખંડના ખીજા ભાગમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે. જેમાં જગન્નાથના દાડ દેહનું વર્ણન છે. ભગવાનનું ઉચ્ચિષ્ટ સૌએ ખાવું જોઈ એ વગેરે વાતો પણ છે (જુઓ અ. ૩૮). બ્રહ્મપુરાણમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે એ એમાં પ્રક્ષિપ્ત જેવું લાગે છે પણ સ્કંદપુરાણનું પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય એથીયે પાછળનું છે.

વૈષ્ણવખંડના ત્રીજા બદરિકાશ્રમ માહાત્મ્યમાં ખાસ સૂચક કશું નથી. સ્કંદપુરાણના કાર્તિક માસ માહાત્મ્યમાં આખું જાલંધરા ખ્યાન છે. પછી માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં તપ્ત મુદ્રા ધારણની પ્રશંસા છે. અને એ જ ભાગમાં ભાગવત માહાત્મ્ય ચાર અધ્યાયોમાં છે. વૈષ્ણવખંડાંતર્ગત અયોધ્યા માહાત્મ્યમાં કૌતસવાજો રઘુવંશનો પ્રસંગ રઘુવંશમાંથી ઉતાર્યો છે. અન્યત્ર પાર્વતીએ ભીલડીનું રૂપ લીધાં ની કથા છે, ત્યાં મેઘદૂતના તન્વી શ્યામાં શ્લોકના શબ્દોમાં પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે (કે. અ. ૩૫, શ્લોક. ૧૩)

ત્રીજા બ્રાહ્મખંડના ધર્મારણ્યમાં મોઢેરા ગામની (મોઢેરક નામથી) વાત, ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના જોરની વાત, કુમારપાલ રાજાનો ઉલ્લેખ, કુમારપાલ પછીના મોઢ બ્રાહ્મણોના ગોત્ર, પ્રવર, અવટક શાખા વગેરેના વર્ણન ઉપરથી એ ભાગ કુમારપાલ પછીનો ૧૩મા ૧૪મા શતકનો લાગે છે.

પ્રભાસખંડના દ્વારકા માહાત્મ્ય ગિરનાર માહાત્મ્ય વગેરે ભાગો પણ ધર્મારણ્યથી જૂના હોવાનો સંભવ નથી.

આ રીતે ચાર ખંડોમાં તો ઇ. સ. ૧૦માથી ૧૪મા શતક સુધીની રચનાની નિશાનીઓ મળે છે. નાગરખંડની ભાષા વગેરે કેદારખંડ કે વૈષ્ણવખંડથી ખાસ જુદાં પડતાં નથી એટલે એને પણ ૯મા દશમા શતકથી પ્રાચીન માનવાનું કારણ નથી. કાશીખંડ કદાચ આ બધામાં જૂનો હશે, પણ સૂતસંહિતાનું વેદાંત શાંકર વેદાંત છે અને બીજા ભાગમાં પણ શાંકર અદ્વૈતની છાયા પુષ્કળ દેખાય છે. દ્વારકા માહાત્મ્યમાં તો રાધા અને તેની સખીઓનાં નામો પણ છે. માત્ર એક નેપાળવાળી પ્રત વિષે શંકા છે પણ એ પુરાવો સંદિગ્ધ જ ગણવો પડશે. અત્યારે સ્કંદપુ. તરીકે જે મળે છે તે તો ૯મા દશમાથી ૧૪મા શતક સુધીમાં રચાયેલ લાગે છે.

ભવિષ્યપુરાણ

વેંકટેશ્વર પ્રેસે છાપેલા ભવિષ્યપુરાણમાં ચાર પર્વ છે અને લગભગ ૨૭ હજાર શ્લોક છે. આપસ્તમ્બે ભવિષ્યપુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી આ નામ અત્યંત પ્રાચીન છે પણ અત્યારે જે ગ્રંથ મળે છે તેમાં એ પ્રાચીન પુરાણનો કાંઈ પણ અંશ રહ્યો હશે કે કેમ એમાં શંકા છે. આ છપાયેલા ગ્રંથ ઉપરાંત ભવિષ્યપુરાણ નામની બીજી પોથીઓ પણ મળે છે (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૦૭-૧૦૮) વળી છપાયેલા પુરાણનો મત્સ્યપુરાણની જ નહિ પણ નારદ પુરાણની સૂચી સાથે પણ ખરાબર મેળ ખાતો નથી. અને અપરાંકે

ભવિષ્યપુરાણ નામથી તથા ભવિષ્યોત્તરપુરાણ નામથી ઉતારા કર્યા છે ત્યારે આ ગ્રંથમાં ભવિષ્યોત્તરને ભવિષ્યપુરાણનું ચોથું પર્વ ગણ્યું છે.

આ ભવિષ્યપુરાણના પહેલા અક્ષરપર્વમાં સૃષ્ટિ વર્ણન, ગર્ભા-ધાનથી આરંભી સંસ્કારોનું વર્ણન, સ્ત્રીઓનાં શુભાશુભ લક્ષણ, વિવાહવિધિ, સ્ત્રીની ફરજો (જેમાં પતિની પહેલાં ઉઠવું, ચુલા લીપવા, રસોઈ કરવી, પાતિ પરદેશ હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવું વગેરે) વગેરે વિષયો પહેલા ૧૫ અધ્યાયોમાં છે. અને બાકીના અધ્યાયોમાં જુદા જુદા માસની પ્રતિપત્તી આરંભી સપ્તમી પર્યંત તિથિઓના કલ્પોનો વિષય છે, પણ એમાં સૌથી વધારે સૂર્યમન્દિર નિર્માણ, મગ નામના સૂર્ય પૂજક બ્રાહ્મણોની વાત વગેરે સૂર્ય પૂજનો વિષય છે. મત્સ્ય પુરાણ અને નારદની સૂચી પ્રમાણે આ સૂર્ય પૂજનો વિષય ભવિષ્ય પુરાણમાં હોવો જોઈએ. ટુંકામાં આ પર્વમાં કેટલોક જૂનો અંશ લાગે છે.

બીજા મધ્યમ પર્વનું સૂચીઓમાં નામ જ નથી પણ એમાં કૂવા, વાવ, તળાવ, વગેરેનો વિધિ, વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનું વર્ણન તથા કર્મ પરત્વે હોમવિધિ, મંડલ નિર્માણ પ્રકાર, વાસ્તુયાગ વગેરે બ્રાહ્મણોને કર્મ કરાવવામાં ઉપયોગી પરચુરણ વિષય છે.

ત્રીજા પ્રતિસર્ગપર્વમાં મુખ્ય વાત ભવિષ્ય વર્ણનની છે પણ આ પર્વ છેક આધુનિક છે. એમાં છેક ગયાં સૈકા સુધીની વાતો મેળવી દીધી છે. એ પર્વની રચના કોઈ બંગાળી દેવી ભક્તે કરી લાગે છે. એમાં કૃષ્ણ ચૈતન્યને શક્તિ પૂજક શક્ત કહ્યા છે અને વિષ્ણુ સ્વામીને તથા માધવને કૃષ્ણ ચૈતન્યના શિષ્ય બનાવ્યા છે. (જુઓ મ. પ્ર. પ. સ્. ૩ અ. ૧૧,) અકબર અને ઔરંગઝેબની વાત છે, અરે અંગ્રેજ શબ્દો અને લૉડરે તથા વિક્ટોરિયાનાં નામ પણ છે. કાલે કહે છે તેમ ભવિષ્ય (up to date) બરાબર આજ સુધી ખેંચી આણ્યું છે. એટલે આ પ્રતિ સર્ગપર્વ તો તદ્દન આધુનિક જ.

છે. ચોથું ભવિષ્યોત્તરપર્વ; આમાં ફરી પહેલા પર્વ પેઠે શકટ વ્રતાદિ વ્રતો અનુક્રમે પૂરેપૂરાં છે. કાંઈ વ્રતો રહી જતાં હોય એમ લાગતું નથી. વ્રતો પછી દાનોનો વિધિ છે. અને અપરાકે જેમાંથી ઉતારા કર્યા છે તે જ આ ભવિષ્યોત્તર છે. એટલે પાછળથી ઉમેરા થયેલા હોવાનો સંભવ છતાં મુખ્ય ભાગ ઈ. સ. ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન નહિ. આ ખરી રીતે વ્રતદાનના સમુચ્ચય ૩૫ સ્વતંત્ર પુરાણ છે. અને પ્રતિ સર્ગપર્વ શિવાયનું ભવિષ્યપુરાણ આ ભવિષ્યોત્તર પહેલાંનું હોવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયેલ ભવિષ્યપુરાણની સ્થિતિ છે. કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજની હસ્તલિખિત પોથી (Catalogue No. P. 56) નારદસૂત્રીમાં કહેલ ભવિષ્યપુરાણ હશે એમ કાલે માને છે (પા. ૧૧૬) પણ મને એ ઉપર કાંઈ શ્રદ્ધા નથી પડતી.

નારદપુરાણ

નારદપુરાણ વૈષ્ણવ પુરાણ ગણાય છે અને છે; જો કે અનેક સ્થળે શિવ નામનો મહિમા ગાયો છે ખરો, પણ તે શિવ વિષ્ણુને એક ગણીને. નારદપુરાણ શ્રી ભાગવતાનુસારી વૈષ્ણવ પુરાણ છે. પણ ભાગવત પેઠે કેવળ હરિભક્તિ નિરૂપણ પરાયણ નથી. વ્રત માહાત્મ્ય અને તીર્થ માહાત્મ્ય પણ આ પુરાણમાં પુષ્કળ છે, શૈવ યોગનું પણ વર્ણન કરે છે. (અ. ૬૩) અને સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયો ભાગવતમાં છે તે આમાં નથી. ગંગામાહાત્મ્ય છઠ્ઠા થી ૧૬ મા અધ્યાય સુધીમાં છે. અને પછી ૧૭ મા અધ્યાયમાં બારે મહિનાની શુકલ દ્વાદશીના વ્રતનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. પણ આ પુરાણમાં વધારે મહિમા અગ્નીઆરશનો મળે છે. જો કે ૨૪ એકાદશીના વ્રતનું વર્ણન પદ્મપુરાણમાં મળે છે, પણ આ પુરાણમાં તો ક્રમશઃ બારે મહિનાઓની પ્રતિપદાદિ પૌર્ણિમાન્ત તિથિઓનાં વ્રતો એક એક અધ્યાયમાં કહેલાં છે (જુઓ અ. ૧૧૦)

થી ૧૨૪). વ્રત સંબંધી આ સંપૂર્ણતા જોતાં પૌરાણિક વ્રત સાહિત્યમાં આ નારદીય અધ્યાયો છેલ્લા હોય એવું લાગે છે. અને આ પુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં તો મોહિનીના મોટા આખ્યાનદ્વારા ૩૭ અધ્યાયોમાં એકાદશીનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. દશમી વિદ્યા એકાદશીનો આગ્રહ અને એકાદશીનો આવો મહિમા તથા ગંગા માહાત્મ્ય જોવા પૂર્વાર્ધમાં આવી ગયેલા વિષયોનો જ ઉત્તરાર્ધમાં પાછો વિસ્તાર કર્યો છે એ જોતાં ઉત્તરાર્ધ પાછળનો, વધારે આધુનિક લાગે છે.

નારદીય ભાગવત પછીનું છે એમાં તો શંકા જ નથી. ભાગવતોક્ત ભક્તિતત્ત્વનું જ નારદીયમાં વર્ણન છે અને અ. ૬૨ માં શુકદેવે ભાગવત રચ્યાનું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અ. ૧૧ માં અન્નમિલાખ્યાનનો ઉલ્લેખ છે. શાંકરવેદાંતની સ્પષ્ટ અસર સાધન ચતુષ્ટય સંપત્તિના કથનમાં, અને મહાવાક્યના વિચારથી ઉત્પન્ન થતું જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્યજ્ઞાન એ જ જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાન વિવરણમાં (જુઓ અ. ૩૩) દેખાય છે.

આટલા ઉપરથી જ નારદીય ઇ. સ. નવમા શતક પછીનું તો ઠરે જ છે. પણ એ તે કરતાં વધારે અર્વાચીન છે. કારણ કે નારદીયને રાધા અને તેની સખીઓનાં નામોની ખબર છે. વળી નારદીયમાં અઢારે પુરાણોની સવિસ્તર સૂચી છે. (જુઓ પૂર્વાર્ધ અ. ૯૨ થી અ. ૧૦૯). આ સૂચીના સમય માટે આગળ વિચાર કરેલો છે. મને આ સૂચી ઘણી પાછળની લાગે છે. મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ઇ. સ. ૯૦૦ આસપાસની હોય એ સંભવિત છે. પણ એ અનુક્રમણિકા લખનારે ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, હાલનું ભવિષ્ય વગેરે પુરાણો જોયાં નથી લાગતાં, પણ નારદ સૂચીમાં ભાગવતનું વર્ણન આપાદ મળે છે. ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ તો ૧૧ મા ૧૨ શતકમાં થઈ છે. નારદ સૂચીનું બ્રહ્મવૈવર્તનું વર્ણન હાલના બ્રહ્મવૈવર્ત સાથે તદ્દન મળતું નથી પણ કૃષ્ણ જન્મ ખંડનું વર્ણન મળે છે. હાલના ભવિષ્ય પુરાણ સાથે પણ નારદ સૂચીનું વર્ણન કેટલીક રીતે મળે છે.

મતલબ કે અક્ષવૈવર્ત; ભવિષ્ય, પદ્મ, સ્કંદ વગેરેમાં પાછળથી ઉમેરાય છે તે બાદ કરીએ તો હાલના રૂપમાં એ પુરાણો રચાયા પછી નારદ સૂચી રચાઈ છે. અને નારદ સૂચીના વખતનું આખું નારદીય પુરાણ હોય તો એ બારમા શતકથી જૂનું નહોતું જોઈએ. અપરાકે નારદ પુરાણમાંથી ઉતારો નથી કર્યો એ હકીકત પણ આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. અલખત વિષ્ણુ, મત્સ્ય વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં નારદીય નામ છે માટે એ નામનું કોઈક પુરાણ પહેલાં હશે પણ એ લુપ્ત થઈ ગયું અને હાલનું પુરાણ તો બારમા શતક પછી રચાયું લાગે છે.

દેવી ભાગવત.

સામાન્ય રીતે જેની અદ્વાર મહાપુરાણોમાં ગણના થાય છે તેનો સામાન્ય વિચાર ઉપર કર્યો છે, પણ કેને મહાપુરાણ ગણવું અને કેને ઉપપુરાણ એ વિષે મતભેદ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. હાલમાં જે ઉપપુરાણો ગણાય છે તેમાંનાં કોઈ કોઈ ઇ. સ. અગી-બારમા શતક પહેલાં રચાયેલાં પણ એ બધાંનો સવિસ્તર વિચાર કરવાની જરૂર નથી લાગતી. માત્ર દેવી ભાગવત અને શિવપુરાણ એ બે પુરાણોનો ધણો પ્રચાર છે માટે એ બે વિષે ટુંકી નોંધ કરવી જોઈએ.

દેવીપુરાણ નામ ઉપરથી જ સૂચિત થાય છે તેમ તેનો મુખ્ય વિષય દેવી ભક્તિ છે. દેવી ભાગવત પોતાને મહાપુરાણ કહે છે અને વૈષ્ણવ ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે, એથી ઉલટું પદ્મપુરાણના ભાગવત માહાત્મ્યમાં દેવી ભાગવતને ઉપપુરાણમાં ગણ્યું છે. (પદ્મ. ભાગવત માહાત્મ્ય જ. ૧૧).

વળી વૈષ્ણવ ભાગવતના બાર સ્કંધ પૈકે દેવી ભાગવતમાં પણ બાર સ્કંધ છે. ભક્તિની વ્યાખ્યા ભાગવતને અનુસરતી આપી છે. (જુએ દેવી ગીત). શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે

છે. ભાગવતની બાહ્ય રચનાનું અનુકરણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જો કે ભાગવતની કવિતા કે ગહનતા નથી. દેવી ભાગવતને શાંકર વેદાંતની પણ ખબર છે: (જુઓ સ્કં. ૭ અ. ૩૨) એ બધું જોતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પછી આ દેવી ભાગવત રચાયું છે એ પણ નિઃસંદેહ લાગે છે. વળી શિવપુરાણના એક વચનમાં “ જ્યાં ભગવતી દેવીનું ચરિત્ર મળે છે તેનું નામ ભાગવત, પણ દેવી પુરાણનું નહિ ” (શિવપુ. ૩. સ્કં. મધ્યમેશ્વરમાહાત્મ્ય):: એ રીતે શબ્દો છે એનો અર્થ દેવી ભાગવત અને દેવી પુરાણ બે જુદાં પુરાણો હતાં એમ કહીએ તો અપરાધ કે દેવીપુરાણનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; દેવી ભાગવતનો નહિ, માટે દેવી ભાગવતને બારમા શતક પહેલાંનું પણ માનવાની જરૂર નથી. ગમે તેમ હો દેવી ભાગવત અગીઆરમા શતક પહેલાં નથી રચાયું. દેવીનાં સ્થાનો તરીકે કેલ્હાપુર, તુળજાપુર, ભીમાદેવી, નીલાંબા, મીનાક્ષી વગેરે દક્ષિણનાં સ્થાનોનાં નામો વિશેષ દેખાય છે એ જોતાં આ પુરાણ દક્ષિણમાં રચાયું લાગે છે. દેવી ભાગવતમાં તિથિઓ અને વારોનાં પ્રતો પણ કલાં છે.

શિવપુરાણ

શિવપુરાણમાં શિવપુરાણ, વાયુ, કૂર્મ અને લિંગ કરતાં અર્વાચીન અને સ્કન્દ પુરાણના કેટલાક ભાગનું સમકાલિન હશે. શિવપુરાણમાં પ્રાચીન શૈવ સંપ્રદાયોના નિરૂપણ સાથે શૈવ કથાઓ, શૈવપ્રતો અને શિવભક્તિનું નિરૂપણ છે.

શૈવધર્મની પરિભાષામાં શિવપુરાણમાં કૂર્મ, યોગ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ચારેય માર્ગની થોડી થોડી વાત છે. બાકી સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ, સુવનકોશવર્ણન, વર્ણાશ્રમના ધર્મો, પ્રાચીન રાજવંશોની કથાઓ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે.

શિવપુરાણમાં જ્ઞાનસંહિતા, કૈલાસસંહિતા, સનતકુમારસંહિતા, વાયુ સંહિતા અને ધર્મસંહિતા એ રીતે છ સંહિતાઓ અને ચોવીશ હજાર શ્લોકો છે.

જૈનપુરાણો

હરિવંશ:—જૈન હરિવંશપુરાણ શક સં. ૭૦૫માં દિગંખરાચાર્ય જિનસેનનું રચેલું છે. મહાભારતના હરિવંશમાં યાદવકૃષ્ણનું અને જૈન હરિવંશમાં તેજવંશના નેમીનાથ સ્વામીનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. જિનસેને પોતે હરિવંશના અન્તમાં આપેલા પરિચય પ્રમાણે એ વખતે ઉત્તર ભારતમાં ઇન્દ્રાયુધ, દક્ષિણમાં કૃષ્ણરાજ પુત્ર વલ્લભ, પૂર્વમાં અવંતીમાં વત્સરાજ અને પશ્ચિમમાં સૌર્ય વીરવરાહનું રાજ્ય હતું, એ વખતે વર્ધમાનપુરમાં નન્ન રાજાએ બંધાવેલ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં આ ગ્રંથ પુરો થયો.

આદિપુરાણ:—સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ડૉ. ફલીટ અને કે. બી. પાઠકના મત પ્રમાણે ઉપરના જિનસેને જ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં જયધવલ ટીકા અને આદિ પુરાણનો પ્રથમાંશ લખ્યો છે. પણ હરિવંશના હિંદી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે કે હરિવંશકાર જિનસેન પુત્રાટગણીય અને કીર્તિષેણના શિષ્ય હતા ન્યારે આદિ પુરાણ અને પાર્શ્વબ્યુદયના કર્તા જિનસેન સેનસંધિય તથા વીરસેન આચાર્યના શિષ્ય હતા. હરિવંશકારના જ કહેવા પ્રમાણે વીરસેન શિષ્ય જિનસેન એમની પહેલાં થઈ ગયા. (જુઓ સર્ગ ૧ શ્લો. ૪૦)

ઉત્તરપુરાણ:—ગુણભદ્રાચાર્યે આદિપુરાણ પૂરું કર્યું તથા ઉત્તરપુરાણ શક સં. ૮૨૦માં લખ્યું છે જેની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષ આદિપુરાણકાર જિનસેનના શિષ્ય હતા, એમ નક્કી થાય છે. આ અમોઘવર્ષ ઉપર કહેલો શ્રી વલ્લભ (શક સં. ૭૦૫) હોવો જોઈ એ એમ નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે.

પદ્મપુરાણ:—રવિષેણે વિ. સં. ૭૧૬માં અથવા ૭૩૪માં (—મહાવીર સં. ૧૨૦૪માં) જૈન પદ્મપુરાણ લખ્યું છે જેમાં જૈન દષ્ટિએ રામકથા કહી છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણપુરાણોનો અને તેમાં પણ મહા-

પુરાણોનો જ વિચાર કર્યો છે. ઉપપુરાણો મહાપુરાણો કરતાં અર્વાચીન છે અને ધાર્મિક, સામાજિક તથા ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ મહાપુરાણો કરતાં ઉતરતી કિંમતનાં છે.

જૈનપુરાણોમાંથી હરિવંશપુરાણ, આદિપુરાણ, ઉત્તરપુરાણ અને પદ્મપુરાણનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ પુરાણોનું સવિસ્તર વિવરણ આથી સ્વતંત્ર અને કાંઈ જૈન વિદ્વાનને હાથે જ થવું જોઈએ. અહીં આટલી નોંધ લેવાનું કારણ એટલું જ છે કે વિ. સં.ના આઠમા, નવમા અને દશમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાયાં છે એ હકીકત બ્રાહ્મણપુરાણ રચનાનો સમય ઉકેલવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. હાલનાં બ્રાહ્મણ પુરાણોનો મોટો ભાગ પણ એ ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન રચાયેલો છે, અલબત્ત બ્રાહ્મણપુરાણ રચના એ પહેલાં જ શરૂ થયેલી અને ચાંદી પણ ચાલુ રહી હતી.

અનુક્રમણિકા.

અકૃત વર્ચન	૩	ઉદયન	૩૭
અગ્નિદેવ	૭૦	ઉપનિષદ	૮, ૪૦
અગ્નિ પુરાણ ૧૬, ૬૯, ૨૧૧ થી		ઉપપુરાણ	૨, ૧૦૯
અગ્નિ વર્ચસ્	૩	ઉપસુંદ	૬૨
અજરાજ	૩૧, ૪૬, ૪૮	ઉર્વશી	૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨.
અથર્વવેદ	૪, ૧૦૦		૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૬.
અધિસીમકૃણુ	૯૮	ઋગ્વેદ	૪૮, ૪૯
અનુક્રમણિકા	૨, ૪	ઋગ્વિદ્યુગ	૬૧
અપરાદિત્ય	૪, ૫, ૬, ૧૪	એકાદશી	૧૩૯
(કે અપરાક)		એલ્બીરની	૪, ૫, ૧૦૯, ૧૧૦
અમ્બરીષ રાજ	૧૧૪	એઆહરણુ	૨૧
અશ્વઘોષ ૭, ૩૦, ૫૫ થી ૬૩,		એતથ્ય	૬૦
૬૫, ૭૪, ૭૬, ૮૫, ૧૧૪		ઓર્વ	૫૯
અહલ્યા	૫૯	કક્ષીવત્	૫૯
અહિર્બુધન્ય (સંહિતા)	૧૦૧	કથાસરિત્સાગર	૫૫
આકૃતિ	૩૬	કનોજ	૫
આદિત્યપુરાણ	૯૪, ૧૦૯	કપિલમત	૧૨
આદિપુરાણ	૩	કલિયુગના રાજવંશો	૧૧૬ થી
આપસ્તમ્બ (ધર્મસૂત્ર કે તેના		(કે કલિવંશો)	૧૨૨, ૧૪૮
કર્તા) ૭, ૭૪, ૭૫, ૮૦,		કાણે	૧૪, ૧૫.
૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૯૫,		કાદંબરી	૧૫, ૨૪, ૬૧
૯૭, ૯૮, ૧૧૧		કાર્તિકેયપૂજા	૬૩
કક્ષવાકુ વંશ	૪૭	કાર્તવીર્યની કથા	૨૫
ઈન્દ્ર	૬૧, ૬૨, ૭૦	કાલિદાસ ૭, ૨૬, ૭૦ થી ૫૫,	
ઉત્તાનપદ	૩૬	૬૩, ૬૫, ૬૭, ૭૦, ૭૪	

કાલી	૫૮	જનમેજ્ય	૯૮
કાળે	૯૭, ૧૦૦	જનમાર્ગી	૧૪૦
કાશી	૧૦૪	જેક્સન	૬
કાસ્થપ	૩, ૧૦૭	તાટકા	૭૧
કુબેરપૂજા	૯૩	તારકાસુર	૩૧
કુમારસંભવ	૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૪	તીર્થભાવના	૯૨, ૧૪૬
કુમારિલ	૧૪, ૧૫, ૬૩, ૯૬	દશરથ	૪૬, ૪૮
કુરુક્ષેત્ર	૪૯	દાનપ્રકરણ	૧૪૧
કુરુપાંચાલ	૧૦૩, ૧૦૪	દિલીપ	૩૧, ૪૬, ૪૭, ૪૮
કુરુવંશ	૭૩	દુષ્યન્ત	૫૬
કૂર્મ	૪૮, ૧૦૪	દેવીભક્તિ	૯૩, ૧૩૮
કૃષ્ણ	૩૭, ૬૧, ૬૫, ૬૭	દેવી ભાગવત	૧૦૮
કૃષ્ણચરિત્ર	૧૦૪, ૧૦૫ ૧૦૬, ૧૦૫, ૧૩૩ થી ૧૩૫	દેવી માહાત્મ્ય	૧૫
કૃષ્ણભક્તિ	૧૦૬	દુસેન	૮
કૃષ્ણાવતાર	૨, ૭, ૬૯	દ્રુવચરિત્ર	૨૨, ૧૧૫
કેશવ હર્ષદ દ્રુવ	૫૬	નમુચિ	૬૧
કૌશલ	૧૦૪	નલાખ્યાન	૨૫
કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર	૯૮	નહુપ	૬૨
કુંસ	૬૧	નારદ	૩૨
ખગોળ	૧૨૪	નારાયણીય પર્વ	૧૦૧
ગંગાવતરણ	૨૬, ૬૫, ૬૬, ૬૭	નારાશંસી ગાથા	૮૭
ગરુડપુરાણ	૯૮, ૨૦૯ થી ૨૧૧	નૃસિંહ અવતાર	૯૩
ગ્રહણ, ચંદ્ર અને સૂર્યનું	૧૩૯, ૧૪૫	નૃસિંહ પુરાણ	૯૪
ઘૃતાચી	૧૬૧	પતંજલી	૬૫
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૮૦	પદ્મપુરાણ	૨, ૩, ૬૯, ૭૫, ૮૧, ૧૦૮, ૨૨૦ થી ૨૨૭
		પરશુરામ	૬૧

પરાક્રમની પ્રસાદી	૩૦	આણકવિ ૧૫ થી ૨૮, ૩૦, ૬૧,
પરાશર	૫૮, ૬૦	૬૨, ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૧૧૪
પરીક્ષિત	૯૮	બાલભારત ૫
પાંડુ	૬૦	શુદ્ધચરિત ૫૮, ૫૯, ૫૨
પાંચરાત્ર સંહિતાઓ	૧૦૧	શુદ્ધ ભગવાન ૫૯
પાતંજલ મહાભાષ્ય	૯૩	શુદ્ધર ૫, ૭, ૮, ૧૪, ૧૫, ૧૭,
પારમેશ્વર સંહિતા	૧૦૧	૨૮, ૩૦, ૭૪, ૭૫ થી ૭૮,
પાર્શ્વિટર ૬, ૭૫, ૯૭, ૯૮, ૯૯		૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫
૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬		બૃહત્કથા ૧૫, ૨૭
વગેરે		બૃહત્સંહિતા ૨૮, ૩૪
પુરાણ પંચલક્ષણ	૯૯	બૃહત્સ્પતિ ૬૦
પુરાણ કે પુરાણો ૧, ૨, ૩, વગેરે		બ્રહ્મપુરાણ ૪૨, ૯૩, ૧૦૮,
પુરાણાનુક્રમણિકા ૩, ૪, ૧૧૦,		૧૧૦ અને ૧૮૪ થી ૧૮૭
૧૫૦ થી ૧૬૨		બ્રહ્મવૈવર્ત ૩, ૬૯, ૧૦૯, ૨૧૭
પુરકુત્સ	૨૩	થી ૨૨૦
પુરરવા ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨,		બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ૮૮
૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૩		બ્રહ્મા ૯૩
પૌરાણિકકથા કોષ ૧૧૬		બ્રહ્માંડપુરાણ ૧૨, ૩૯, ૪૪,
પૌષ્કર સંહિતા ૧૦૧		૧૭૪ થી ૧૭૮
પૃથુ ૨૩, ૫૯, ૬૪		બ્રાહ્મણસર્વસ્વ ૫
પ્રતિસર્ગ ૧૨૩, ૧૨૪		ભગવદ્ગીતા ૧૨, ૬૭, ૭૦, ૧૦૩
પ્રદ્યુમ્ન ૩૭		ભગીરથ ૬૬,
પ્રમદરા ૬૧		ભરદ્વાજ ૬૦
પ્રલ્હાદ ચરિત્ર ૨૨, ૧૧૫		ભવિષ્ય પુરાણ ૮૪, ૯૪, ૯૫,
પ્રસૂતિ ૩૬		૯૭, ૧૦૬
કૃદ્ધર ૧૬, ૧૭		ભાગવત ૩, ૧૩, ૧૬, ૨૦, ૨૨,
બંકીમચન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ૧૬		૩૦, ૫૩, ૬૭, ૬૯, ૭૦,
		૧૦૮, ૨૦૪ થી ૨૦૭, ૧૦૯

ભાસ	૭	મેઘદૂત	૩૦, ૩૧, ૪૪
ભીષ્મપર્વ	૪, ૭૪	યદુવંશ	૭૧
ભૂગોળ	૧૨૪	યયાતિ	૬૦
ભૃગુ	૭૧, ૭૨	યવન	૬
મગધ	૧૦૪	યાજ્ઞવલ્ક્ય	૪૦
મત્સ્યગંધા	૬૦	યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ	૫, ૬૬
મત્સ્યપુરાણ	૪, ૧૮, વગેરે અને ૧૭૮ થી ૧૮૪	યુવનાશ્વ	૫૯
મનુસ્મૃતિ	૧૧, ૧૨, ૧૩, ૬૩ થી ૬૫, ૯૧ થી ૯૬	રઘુરાજ	૩૦, ૩૧, ૪૬, ૪૮, ૬૯
મન્વન્તર	૧૨૩, ૧૨૪	રવિકીર્તિ	૩૦
મમતા	૬૦	રાજશેખર	૫, ૬, ૧૦૯
મલ્લિનાથ	૩૯, ૪૪	લિઙ્ગ	૪૮, ૧૦૮
મહાભારત	૧, ૪, ૫, વગેરે	લિઙ્ગપુરાણ	૨૦૭ થી ૨૦૯
મહાભારત યુદ્ધ	૧૦૦	લોપામુદ્રા	૫૯
મહીપાલ	૫	લોમહર્ષણ	૧૦૭
મહેન્દ્રપાલ	૫	રામ	૪૬, ૪૮
માતંગીઅક્ષમાલા	૬૦	રામાનુજ	૧૦૧
માદ્રી	૫૮, ૬૦	રામાયણ	૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૯ વગેરે
માન્ધાતા	૫૯, ૬૨	૩૩	૬૧
માર્કંડેયપુરાણ	૯, ૧૦, ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૩૬, ૬૯, ૮૧, ૧૦૮, ૧૯૩ થી ૧૯૬	રોમહર્ષણ	૩
માલવિકાગ્નિમિત્ર	૩૦, ૪૮	રોહિણી	૫૯
મિતાક્ષરા	૫	વજ્રસૂચી	૫૭
મૂલભારત	૧૦૦	વરાહ અવતાર	૨૭, ૬૩
મેગસ્થિનિસ	૬	વરાહ પુરાણ	૬૪, ૧૯૭ થી ૨૦૧
		વરાહ મિહિર	૨૮ થી ૩૦, ૩૫
		વર્ણાશ્રમ ધર્મ	૧૩૮
		વશિષ્ઠ	૬૦, ૧૩૮
		વસુદેવ	૭૧

વસુમિત્ર	૪૬	વ્યાસજી	૩, ૫૮, ૬૧, ૯૭, ૯૯
વામન અવતાર	૨૭, ૬૫, ૯૩	વ્રતભાવના	૯૨
વામન પુરાણ	૯૪, ૧૦૮, ૧૯૬,	વ્રતરાજ	૧૪૦
	૧૯૭	વ્રતો અને દાનો	૧૩૯
વાયુ પુરાણ	૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨	શક	૬
વગેરે અને ૬૪ થી ૧૭૦		શંકરાચાર્ય	૭, ૮ થી ૧૪, ૧૫,
વાસુદેવ ભગવાન	૧૦૩		૬૩, ૮૦, ૮૪, ૯૬
વિક્રમોર્વશીય	૩૦, ૪૮, ૫૩,	શતપથ	૪૮, ૪૯, ૮૭, ૧૦૦,
	૫૪, ૫૫, ૧૧૪		૧૦૩, ૧૧૦
વિદ્યાનેશ્વર	૫, ૬	શતરૂપા	૩૫, ૩૬
વિન્સેન્ટ સ્મીથ	૧૭	શાર્કુતલ	૩૦, ૪૫, ૫૬, ૭૩
વિરોચન	૭૧	શાન્તનુ	૭૦
વિલ્સન	૫, ૬	શાન્તા	૬૧
વિશ્વામિત્ર	૬૧, ૬૬, ૭૧	શાંશપાયન	૩, ૧૦૭
વિષ્ણુના અવતારો	૧૨૫ થી ૧૩૩	શિખિ રાજા	૬૨
વિષ્ણુ પુરાણ	૨, ૩, ૪, ૯, ૧૦	શિવ ચતુર્દશી	૧૫૦
વગેરે અને ૧૮૭ થી ૧૯૨		શિવભક્તિ	૯૧
વિષ્ણુ ભક્તિ	૯૧	શૈવ અંશ	૧૩૫
વીલીઆલ્ડ કીફ્લ	૯૯	શૈવ કથાઓ	૧૩૬
વૃષ્ણીઓ	૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫	શૈવ પુરાણ	૧૦૧, ૧૦૬
વેનરાજા	૬૪	શૈવ સંહિતા	૧૦૧
વૈદ્ય ચિં. વિ.	૧૦૦	શૌનક	૯૭
વૈવસ્વત મનુ	૩૫	શંયુ	૧૦૭
વૈષ્ણવ પુરાણ	૧૦૧, ૧૦૫, ૧૦૬	સગર	૬૬
વંશો કે વંશાવળીઓ	૬, ૭, ૭૩,	સમુદ્રગુપ્ત	૬૫
	૧૦૬, ૧૧૦ થી ૧૧૪	સમુદ્રમંથન	૧૭, ૨૨, ૬૭,
વંશ્યાનુચરિત	૧૧૪ થી ૧૧૬		૧૨૩, ૧૨૪

સર્ગ	૧૪૦	સર્ગના યાત્રા	૨૫
સર્વજ્ઞાન	૫૨	૧, ૪૪, ૯૩, ૯૫,	
માનવ	૬૬	૧૦૮, ૨૨૩ થી	
સાર્વજનિકતા	૦૧	સ્વાયંભુવ મનુ	૩૫, ૩૬
સામ્યકુરાણુ	૬૪	૧૨૨૫, શાસ્ત્રી	૫૭
સાવર્ણ્ય	૫૭	૧૧૫	
સાધિત્રાગ્યાગ્યાજ્ઞ	૭૪	૧૬, ૭, ૨૦ વગેરે	
સુદન્યા	૭૫	અને ૧૭૦ થી ૧૭૪	
સુદન્યા	૭૫	૧૫, ૧૭, ૨૨ થી	
સુદન્યા	૭૫	૨૬, ૧૦૧	
સુદન્યા	૭૬	હવાયુધ	૫
સુદન્યા	૮૮	હાથ	૬
સુદન્યા	૯૪	હંમાદ્ર	૧૪૦, ૧૪૪
સુદન્યા	૯૪	હો કી-સ	૬૪
સુદન્યા	૯૪		